

Jelena N. Pešić

TEORIJE ZAVISNOSTI

Kapitalizam iz vizure periferije

Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu | 2025

1838

T

eorije zavisnosti
Kapitalizam iz vizure periferije

Jelena N. Pešić

Naučna monografija

Jelena N. Pešić

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4352-6689>
Teorije zavisnosti. Kapitalizam iz vizure periferije
Prvo izdanje, Beograd 2025.

Izdavač

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet,
Institut za sociološka istraživanja
Čika Ljubina 18–20, Beograd 11000, Srbija • www.f.bg.ac.rs

Za izdavača

Prof. dr Danijel Sinani,
dekan Filozofskog fakulteta u Beogradu

Recenzenti

Profesor emeritus dr Mladen Lazić,
Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet
Profesor dr Slobodan Miladinović,
Univerzitet u Beogradu – Fakultet organizacionih nauka
Dr Srđan Prodanović, viši naučni saradnik,
Univerzitet u Beogradu – Institut za filozofiju i društvenu teoriju

Lektura i korektura

Jelena Lutrov

Ilustracija na koricama

Lucija Milošević

Dizajn korica

Ivana Zoranović

Priprema

Dosije studio, Beograd

Štampa

JP Službeni glasnik, Beograd

Tiraž

100

ISBN 978-86-6427-365-7

Realizaciju istraživanja na temelju kojeg je nastala ova knjiga finansijski je podržalo
Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije
u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na
Univerzitetu u Beogradu – Filozofskom fakultetu
(broj ugovora 451-03–137/2025–03/ 200163).

Open Content License

Za Luciju

Sadržaj

9		PREDGOVOR
13		1. UVOD
15		2. KLASIFIKACIJE TEORIJA ZAVISNOSTI
21		3. ODREĐENJA POJMA ZAVISNOSTI
31		4. ISTORIJSKI KONTEKST NASTANKA TEORIJA ZAVISNOSTI
43		5. TEORIJSKO ZALEĐE
44		5.1. Marksovo nasleđe
45		5.1.a. Teorija viška vrednosti
49		5.1.b. Teorija opadajuće profitne stope, proširene reprodukcije i akumulacije kapitala
52		5.1.c. Teorija društvene promene i smene društveno-ekonomskih formacija
61		5.1.d. Marksovo određenje kapitalističkog načina proizvodnje, njegovog porekla i ekspanzije
69		5.1.e. Marks i kolonijalno pitanje
74		5.2. Nasleđe (klasičnih) teorija imperijalizma
75		5.2.a. Liberalna teorija imperijalizma: Džon Hobson
76		5.2.b. Imperijalizam i akumulacija kapitala: Roza Luksemburg
78		5.2.c. Imperijalizam i finansijski kapital: Rudolf Hilferding
81		5.2.d. Imperijalizam kao najviši stadijum razvoja kapitalizma: Vladimir Iljič Lenjin
86		5.2.e. Proširena reprodukcija kapitala na svetskom nivou: Nikolaj Buharin
88		5.3. Neposredni prethodnici teorija zavisnosti: Pol Baran

103		6. STRUKTURALISTIČKI PRISTUP
104		6.1. Centar i periferija: Raul Prebiš i ECLA škola
118		6.2. Strukture podrazvijenosti u istorijskoj perspektivi: Selso Furtado
124		6.3. Strukturalno-istorijski pristup: Osvaldo Sunkel
129		7. RADIKALNI PRISTUPI
132		7.1. Razvoj nerazvijenosti: Andre Gunder Frank
152		7.2. Spoj radikalne i strukturalističke perspektive: Teotonijo dos Santos
159		7.3. Radikalne perspektive zavisnosti van Latinske Amerike: Samir Amin
173		8. REFORMISTIČKI PRISTUP – FERNANDO KARDOZO
185		9. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA
186		9.1. Teorije zavisnosti i nasleđe klasičnog marksizma
189		9.2. Teorije zavisnosti i svetsko-sistemska perspektiva
193		LITERATURA

Predgovor

Knjiga koja se nalazi pred čitaocima nastala je iz potrebe da se sažeto prikažu osnovne ideje, teorijski uzori i ključni mislioci koji su oblikovali pristupe zavisnosti – teorijsku tradiciju koja je svoj zenit dostigla u drugoj polovini prošlog veka. Iako se činilo da su ovi pristupi krajem tog veka postali deo intelektualne istorije, oni su i dalje imali snažan uticaj na savremenu misao o društvu, posebno onu koja govori iz pozicije podređenih, eksploatisanih, marginalizovanih, isključenih ili periferijalizovanih društvenih grupa ili zajednica. Tokom vremena, teorije zavisnosti pretrpele su brojne revizije, prilagođavajući se promenjenim društveno-istorijskim okolnostima. Među ključnim faktorima koji su uticali na njihovu transformaciju bili su neuspeh kubanske revolucije da se proširi u okviru regiona Latinske Amerike, uspon neoliberalnih režima i politika, industrijski rast zemalja Jugoistočne Azije i teškoće sa kojima su se suočavale socijalističke zemlje da obezbede ekonomski rast. Uprkos tim promenama, aktuelnost ovih teorija je tokom proteklih decenija revitalizovana. Ovaj preporod nije samo rezultat evolucije teorija zavisnosti u pravcu nešto aktuelnije svetsko-sistemske perspektive ili njihove srodnosti sa postkolonijalnim i dekolonijalnim perspektivama, teorijama globalnog juga, pristupima globalnog istoka, novim teorijama imperijalizma ili pokretima za ekološku pravdu, već i posledica rastućih globalnih nejednakosti u doba krize neoliberalne regulacije kapitalizma (Pešić, Backović & Mirkov, 2018). Kako se ove nejednakosti sve snažnije zaoštavaju (Piketi, 2023) i oblikuju odnose između regija, zemalja ili društvenih grupa u globalnoj podeli rada, one istovremeno pozivaju na promišljanje o različitim modalitetima rekonstrukcije odnosa unutar svetskog sistema, kao i na promociju alternativnih modela razvoja i međunarodne saradnje. Dodatni podsticaj za obnovu interesa za ove teorije donelo je i oživljavanje marksističke misli. Iako se ne oslanja do-

sledno na marksističku pojamovno-teorijsku aparaturu, savremena probuđena kritička analiza globalnih procesa postavlja nova pitanja o održivosti kapitalizma (videti, na primer, Lazić, 2024). Time se pristupi zavisnosti pojavljuju u novom teorijskom ruhu, prilagođeni savremenim izazovima.

Reafirmaciji teorija zavisnosti i ponovnom preispitivanju nekih njihovih ideja, posebno u kontekstu savremenog društva Srbije ili drugih post-socijalističkih društava, doprinela je i spoznaja da je period „tranzicije“ iz socijalizma u kapitalizam završen. Istovremeno, postalo je jasno da se način na koji se ovaj sistem društvenih odnosa oblikuje na evropskoj periferiji umnogome razlikuje od kapitalizma i njegovog funkcionisanja u centru. Ovo je inspirisalo pojedine sociologe i druge društvene mislioce da promišljaju o karakteru kapitalizma u društvu Srbije (videti u: Lazić i Pešić, 2012; Babović, Pešić i Spasić, 2024), a potom i da se u svojim analizama različitih savremenih procesa posluže elementima konceptualne aparature koju su razvijali teoretičari zavisnosti (pomenućemo samo neke: Antonić, 2011; Vratuša, 2012; Lazić, 2016; Pešić & Svilanović, 2016; Birešev, 2018; Zvijer, 2018; Babović, 2019; Petrović & Radoman, 2019; Pajvančić-Cizelj, 2019; Petkovska, 2024, itd.). Pitanje u kojoj meri se ovi koncepti mogu adekvatno primeniti u drugačijem društvenom kontekstu u odnosu na onaj koji je inspirisao njihov nastanak, ostavićemo za neku drugu priliku. Ipak, nema sumnje da povratak teorija zavisnosti u savremenu misao o društvu, makar i u izmenjenoj i redukovanoj formi, predstavlja dobar povod da ih iznova razmotrimo u njihovom izvornom obliku i razumemo osnove na kojima su utemeljene.

Studentkinje i studenti sociologije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu tokom protekle tri decenije imali su prilike da se upoznaju sa teorijama zavisnosti u okviru kursa Teorije o društvenim promenama (ranije Opšta sociologija 2), koji je vodio profesor dr Mladen Lazić uz asistenciju drugih nastavnika i saradnika Odeljenja. Iako su neki od ključnih tekstova teoretičara zavisnosti prevedeni, oni su ostali „zakopani“ u izbledelim sveskama naučnih i stručnih časopisa iz 1970-ih i 1980-ih godina (*Marksizam u svetu*, *Socijalizam u svetu*, *Treći program*), čija je izdanja pokatkad moguće jedino naći na internet oglasima, ili u pojedinačnim publikacijama (Paligorić, 1983a ili Pirec i Jakšić, 1987). Literatura na domaćem jeziku, koja sistematski obrađuje ove teorije, i dalje je oskudna, iako postoje korisne publikacije (Paligorić, 1983b; Jakšić, 1985b; Pirec i Jakšić, 1987; Džuverović, 2012; 2015). Ova knjiga je nastala upravo kao pokušaj da se popuni praznina u pogledu dostupnog i sistematičnog pregleda različitih avenija u kojima su se razvijale teorije zavisnosti na našem jeziku.

Pri konceptualizaciji ove knjige vodila sam se potrebom da studentkinjama i studentima sociologije, ali i drugim zainteresovanim čitateljka

i čitaocima, u sažetoj, ali i dovoljno informativnoj formi, ponudim pregled ključnih autora koji su razvijali različite pristupe u okviru teorija zavisnosti, predstavim ideje i koncepte koje su razrađivali i idejno-teorijske osnove na kojima su gradili svoja stanovišta. Ovaj pregled dopunjen je istorijskim kontekstom u kojem su date teorije nastajale. Ipak, selekcija autora koji su uvršteni u pregled nužno je bila nepotpuna. Postoji više razloga. Prvi, najmanje važan, je praktični: tekst je, naime, od samog početka imao zadat obim, pa je prikaz ključnih ideja pojedinih autora morao da izostane. Navešću ovde samo neka imena koja se nisu našla u ovom pregledu: Anibal Pinto (Anibal Pinto), čileanski ekonomista koji je pripadao grupi latinoameričkih dependista-strukturalista; potom, brazilski sociolozi Rui Mauro Marini (Ruy Mauro Marini) i Vania Bambira (Vania Bambirra), koji su, zajedno sa Teotonijom Dos Santosom (Theotonio dos Santos), oblikovali radikalne marksističke pristupe zavisnosti. Pomenimo i nemačko-kostarikanskog ekonomistu i teologa Franca Hinkelamerta (Franz Hinkelammert), tvorca koncepta neuravnoteženih periferija, ili nemačko-meksičkog sociologa Rodolfa Stavenhagena (Rodolfo Stavenhagen), jednog od glasnih kritičara evrocentričnih modernizacijskih pristupa proučavanju razvoja Latinske Amerike. Konačno, ovoj listi vredi dodati i peruanskog sociologa Anibala Kihana (Anibal Quijano), koji će pružiti novu formulaciju klasične teorije imperijalizma. Izostao je i čitav niz autora koji nisu sa latinoameričkog kontinenta, a koji su razrađivali elemente teorija zavisnosti ili su makar bili njima inspirisani: grčko-francuski ekonomista Argiri Imanuel (Arghiri Emmanuel), koji je pružio doprinos marksističkoj razradi teorije nejednake razmene; potom, američki sociolog Imanuel Volerstin (Immanuel Wallerstein), koji je svoju akademsku karijeru počeo kao dependista, ali je ubrzo razvio sopstveni pristup, svetsko-sistemske perspektivu; gvajanski istoričar Volter Rodni (Walter Rodney), koji je primenjivao perspektivu zavisnosti u analizi podrazvijenosti i zavisnosti zemalja afričkog kontinenta; grčko-američki sociolog Džejms Petras (James Petras), koji se bavi savremenim formama zavisnosti latinoameričkog kontinenta, ali i zemalja Bliskog istoka itd. Drugi razlog zbog kojeg je selekcija bila nepotpuna proizlazi iz činjenice da su pristupi pojedinih autora, koji su izostavljeni iz analize, nastajali i razvijali se kao „granični“ (najbolji primer je već pomenuti Imanuel Volerstin, čija perspektiva svetskog sistema ima svoje uporište u teorijama zavisnosti, ali je crpela inspiraciju i iz drugih teorijskih izvora, stvorivši jednu zasebnu epistemološku zajednicu koja je znatno šira od kruga/krugova dependista). Konačno, važan činilac pri odabiru bilo je i to da je o nekim od autora koji su ušli u selekciju relativno malo pisano na našem jeziku, pa je ovo iskorišćeno kao dobra prilika da se domaća publika bliže upozna sa njihovim radom na svom jeziku.

Na kraju ovog predgovora želim da izrazim zahvalnost recenzentima, profesoru dr Mladenu Laziću, profesoru dr Slobodanu Miladinoviću i dr Srđanu Prodanoviću, koji su savetima i sugestijama učinili da rukopis bude bolji. Zahvalnost dugujem i koleginicama i kolegama sa Odeljenja za sociologiju i Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu koji su mi pružali profesionalnu, tehničku i svaku drugu podršku prilikom pisanja ove knjige. Posebno zahvaljujem kolegatici Milici Vlajić, bez čije bi pomoći u pripremi rukopisa za publikovanje čitav poduhvat bio znatno stresniji. Konačno, beskrajnu zahvalnost za strpljenje i nepokolebljivu podršku dugujem svojoj porodici.

Naposletku, napomenula bih i to da su svi nedostaci, eventualne greške i ograničenja u pogledu saznanjnih dometa knjige isključiva odgovornost autorke.

1. Uvod

Nastanak i razvoj teorija zavisnosti, koji se vezuju za kasne pedesete, šezdesete i sedamdesete godina dvadesetog veka, situirani su u hladnoratovski međunarodni kontekst, odnosno poredak koji je uspostavljen nakon Drugog svetskog rata. Taj poredak je obeležen završetkom procesa dekolonizacije, blokovskom podelom sveta na kapitalističke i socijalističke zemlje, učvršćenom vojnim alijansama i odgovarajućim političkim i ekonomskim institucijama. Istovremeno, došlo je do jasnog diferenciranja zemalja prema stepenu ekonomskog razvoja: na visoko razvijene zemlje Prvog sveta, zemlje Drugog sveta u fazi industrijskog razvoja i nerazvijene zemlje Trećeg sveta. Stupanje ovih „novih nacija“ (Valenzuela & Valenzuela, 2018: 22), odnosno zemalja Trećeg sveta, koje su se nalazile u pretkapitalističkim ili početnim kapitalističkim fazama razvoja, na svetsku istorijsku pozornicu podstaklo je formulisanje novih ekonomskih (razvojnih) politika, ali i teorijskih modela osmišljenih da objasne uzroke njihove nerazvijenosti i ekonomskog zaostajanja za razvijenim industrijskim zemljama. Koncept razvoja postao je centralna tema teorijskih razmatranja, pri čemu se nametnuo kao ključna kategorija suprotstavljenih teorijskih paradigmi – teorija modernizacije i teorija zavisnosti (Seligson, 1998: 6).

Na teorijskom planu, razvoj teorija zavisnosti predstavljao je svojevrsnu reakciju i pokušaj prevazilaženja razvojnih modela koji su bili ponuđeni u okviru zapadnocentričnih modernizacijskih, developmentalističkih (difuzionističkih) pristupa, s jedne strane, ali i ortodoksnih marksističkih interpretacija, s druge (Larrain, 1989: vii; Namkoong, 1999: 122; Ghosh, 2019: x).

Na društveno-istorijskom planu, teorije zavisnosti nastale su kao odgovor na promenjenu istorijsku realnost i protivrečnosti koje su proizašle iz internacionalizacije i širenja kapitalističkih društvenih odnosa, odnosno ekspanzije kapitalizma kao svetskog sistema (Larrain, 1989: 3).

Ove protivrečnosti nisu bile ograničene samo na ekonomske krize, tržišne poremećaje ili klasne sukobe u okviru pojedinačnih kapitalističkih zemalja, nego su ishodile iz razvojne neravnoteže koju je kapitalizam proizvodio na globalnom nivou. Ta neravnoteža dobila je specifične oblike u kontekstu procesa dekolonizacije, uspona socijalističke alternative i rastuće polarizacije zemalja razvijenog kapitalističkog centra i podrazvijenih regiona na periferiji svetskog sistema (Larrain, 1989: 2–3; Sotelo Valencia, 2017: 6). Drugim rečima, teorije zavisnosti i njihovu genezu treba tumačiti iz perspektive društveno-istorijskog konteksta u kojem su nastale, a koji je obeležen postuliranjem ekonomskog razvoja kao ključne odrednice celokupnog društvenog kretanja (Larrain, 1989: 2; takođe, videti: Rodney, 2011).

2. Klasifikacije teorija zavisnosti

Kolevka teorija zavisnosti je Latinska Amerika, odakle potiče i najveći broj autora koji je razvijao ovaj pristup (Kay, 2011; Hout, 2016). Ipak, one nisu ostale ograničene samo na analizu uzroka i posledica nerazvijenosti koji su karakterisali ovaj region, već su dodatno razrađivane i primenjivane u istraživanjima postkolonijalnih zemalja Afrike i Azije, uz značajne doprinose američkih i zapadnoevropskih ekonomista, istoričara i sociologa (neo)marksističke orijentacije. Takođe, treba naglasiti da se pod generički naziv teorija zavisnosti podvodi više perspektiva, koje nisu nužno homogene, iako dele neke zajedničke karakteristike, kao što je interesovanje za analizu periferijskih kapitalističkih zemalja kroz prizmu efekata koje spoljni činioci imaju na unutrašnje ekonomske, društvene i političke prilike zemalja periferije (Larrain, 1989: 112). Uz to, pojedini dependisti se protive upotrebi termina „teorija“ u označavanju ovih stanovišta, smatrajući da je adekvatniji naziv pristup studijama zavisnosti ili podrazvijenosti (Cardoso, 1977: 15). Upravo zbog toga, pre nego što se tešnje pozabavimo kontekstom nastanka ovih teorija, njihovim izvorima i elementima na kojima počivaju, neophodno je, makar ovlaš, ukazati na različite klasifikacijske okvire u koje se one smeštaju.

Kristobal Kej (Cristobál Kay) ukazuje na dve glavne struje koje su se razvile u okviru teorija zavisnosti:

1. Strukturalističko-reformistički pristup, koji izrasta iz kritike neoklasičnih ekonomskih teorija (u okviru ove struje Kej izdvaja Fernanda Kardoza /Fernando Henrique Cardoso/, Enca Faleta /Enzo Faletto/, Selsa Furtada /Celso Furtado/ i Osvalda Sunkela /Osvaldo Sunkel/); i

2. Revolucionarni pristup analize zavisnosti (čiji su najznačajniji predstavnici Andre Gunder Frank /Andre Gunder Frank/, Rui Mauro Marini, Teotonijo dos Santos), nastao na temelju kritike teorija modernizacije (Kay, 2011).

Oba pristupa, kako konstatuje Kej (isto: 2), formirala su se kao reakcija ne teorijske modele koji su formulisani u zemljama kapitalističkog centra, a koji su nastojali da objasne uzroke nerazvijenosti u zemljama Latinske Amerike. S druge strane, oni su se na neki način oblikovali i kroz internu debatu, pa se tako marksistički pristup analize zavisnosti razvija kroz kritiku ortodoksnog marksizma, s jedne strane, ali i strukturalističko-reformističkog pristupa, s druge. Iako je reformistički pristup napravio značajne teorijske pomake (Hout, 2016), marksistička struja je bila ta koja je stekla snažniju međunarodnu popularnost i bila plodno tle za šire teorijske generalizacije koje će potom biti primenjivane u istraživanjima afričkih i azijskih zemalja (posebno u radovima Samira Amina i Voldena Bela /Walden Bello/).

Drugu klasifikacijsku shemu nalazimo kod Gabrijela Palme (*Gabriel Palma*), koji razlikuje tri struje u okviru pomenutih teorija, ograničavajući ih samo na autore čije su analize bile usmerene na proučavanje latinoameričkih zemalja:

1. Teorije podrazvijenosti (*theories of underdevelopment*), u okviru kojih se uzroci nerazvijenosti latinoameričkih zemalja pronalaze u samom načinu na koji se strukturiše kapitalizam na globalnom nivou, to jest u odnosu na forme zavisnosti koje se uspostavljaju između razvijenih metropola i podrazvijenih zemalja satelita (kao najznačajnije predstavnike ove struje Palma izdvaja Franka, Dos Santosa i Marinija);
2. Pristup koji je izrastao iz nastojanja da se iznova formulišu osnovne postavke ekonomista koji su delovali u okviru Ekonomske komisije za Latinsku Ameriku Ujedinjenih nacija (*Economic Commission for Latin America*, u daljem tekstu ECLA) i da ukaže na spoljašnje, međunarodne uslove kao ključne u razvoju nerazvijenih zemalja (ovde smešta stanovišta Sunkela i Furtada);
3. Pristupe koji su se bavili konkretnim istorijskim slučajevima zavisnosti, a u fokus su stavljali klasne borbe i njihov posredujući učinak na dejstvo spoljašnjih faktora na razvoj latinoameričkih zemalja (u okviru ovih pristupa, najprepoznatljivija su imena Fernanda Kardoza i Enca Faleta) (Palma, 1981).

Horhe Larain (Jorge Larrain) ukazuje da je Palmina klasifikacija korisna, ali da istovremeno izostavlja autore koji ne pripadaju ovim teorijama

u striktnom smislu, iako su im bliski. Larain nudi sopstvenu klasifikaciju ovih teorijskih pristupa, a kao centralni kriterijum izdvaja konceptualizaciju kapitalizma (Larain, 1989: 113):

1. Na jednoj strani nalaze se teorije koje kapitalizam posmatraju kao svetski sistem obeležen hijerarhijskom podelom na centar i periferiju. Ovo dualno strukturisanje sistema shvata se kao njegova inherentna karakteristika. Centar i periferija imaju različite razvojne potencijale koji su posledica nejednake razmene resursa na međunarodnom tržištu. Ishod ovakvog načina strukturisanja sistema je da se jedna grupa zemalja razvija na račun drugih. U ovu grupu Larain smešta Frankov pristup zavisnosti, Volerstinov svetsko-sistemijski pristup, te Aminov i Imanuelov pristup nejednake razmene (isto: 114).
2. U okviru druge velike grupe teorija nalaze se oni autori koji uslovno prihvataju ideju o kapitalizmu kao svetskom sistemu, ali naglašavaju prvenstveno značaj usmeravanja analize na specifične strukturne i istorijske okolnosti unutar nacionalnih granica. U fokusu njihove analize je kapitalizam kao poseban oblik proizvodnje, odnosno kao ekonomski sistem. U tom smislu, odnosi nejednake razmene, odnosno spoljni faktori, nemaju, kako navodi Larain (isto: 114), odlučujući uticaj na razvoj odnosa eksploatacije u okviru periferijskih društava. Naprotiv, unutrašnji proizvodni odnosi i klasni konflikti predstavljaju činioce koji određuju na koji način deluju spoljni faktori, odnosno kako oni bivaju redefinisani na unutrašnjem planu. U okviru ove grupe pristupa mogu se izdvojiti tri posebne podgrupe:
  - 2.1. Strukturalistički pristupi Pinta, Sunkela i Furtada, koji razlikuju ukupan proces društvenog razvoja od čisto ekonomističkog shvatanja;
  - 2.2. Hinkelamertova teorija neuravnoteženih periferija koja odbacuje izjednačavanje periferijske pozicije sa podrazvijenošću i ukazuje na neophodnost istraživanja tehnološke zavisnosti;
  - 2.3. Pristup inspirisan marksističkom teorijom koji razvijaju Kardozo i Faletto, naglašavajući neophodnost istraživanja konkretnih situacija zavisnosti i njihove istorijske dinamike, te unutrašnjih konjunktura i klasnih konflikata. U okviru ovih pristupa, zavisnost nije nužno nekompatibilna sa razvojem; naprotiv, ova dva procesa mogu činiti jedinstveni fenomen koji oni nazivaju udruženo zavisnim razvojem (isto: 114).

Jang Namkung (Young Namkoong) izdvaja tri različite struje unutar pristupa zavisnosti, na temelju načina na koji definišu zavisnost, odnosno strategija koje predlažu kako bi se zavisnost prevazišla (Namkoong, 1999: 127–128):

1. ECLA škola povezuje teoriju periferijskog kapitalizma i koncept zavisnosti, ističući neophodnost okretanja periferijskih zemalja ka unutrašnjem, autonomnom ekonomskom razvoju kroz industrijalizaciju, supstituciju uvoza, ekonomsku integraciju periferijskih zemalja i podizanje tržišnih kapaciteta na zajedničkim osnovama. Kao najznačajnije predstavnike izdvaja argentinskog ekonomistu Raula Prebiša (Raul Prebisch), čileanskog ekonomistu Osvalda Sunkela i brazilskog ekonomistu Selsa Furtada (isto: 130–133);
2. Umereni pristupi se pre svega vezuju za rad dvojice sociologa, Brazilca Fernanda Kardoza i Čileanca Enca Faleta. Iako se načelno slažu sa pristupom razvijenim u ECLA školi koji naglašava recipročnu razmenu i supstituciju uvoza kao odgovor na teoriju komparativne prednosti u međunarodnoj razmeni, istovremeno ga kritikuju usled propuštanja šansi da razviju analizu društvenih procesa, pre svega unutardruštvenih klasnih konflikata. Njihovo stanovište se razvija oko ideje o neophodnosti proučavanja konkretnih situacija zavisnosti, u okviru kojih se kreiraju specifične strukture unutrašnjih i spoljnih činilaca. Zavisnost za njih nije samo spoljašnji činilac, već je reč o sistemu društvenih odnosa koji se formira između različitih društvenih klasa unutar šire orbite zavisnosti. Stoga se zalažu za analizu odnosa između klasa i nacionalnih država u međunarodnoj areni, kao i na nivou posebnih nacionalnih država (isto: 134). Pored toga, odbacuju ideju da su razvoj i nerazvijenost, odnosno imperijalizam i zavisnost dve strane istog novčića, ukazujući da se regioni ili sektori proizvodnje periferijskih zemalja koji su integrisani u kapitalistički sistem mogu razviti, doduše, u okviru novih formi zavisnosti. Drugim rečima, ukazuju da je zavisnost strukturno dinamički fenomen, a ne nepromenljivo stanje (isto: 135). Za razliku od ECLA pristupa, skeptični su prema mogućnostima autonomnog industrijskog razvoja i jačanja nacionalnih buržoazija kako bi se promenila pozicija zavisnosti, ukazujući na neophodnost dubljih strukturnih i političkih promena (isto: 136);
3. Radikalni pristupi odbacuju tezu da je zavisnost posledica unutrašnjih strukturnih karakteristika zemalja periferije, tvrdeći da su odnosi zavisnosti u potpunosti određeni dominacijom spoljašnjih

činilaca ili unutrašnjih grupa koje imaju direktnu korist od situacije zavisnosti. Zalažu se za radikalne, revolucionarne politike kojima bi se prekinuli odnosi sa zemljama kapitalističkog centra i na taj način prevazišla situacija zavisnosti. Odbacuju mogućnost reformi ili sporih, evolucionih promena (isto: 137). U ovu grupu pristupa Namkung smešta teorije koje razvijaju Andre Gunder Frank, Teotonijo dos Santos, Imanuel Vollerstin i Samir Amin. Iako među pomenutim autorima postoje značajne razlike u pristupima i teorijskim rešenjima, zajednička karakteristika je da situaciju zavisnosti povezuju sa razvojem kapitalizma i njegovim hijerarhijskim strukturisanjem, gde se razvoj zemalja centra odvija na račun zemalja periferije.

Slično Namkungu, i Klaudio Kac (Claudio Katz) razlikuje tri škole u okviru teorija zavisnosti – marksističku, liberalnu i developmentalističku, mada je, kako konstatuje, samo marksistička varijanta uspjela da izdrži test vremena i da formira relativno homogenu školu mišljenja (Katz, 2022: xi).

1. Među teoretičare koji pripadaju marksističkoj školi ubraja autore poput Rui Maura Marinija, Teotonija Dos Santosa, Andre Gunder Franka i Vaniu Bambiru. Ova škola je, kako navodi Kac, nastala na reinterpetaciji ranijih teorija podrazvijenosti. Fokusrirajući se na imperijalističko prisvajanje resursa, kombinujući ga sa specifičnostima konteksta Latinske Amerike, ova struja je nastojala da objasni reprodukciju zavisnog ekonomskog položaja zemalja kapitalističke periferije.
2. Za razliku od načelnog marksističkog pristupa predstavnika ove škole, liberalna struja (čija je najistaknutija figura Fernando Kardoza), isprva se oblikovala na marksističkim osnovama, da bi kasnije odustala od njih i prihvatila elemente teorije modernizacije. Redukujući zavisnost na političku subordinaciju, Kardoza odbacuje ideju da između zavisnosti i razvoja nužno postoji konflikt, ukazujući na mogućnost razvoja periferije kroz privlačenje investicija transnacionalnih korporacija.
3. Treća, developmentalistička, škola izdanak je ECLA-e, i sama je prošla kroz nekoliko razvojnih faza, od pristupa analize uslova zavisnosti i zagovaranja industrijalizacije na autonomnim osnovama, do napuštanja elemenata marksističke analize (isto: xi–xii).

Pored pomenutih, Namkung ističe i druge moguće klasifikacije, koje variraju u zavisnosti od kriterijuma podele i autora koji su uključeni u korpus teoretičara zavisnosti. Na primer, pojedini autori ubrajaju pristu-

pe američkih ekonomista Pola Barana (Paul Baran) i Pola Svizijia (Paul Sweezy) u radikalne teorije zavisnosti, dok drugi među ove teoretičare svrstavaju i gvajanskog istoričara Voltera Rodnija ili grčko-američkog sociologa Džejmisa Petrasa. Pored toga, nema opšteg slaganja ni oko tačnog broja mogućih struja ili pristupa teorija zavisnosti, niti o preciznoj klasifikaciji autora u okviru pojedinih grupa (videti u: Namkoong, 1999: 128).

Različite klasifikacije teorije zavisnosti svedoče o širokom spektru pristupa, ali i o odsustvu jedinstvenog kriterijuma za uključivanja i isključivanja pojedinih teorija. Ova neujednačenost posledica je izvesnih terminoloških i teorijskih preklapanja, budući da se uporedo uz teorije zavisnosti često koriste i termini poput teorije nejednakog razvoja, teorije nejednake razmene, teorije razvoja i podrazvijenosti, teorije podređenog razvoja, teorije imperijalizma, teorije svetskog sistema, teorije periferizacije. U novije vreme javljaju se srodne perspektive, poput postkolonijalnih i dekolonijalnih pristupa, teorija globalnog juga ili pristupa globalnog istoka itd. Ova terminološka i klasifikacijska šarenolikost može otežati jasnije sagledavanje osnovnih postavki teorija zavisnosti i njihovo razgraničavanje od bliskih pristupa. Ipak, ona istovremeno predstavlja i svojevrsni poziv za sistematizaciju i preciznije određivanje ovih stanovišta, teorijskih osnova na kojima počivaju i načina na koje se odnose prema alternativnim i konkurentskim pristupima.

3. Određenja pojma zavisnosti

Prvobitna upotreba pojma zavisnosti u kontekstu Latinske Amerike vezuje se za šesti kongres Kominterne, koji je održan 1928. godine, odnosno za izlaganje ekvadorskog delegata Rikarda Paredesa (Ricardo Paredes) u sklopu otvaranja takozvanog latinoameričkog pitanja (Ramirez-Faria, 2011: 66). Paredes kritikuje program Komunističke internacionale zbog nedovoljnog obraćanja pažnje na specifičnosti kapitalističkog razvoja u latinoameričkim zemljama. Ukazuje na potrebu da se, pored kolonija i zemalja u kojima dominira imperijalizam, pažnja pokloni još jednoj kategoriji zemalja – onima u koje je imperijalizam prodro, ali se još uvek nije uspostavio kao dominantan. Reč je o zemljama koje su ili politički jake (kao što su Brazil i Argentina), ili u kojima je ekonomska penetracija imperijalizma bila slaba (poput Ekvadora), što je za posledicu imalo nešto brži tempo kapitalističkog razvoja u odnosu na kolonije, formiranje nacionalne buržoazije i relativno brojnog proleterijata, te snažnije zaoštrevanje suprotnosti između rada i kapitala.¹ Za razliku od Lenjina (Владимир Ильич Ульянов Лénин), koji je pravio razliku između kolonija i polukolonija, Paredes smatra da je reč hijerarhijskoj političkoj podeli sveta u kojoj se, pored imperijalnih sila, pojavljuju zavisne države (suverene nacije sa zaostalim ekonomijama, ekstremno podložne spoljnom uticaju), polukolonije (delimično autonomne zemlje, čiji su sektori odbrane i spoljne politike vođeni spolja) i prave kolonije (Ramirez-Faria, 2011: 67).

Iste, 1928. godine, odrednicu „zavisne“ upotrebljava i nemački ekonomski istoričar Verner Zombart (Werner Sombart), kako bi opisao

---

1 Uz to, ova su preduzeća i sama razvijala svoje anekse, to jest nova preduzeća koja su ih snabdevala hranom i drugim proizvodima. Iako su neretko bila organizovana na feudalnim osnovama, ona svakako nisu bila feudalna, jer su funkcionalno bila predodređena da proizvode za kapitalistička tržišta (Amin, 174b: 102).

regije koje su bile ekonomski sateliti kapitalističkog Zapada. Iako je bio pod uticajem pojedinih Marksovih ideja pri formulisanju sopstvene teorije o kapitalizmu (Parsons, 1928: 645), Zombart se ne može nazvati marksistom, niti je ponudio model kapitalizma koji je operisao pojmovima srodnim centru i periferiji (Love, 1990: 145; Weissenbacher, 2022: 71), pa stoga njegova upotreba ovog pojma ostaje bez jačeg teorijskog ili praktičnog odjeka. Nešto neposredniji uticaj na popularizaciju termina je imalo delo brazilskog ekonomiste Selsa Furtada iz 1956. godine, *Una economia dependente*, kojim je trasiran put strukturalističkoj struji u okviru teorija zavisnosti (Love, 1990: 145).

Kako navodi Goš (Ghosh, 2019: 1), u najopštijem određenju, pojam zavisnosti se odnosi na nejednaki odnos koji se uspostavlja između zemalja centra (odnosno metropola) i periferije (satelita), to jest između zemalja koje pripadaju najrazvijenijim regionima globalnog kapitalističkog sistema i nerazvijenih (ili podrazvijenih) područja. Zavisnost je zapravo mehanizam koji je ključan za objašnjenje zašto su određene regije društveno-ekonomski razvijene, a druge podrazvijene (isto: 1). Teorije zavisnosti, prvenstveno ukazuju da uzroke nerazvijenosti perifernih regija treba tražiti u spoljašnjim činiocima, a ovi se, pak, mogu svesti na delovanje zemalja kapitalističkog centra, odnosno njihovu dominaciju nad zemljama satelitima. Veruje se da su ekonomije pojedinih država uslovljene ekonomskim i političkim zahtevima koji dolaze spolja, od strane dominantnih ekonomija koje su razvile sposobnost širenja svoje privrede i ekonomskog razvoja. Ova međuzavisnost podrazumeva veoma različito pozicioniranje zemalja, gde stepen u kojem jedne uspevaju da nametnu sopstvenu dominaciju, predstavlja meru zavisnosti drugih (Chilcote, 1974).

Svakako, jednu od najpoznatijih definicija zavisnosti u dependističkoj literaturi ponudio je brazilski sociolog i ekonomista Teotonijo dos Santos:

„Zavisnošću nazivamo situaciju u kojoj je ekonomija određene zemlje uslovljena razvojem i ekspanzijom druge ekonomije kojoj je podređena. Odnos međuzavisnosti između dve ili više ekonomija, kao i između ovih ekonomija i svetske trgovine, poprima oblik zavisnosti onda kada određene zemlje (dominantne) mogu da šire (*svoje ekonomije*, dodala J. P.) i da se samostalno razvijaju, dok druge (zavisne) zemlje mogu to da čine samo kao odraz ovog širenja, što može imati bilo pozitivan bilo negativan efekat na njihov neposredni razvoj“ (Dos Santos, 1970: 231).

Dos Santos ukazuje da koncept zavisnosti omogućava istraživačima da unutrašnje prilike jedne zemlje posmatraju kao integralni deo svetske ekonomije, povezujući „spoljašnju“ zavisnost sa ekspanzijom kapitalističkog

sistema koji integriše takozvane „nacionalne ekonomije“ u okvire jedinstvene svetske ekonomije na nejednakoj osnovi (Dos Santos, 1970: 231). U tom smislu, razmatrajući poroznost granica između spoljašnjih i unutrašnjih činilaca u određenju zavisnosti, čileanski ekonomista Osvaldo Sunkel, navodi sledeće:

„Strani faktori se ne posmatraju isključivo kao spoljašnji, već i kao unutar-sistemski, višestruko skrivajući suptilne političke, finansijske, ekonomske, tehnološke i kulturne učinke u okviru podrazvijene zemlje. Koncept zavisnosti (*dependencia*), stoga, povezuje posleratni međunarodni razvoj kapitalizma sa diskriminatornom prirodom lokalnih razvojnih procesa. Pristup razvojnim sredstvima i povlasticama je selektivan; umesto da ga širi, proces (*kapitalističke ekspanzije*, dodala J. P.) nastoji da osigura samojačajuću akumulaciju privilegija određenim društvenim grupama, kao i kontinuirano opstajanje marginalizovanih klasa“ (Sunkel, 1972: 519).

Sunkel, dakle, smatra da zavisnost ne možemo posmatrati kao proces koji se isključivo odvija na relaciji dominantne – podređene ekonomije, već on ima duboke posledice na unutrašnje strukturisanje dominantnih odnosa unutar zavisnih zemalja. U tom smislu, kao što smo videli, nije uvek najjasnije šta su unutrašnji, a šta spoljašnji činioci, jer se oni neretko međusobno prepliću. Ipak, jasno je da se, makar kada je reč o inicijalnim fazama konstituisanja teorije, zavisna situacija primarno određuje kao odnos između različitih zemalja nejednake ekonomske i političke moći, odnosno da su „spoljašnji“ činioci dominantan uzrok situacije zavisnosti (Chilcote, 1974).

Džejms Kaporaso (Caporaso, 1978: 18) primećuje da u literaturi latinoameričkih dependista uporedo cirkulišu termini *dependence* i *dependency*. On smatra da ova terminološka razlika, zapravo, analitički može biti korisna kako bi se odredili različiti koncepti. Naime, Kaporaso se pita da li je obrazac međusobne zavisnosti razvijenih industrijskih zemalja isti kao u slučaju zavisnosti perifernih od razvijenih kapitalističkih zemalja; tačnije, da li je reč o zavisnosti iste vrste, koja se razlikuje samo u stepenu, ili je, pak, reč o kvalitativno drugačijem obliku zavisnosti. U tom smislu, predlaže da se upotrebom pojma *dependence* referiše na odnose (međusobnog podržavanja ili oslanjanja) koji se uspostavljaju između dobro integrisanih država, dok termin *dependency* treba koristiti u značenju koje mu pridaju teoretičari zavisnosti. U prvom značenju, antipod pojmu zavisnosti je međuzavisnost (*dependence – interdependence*), jer se zavisnost shvata kao izrazito asimetrični oblik međuzavisnosti. U drugom značenju, zavisnost se određuje kao set kompleksnih odnosa koji se uspostavljaju u procesu uključivanja slabije razvijenih delova sveta u globalnu podelu

rada, a koji se odnose na neautonomne mogućnosti razvoja, manjak nezavisnosti od međunarodnih uticaja, odnosno na mnogostruku povezanost spoljnih, domaćih i transnacionalnih aktera i procesa. Ovde se kao antipod pojmu zavisnosti pojavljuje autonomija (*dependency – autonomy*) (Caporaso, 1978: 18–19).²

Ovim uopštenim i sintetičkim određenjima valja ipak dodati i nešto specifičnija. Naime, Kler Savit Baha (Bacha, 1971, navedeno prema Chilcote, 1974) vrlo rano ukazuje na cirkulaciju nekoliko koncepcija zavisnosti u literaturi. Pre svega, inicijalna određenja zavisnosti srećemo već kod Lenjina, u njegovim teorijskim razmatranjima imperijalizma:

„(...) Pošto je reč o kolonijalnoj politici u epohi imperijalnog kapitalizma, treba primetiti da su finansijski kapital i s njim povezana spoljna politika, koja se svodi na borbu velikih sila oko ekonomske i političke podele sveta, omogućili uspon različitih tranzicionih formi zavisnosti. Nije samo reč o dve grupe zemalja, o onima koje poseduju kolonije i o onima koje su postale kolonije, već o brojnim zemljama koje su politički i formalno nezavisne, a u stvarnosti uvučene u mreže finansijske i diplomatske zavisnosti“ (Lenin, 1967, Vol. 1: 742–743, navedeno prema Chilcote, 1974: 8).

Drugim rečima, u Lenjinovoj konceptualizaciji, zavisnost se javlja u okviru imperijalne faze u razvoju kapitalizma, kao posledica nužnosti pred koju je stavljen monopolni kapital – da pronade nova spoljna tržišta na kojima će plasirati višak kapitala i proširiti mogućnosti za sopstvenu reprodukciju, odnosno generisanje profita (Chilcote, 1974). U okviru ove koncepcije već su iscrtani osnovni obrisi značenja pojma koji će kasnije razraditi teoretičari zavisnosti: odnos zavisnosti nije dobrovoljan, njega nameću imperijalne nacije drugim zemljama; potom, na osnovu ovog nejednakog odnosa moći dolazi do strukturisanja zemalja na globalnom planu i do njihove podele na centar i periferiju; i, konačno, svaka pojedinačna situacija zavisnosti rezultanta je međuodnosa spoljnih i unutrašnjih činilaca. Ipak, teoretičari zavisnosti su smatrali da teorije imperijalizma nisu na adekvatan način uspele da objasne dinamiku kapitalističke

2 Dok se u prvom slučaju kao dimenzije zavisnosti (*dependence*) navode a. veličina/stepen međusobne ekonomske zavisnosti, b. značaj koji se pridaje robu oko koje se uspostavlja međuzavisnost, te c. dostupnost robe iz drugih izvora, u drugom slučaju zavisnost (*dependency*) se određuje kroz a. stepen u kojem snabdevanje ključnim činiocima proizvodnje (kapitala, tehnologije) zavisi od stranih dobavljača, b. ograničenost razvojnih mogućnosti i c. postojanje unutrašnjih distorzija (poput nedovoljne integrisanosti domaće ekonomije usled jakih veza jednog dela privrede sa stranim kompanijama i nepostojanje takvih veza kada je reč o drugim delovima privrede, ili, rastućeg jaza između elita i masa u okviru zavisne zemlje) (Caporaso, 1978: 18).

ekspanzije, niti da predvide političke i ekonomske posledice imperijalizma u zavisnim zemljama (O'Brien, 1987).

Baha prepoznaje drugačiju koncepciju zavisnosti u radu Tomasa Amadea Vaskonija (Tomás Amadeo Vasconi), gde se pravi razlika između koncepata razvijenosti i podrazvijenosti, s jedne strane, i centra i periferije, s druge. Kapitalistički poredak se na globalnom nivou strukturise kroz izdvajanje centra i periferije, pri čemu je njihov ključni odnos međusobna zavisnost. Ekonomije centra se razvijaju u meri u kojoj uspevaju da integrišu periferne ekonomije u ovaj sistem. Međutim, pozicija periferije u okviru svetskog sistema ne podrazumeva nužno ni mogućnost ni nemogućnost razvoja. Prema ovoj koncepciji, zemlje periferije mogu, ali ne moraju ostvariti razvoj. Međutim, ukoliko do njega dođe, to može dovesti do kidanja veza zavisnosti. Iz ovoga proizlazi stav da je zavisnost istorijski određena, te da je rezultanta svih spoljnih i unutrašnjih činilaca koji su podložni istorijskim promenama (Bacha, 1971, navedeno prema Chilcote, 1974).

Distinktivno određenje pojma zavisnosti nalazimo kod Andre Gundera Franka, u njegovom seminalnom delu *Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brasil* (1967). Za Franka su razvoj i podrazvijenost nesumnjivo proizvodi ekspanzije kapitalizma. Kapitalizam se strukturise kroz formiranje lanaca zavisnosti između metropola i satelita na međunarodnom, nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou. Ovi lanci počivaju na odnosima eksproprijacije i aproprijacije, prodirući do najudaljenijih teritorija nerazvijenih zemalja i kreirajući unutrašnju strukturu podrazvijenosti (Frank, 1971: xxi). Fundamentalna struktura kapitalističkog sistema, zasnovana na lancima metropola i satelita, neprestano se reprodukuje kroz istoriju, uprkos širenju i transformaciji kapitalističkog sistema. Jedna od ključnih kontradiktornosti kapitalističkog sistema jeste to što on istovremeno proizvodi podrazvijenost u periferijskim satelitima na temelju eksproprijacije viška vrednosti od strane zemalja metropole i generiše razvoj zemalja metropole, upravo kroz aproprijaciju viška vrednosti. Međutim, navodi Frank, „(...) još važnije od ceđenja ekonomskog viška (...) je impregniranost ekonomija zemalja satelita istom kapitalističkom strukturom i njenim fundamentalnim kontradiktornostima“ (Frank, 1971: xii). Rečju, zavisnost je odnos koji se uspostavlja kroz izvlačenje viška vrednosti u procesu ekonomske razmene duž lanaca metropola i satelita, a ne nužno u procesu proizvodnje (što će, kasnije, biti i tačka spora između teoretičara zavisnosti i drugih neomarksista). Osnovna struktura zavisnosti je nepromenljiva, uprkos tome što u specifičnim istorijskim kontekstima i sateliti mogu imati faze ekonomskog i društvenog razvoja.

Preciznije određenje koncepta zavisnosti Baha nalazi u radovima Teotonija dos Santosa. Za razliku od Franka, koji u odnosima zavisnosti uočava istorijski kontinuitet, Dos Santos ukazuje na promene u oblicima zavisnosti kroz različite istorijsko-razvojne faze. Tokom inicijalne, kolonijalne faze, zavisnost je bila zasnovana na izvlačenju viška vrednosti kroz trgovinske monopole, kao i monopole nad rudnicima, zemljom i radnom snagom. Krajem devetnaestog veka, nakon sticanja kolonijalne nezavisnosti, dominirala je zavisnost od stranog kapitala, što Dos Santos definiše kao fazu finansijsko-industrijske zavisnosti. Nakon Drugog svetskog rata nastupila je faza tzv. „Nove zavisnosti“, koju karakteriše oslanjanje na tehnologiju i investicije multinacionalnih kompanija, odnosno tehnološko-industrijska zavisnost (Dos Santos, 1970).

Konačno, u ranim radovima Kardoza i Faleta (Cardoso & Faletto, 1979³), u određenju zavisnosti dominiraju unutrašnji činioci, tačnije unutrašnja klasna struktura i njena interakcija sa strukturom spoljne dominacije (Chilcote, 1974). Zavisnost se više ne određuje isključivo kao funkcija spoljnih faktora, već se ukazuje da je njeno poreklo u odnosima koji se formiraju između različitih društvenih klasa u kontekstu spoljne dominacije. Slično Franku i Dos Santosu, i oni ukazuju na istorijsku dimenziju zavisnosti, ali istovremeno kritikuju redukcionističke konceptualizacije zavisnosti i njeno svođenje na ekonomsku ravan. Oni se, stoga, fokusiraju na unutrašnje odnose, političke sukobe i klasne borbe, smatrajući ih važnijim činiocima u odnosu na spoljašnje i ekonomske faktore u određenju formi zavisnosti. Konačno, Kardoza i Faleta nastoje da inoviraju teoriju zavisnosti, razlikujući dva nivoa analize: prvi, koji podrazumeva razlikovanje unutrašnjih i spoljašnjih činilaca (odnosno, stepen u kojem dominira nacionalna buržoazija naspram stranih kompanija u vlasništvu nad domaćim preduzećima), i drugi, koji ukazuje na političke, odnosno ekonomske odnose (to jest, na postojanje jedinstva i saveza između ključnih društvenih klasa) (Chilcote, 1974: 9; Cardoso & Faletto, 1979). Istovremeno, nastoje da ukažu na neophodnost proučavanja specifičnih situacija zavisnosti, odbacujući mogućnost unilinearne teorije zavisnosti koja bi bila upotrebljiva uvek i svuda (Cardoso & Faletto, 1979). Na osnovu date analitičke sheme, njihova konceptualizacija podrazumeva različite ishode situacija zavisnosti, koje nastoje da potkrepe empirijskim materijalom, odnosno analizom konkretnih zemalja Latinske Amerike (Roxborough, 1987).

---

3 Prvo izdanje monografije *Zavisnost i razvoj u Latinskoj Americi* (*Dependency and Development in Latin America*) iz 1969. godine izašlo je na španskom jeziku. Delo će sačekati deset godina da bude prevedeno na engleski jezik, te otuda navodimo upravo ovo, prvo englesko izdanje, iako Čilkot (Chilcote, 1974) referiše na originalno izdanje iz 1969. godine.

Iz ovog kratkog pregleda, jasno je da u literaturi cirkuliše mnoštvo određenja pojma zavisnosti, koja se neretko izvode na različitim nivoima analize (Chilcote, 1974). Posledica toga je da ne postoji jedinstvena definicija koja bi bila adekvatna za sve pristupe i sve analitičke nivoe na koje nailazimo u okviru literature. Kaporaso (Caporaso, 1980: 613) stoga predlaže da umesto o jedinstvenoj teoriji zavisnosti, govorimo u množini, odnosno o teoretičarima zavisnosti čiji pristupi dele izvesne opšte karakteristike:

1. Reč je o teoretičarima koji podrazvijenost ne tumače isključivo na temelju unutrašnjih činilaca (kao što su to svojevremeno radili teoretičari modernizacije i, uopšteno, predstavnici difuzionističkih pristupa), već ukazuju i na značaj spoljnih faktora, kao i na njihovu međusobnu interakciju;
2. Jedinica analize nisu samo društva omeđena granicama nacionalnih država, nego i međunarodne korporacije i društvene klase;
3. Većina deli stav da prosto ponavljanje razvojnih putanja razvijenih kapitalističkih društava ne vodi nužno razvoju; naprotiv, upravo je istorijski razvoj zapadnih društava doveo do podrazvijenosti zemalja Trećeg sveta;
4. Teorija nije više instrument kojim se objašnjava i tumači realnost, nego postaje sredstvo njene promene.

I Namkung (Namkoong 1999: 126–127) izdvaja nekoliko zajedničkih karakteristika teorija zavisnosti, koje se oblikuju kroz potpuno suprotne pozicije onima koje zastupaju predstavnici teorija modernizacije i difuzionističkih pristupa:

1. Pre svega, reč je o kritici dualističkog shvatanja, odnosno ideje da su osnovna prepreka razvoju nerazvijenih društava unutrašnji društveni i kulturni činioci koji se obično vezuju uz tradicionalne, „zaostale“, nekapitalističke sektore ekonomije. Nasuprot tome, smatraju da su uslovi u kojima dolazi do podrazvijenosti zemalja Trećeg sveta tesno vezani za procese širenja i razvoja naprednih kapitalističkih zemalja;
2. Svetska ekonomija je hijerarhijski strukturisana i to tako da se u okviru nje izdvajaju centar i periferija. Centru pripadaju napredna industrijalizovana društva, a periferiji podrazvijene, siromašne zemlje. Ova struktura se može dalje replikovati i odražavati i na unutrašnju strukturu nacionalnih društava. Podrazvijenost, pri tom, nije tek faza u pretkapitalističkom razvoju društava, primećuje Namkung (Namkoong, 1999: 126), već permanentno stanje;

3. Podrazvijenost ima svoje korene u procesima razmene dobara na svetskom tržištu. Stoga, teoretičari zavisnosti prepoznaju nejednaku razmenu kao jedan od ključnih mehanizama koji održavaju podrazvijenost zemalja periferije. Reč je o mehanizmu koji podrazumeva razmenu dobara, proizvedenih u zemljama sa visokim najamninama i profitima za dobra iz zemalja sa niskim najamninama i niskim profitnim stopama. Razvoj i nerazvijenost, tako, bivaju prepoznati kao dve strane istog fenomena, gde je svaki od njih proizvod onog drugog. Pored toga, iz ovakvog određenja ključnog mehanizma koji proizvodi podrazvijenost na globalnom planu (Larrain, 1989: 7), jasno je da je njeno rodno mesto razmene, a ne proces proizvodnje
4. Zavisnost perifernih zemalja ne počiva na prostom ekonomskom oslanjanju na privrede drugih zemalja. Reč je o kompleksnom paketu eksternih strukturnih odnosa koji se prelivaju na unutrašnje politike, načine društvenog strukturisanja i na oblikovanje kulturnih elemenata (Namkoong, 1999: 127).

Larain (Larrain, 1989: 112) je nešto stroži, te smatra da je jedina karakteristika koja je zajednička svim pristupima koji potpadaju pod teorije zavisnosti njihova zainteresovanost za analizu situacija u perifernim zemljama s obzirom na uslovljavajuće efekte koje spoljašnji činioci i strukture imaju na interno strukturisanje ovih zemalja. On naglašava da u ovoj tački sličnosti ujedno i prestaju usled činjenice da nema saglasnosti u pogledu toga na koji način se opaža interakcija spoljnih i unutrašnjih činilaca.

Pored pobrojanih zajedničkih karakteristika, Baha (Bacha, 1971, navedeno prema Chilcote, 1974) primećuje i niz nekonzistentnosti, varijacija i nijansi u okviru ovih pristupa (slično, videti u: Larrain, 1989). Naime, ona ukazuje na to da kod većine zastupnika ove teorije na nalazimo jasno identifikovanje spoljašnjih činilaca, tako da analize ostaju mahom ograničene na pojedinačne nacionalne perspektive. Uz to, odnosi koji se uspostavljaju između unutrašnjih, strukturalnih elemenata nisu uvek određeni i pojašnjeni. Konačno, smatra ona, ni zaključci koje teoretičari izvode analizirajući situacije zavisnosti nisu jednoznačni. Naime, iako niko od pobrojanih autora ne dopušta mogućnost potpuno nezavisnog razvoja u okviru kapitalističkog poretka, Dos Santos smatra da se određen stepen autonomije može dostići nakon dovršetka procesa industrijalizacije, a Kardoza, Faletto i Vaskoni dopuštaju da se razvoj može desiti čak i u situaciji zavisnosti. Na drugoj strani, Andre Gunder Frank smatra da ishod kapitalističkog razvoja u bilo kojoj zemlji koja je zavisna ne može biti ništa drugo do podrazvijenost (Chilcote, 1974: 9).

Na kraju, Ramirez-Faria, razlikuje dve velike grupe pristupa u okviru teorija zavisnosti (Ramirez-Faria, 2011: 164–166), koje se razlikuju u shvaćanju i određenju ključnog koncepta:

1. Ekstremna verzija, koja zavisnost određuje isključivo kao spoljnu ekonomsku determinaciju unutrašnjih društveno-ekonomskih procesa. U ovoj koncepciji, politička nezavisnost je od marginalnog značaja za definisanje zemlje kao zavisne ili nezavisne. Imperijalna dominacija je jedinstvena (ne postoje rivalski imperijalizmi); odnosi nejednakosti nametnuti su spolja, dok je razvoj zavisnih zemalja nemoguće postići pod okriljem kapitalističkog načina proizvodnje. Ova verzija teorije je globalnog karaktera, s obzirom na jedinicu analize, te šireg istorijskog obuhvata. U suštini, predstavnici ovih teorija ne prave razliku između zavisnosti latinoameričkih država i drugih istorijskih primera imperijalizma i dominacija, odnosno zavisnosti. Ipak, budući da se u analizama bave latinoameričkim slučajevima, svoju teoriju tretiraju kao „latinoameričku“ školu u okviru savremenih pristupa imperijalizmu. U predstavnike ove struje ubrajaju se Frank i Dos Santos.
2. Umerena verzija, koja polazi od teze da pored krupne buržoazije iz razvijenih zemalja, lokalne i nacionalne elite takođe mogu imati ulogu eksploatatora i grupa koje uspostavljaju imperijalnu dominaciju. Politička (ne)zavisnost se ovde javlja kao značajan kontekstualni činilac koji može da odredi postojanje društvenih i političkih tenzija, pa čak i klasnog antagonizma. Zavisnost nije jedinstven i homogen fenomen, već pokazuje varijacije u svom ispoljavanju. Nejednakosti koje se javljaju između razvijenih i nerazvijenih zemalja su posledica interakcije unutrašnjih i spoljnih sila, pa teorija dopušta i određeni (doduše ograničen) stepen ekonomskog razvoja zavisnih zemalja. Ova verzija teorije fokusirana je na pojedinačne slučajeve, a ne na globalni plan analize, uvažavajući specifičnosti lokalnih konteksta. Karakteristična je za pristupe Sunkela, Kardoza i Faleta.

4. Istorijski kontekst nastanka teorija zavisnosti

Kao što je već rečeno, teorije zavisnosti počinju da se razvijaju nakon Drugog svetskog rata na tlu Latinske Amerike, u hladnoratovskom međunarodnom kontekstu. Reč je o periodu koji karakteriše restrukturiranje svetskog kapitalističkog sistema i profilisanje Sjedinjenih Američkih Država kao dominantne ekonomske i vojne sile (Sotelo Valencia, 2017). Ovo geopolitičko restrukturiranje praćeno je ekspanzijom kapitalističkog razvoja koji poprima dotad neviđene razmere, posebno kada je reč o tehnološkom napretku, razvoju industrije široke potrošnje i dominaciji međunarodnog kapitala (Larrain, 1989: 10). Na drugoj strani, dolazi do širenja socijalističke alternative kapitalizmu. Iz Drugog svetskog rata Sovjetski Savez izlazi ojačan, potpomogavši dolazak na vlast socijalističkih režima u zemljama Istočne Evrope. Pored toga, komunisti u najmnogoljudnijoj zemlji sveta, Kini, takođe uspeavaju da osvoje vladajuće pozicije i uspostave socijalistički poredak (Valenzuela & Valenzuela, 2018: 22). Uporedo sa ovim tektonskim pomeranjima tekao je dovršetak procesa dekolonizacije, odnosno borbi stanovnika nekadašnjih kolonija za sticanje nacionalne nezavisnosti. U takvom međunarodnim okolnostima problemi razvoja zemalja Trećeg sveta postaju jedna od ključnih tema koja je zaokupljala pažnju ne samo donosioca političkih odluka, nego i društvenih naučnika, posebno onih koji su radili u Sjedinjenim Američkim Državama (isto, 2018: 23).

Za razliku od industrijski razvijenih zemalja kapitalističkog centra, „nove nacije“, odnosno postkolonijalne zemlje Trećeg sveta, često su opisivane kao nerazvijene (*undeveloped*), podrazvijene (*underdeveloped*) (Sotelo Valencia, 2017), zaostale (*backward*) ili siromašne (Cohen, 1974). Ove karakterizacije proistekle su iz ekonomističkog pristupa razvoju, koji

se shvata kao materijalni progres sa jasnim kvantitativnim pokazateljima (Larrain, 1989: 1; Cohen, 1974: 149). Njihovo stupanje na međunarodnu scenu podstaklo je hladnoratovsku borbu između dva bloka oko načina uključivanja ovih zemalja u „moderni svet“ (Valenzuela & Valenzuela, 2018: 23). Problem razvoja zemalja Trećeg sveta⁴, kako navodi Namkung (Namkoong, 1999: 122), formulisan je kroz dva ključna pitanja: 1. Koji su uzroci podrazvijenosti ovih zemalja? i 2. Kojim strategijama se oni mogu prevazići? Odgovori na ova pitanja nisu bili jednoznačni.

U okviru razvijenih zemalja, a pre svega Sjedinjenih Američkih Država, dolazi do porasta interesovanja, ne samo državne administracije, nego i naučnika, za probleme ekonomskog i šireg društvenog razvoja nekadašnjih kolonija. Ekonomisti su ukazivali da je nedovoljna razvijenost zemalja Trećeg sveta pre svega posledica nedovoljnih investicija i štednje, a kao moguće rešenja ovog problema sugerisali su porast stranog uticaja koji bi imao za cilj da pomogne lokalnim elitama u modernizaciji tradicionalne privrede i društva (Tomlinson, 2003: 310). U tom smislu, makar kada je reč o zemljama Latinske Amerike, jedan od predloga konkretne pomoći odnosio se na osmišljavanje plana koji bi imao slične ciljeve kao Maršalov plan, sproveden nakon Drugog svetskog rata, na evropskom tlu (Fitzgerald, 1994: 93). Ipak, do realizacije ovog plana nije došlo, a veći deo američke pomoći otišao je evropskim zemljama (Thorp, 1994: 51). U hladnoratovskom kontekstu takmičenja između Sjedinjenih Država i Sovjetskog Saveza oko toga čiji će razvojni modeli dobiti hegemonu ulogu u razvoju nerazvijenih zemalja, Trumanova administracija nudila je „tehničku pomoć“ kao protivtežu socijalističkom razvoju (Mohammed & Ibrahim, 2023). Međutim, dok su ekonomisti zagovarali već oprobana rešenja za rekonstrukciju privreda nerazvijenih zemalja, oslanjajući se na principe neoklasične ekonomske teorije, deo društvenih naučnika izražavao je sumnju u efikasnost takvog pristupa. Isticali su da takav plan ne rešava suštinske razvojne probleme (Valenzuela & Valenzuela, 2018: 22–23). Drugim rečima, naglašavano je da se razvojna iskustva zapadnoevropskih zemalja i ostatka sveta značajno razlikuju, te da i rešenja moraju biti drugačija.

Upravo iz ove upitanosti o uzrocima i posledicama različitih razvojnih iskustava zapadnoevropskih društava i nekadašnjih kolonija, koja je bila

---

4 Sam termin Treći svet izrastao je iz hladnoratovske retorike kasnih četrdesetih i ranih pedesetih godina 20. veka. Njegovo poreklo, kako navodi Tomlinson (Tomlinson, 2003: 309), potiče od izraza „treća sila“ i „treći put“, u značenju entiteta ili razvojne putanje koja se razlikuje i od zapadnog kapitalizma i od sovjetskog socijalizma. Inicijalna upotreba ovog termina vezuje se za francusku levu štampu, odnosno za tekst Alfreda Sovija (Alfred Sauvy), pod nazivom „Trois Mondes, Une Planete“ (*L'Observateur*), u kojem se skreće pažnja na drastično siromaštvo u afričkim i azijskim zemljama koje su stekle nezavisnost nakon Drugog svetskog rata (isto: 309).

utoliko snažnija što je bilo jasnije da su tokom svoje istorije ova dva dela sveta bila u tesnom dodiru, razvile su se pedesetih i šezdesetih godina 20. veka teorije modernizacije. Ova perspektiva pronašla je svoje zagovornike ne samo u ekonomskoj nauci, već i u sociologiji, antropologiji, politikologiji, socijalnoj psihologiji itd. (Valenzuela & Valenzuela, 2018: 23). Dakle, pored „tehničke pomoći“, zemljama Trećeg sveta su ponuđene i „naučne teorije razvoja“ (Mohammed & Ibrahim, 2023). Iako na ovom mestu ne možemo podrobnije razmatrati ove pristupe, važno je napomenuti da je reč o teorijama koje su naglašavale značaj endogenih činilaca kao ključnih za društveni razvoj, ukazujući na nedovoljne unutrašnje potencijale nerazvijenih društava da se modernizuju. Pored toga, kao ključne unutrašnje činioce nedovoljne razvijenosti one ne prepoznaju nužno ekonomske faktore, već naprotiv, ukazuju na značaj društvenih, političkih i, posebno, kulturnih faktora. Drugim rečima, zastupnici modernizacijske perspektive su nastojali da objasne zašto su nekadašnje kolonije ostale nerazvijene uprkos tesnim ekonomskim, političkim, kulturnim i vojnim vezama koje su imale sa razvijenim zapadnim zemljama. Njihovo objašnjenje počiva na tvrdnji da su unutrašnji kapaciteti ovih društava za rast, strukturno usložnjavanje i prilagođavanje na promenjene uslove spoljašnje realnosti bili relativno slabi (Reyes & Sawyer, 2019). Uzroke nerazvijenosti nekadašnjih kolonija teoretičari modernizacije ne traže u globalnim strukturama nejednakosti niti u dugim istorijskim procesima kolonijalne zavisnosti (Grosfoguel, 2017), već u činjenici da one nisu uspele da razviju kulturne obrasce koji bi im omogućili da se razviju. Oslanjajući se na klasični devetnaestovekovni evolucionizam (Sztompka, 1993), posebno uticajan u okviru sociologije i antropologije, ove su teorije počivale na suprotstavljanju nerazvijenih i razvijenih društava kroz dihotomnu podelu na tradicionalne i moderne kulture (Nisbet, 1966: viii), koje se, istovremeno, pojavljuju i kao dva pola u okviru evolucionog kontinuuma. Pomenimo samo Parsonsa (Talcott Parsons), Neša (Manning Nash), Levija (Maryon Levy), Hozelica (Bert Hoselitz), Lerner (Daniel Lerner), Mura (Wilbert Moore), Meklilanda (David McClelland), Rostova (Walt Rostow) i druge teoretičare modernizacije, čije će postavke i zaključci biti predmet kritika teoretičara zavisnosti.

Međutim, nisu samo predstavnici američke administracije i društveni naučnici promišljali o uzrocima nerazvijenosti zemalja Trećeg sveta. Pitanjem ekonomskog zaostajanja i nerazvijenosti zemalja Latinske Amerike bavili su se i ekonomisti poreklom iz ovih zemalja. U okviru *Ekonomске komisije za Latinsku Ameriku Ujedinjenih nacija* (ECLA), formirane 1948. godine, ekonomisti su pokušali da ukažu na moguća rešenja problema posleratne ekonomske stagnacije koja je pogodila ovaj region. Isprva je fokus bio na rešavanju problema pojedinačnih društava, da bi, u kasnijim fazama, kroz komunikaciju i međusobnu saradnju društvenih naučnika iz

različitih zemalja Latinske Amerike, pokrenuto šire pitanje uzroka nerazvijenosti društava koja pripadaju ovom kontinentu (Valenzuela & Valenzuela, 2018: 23). Time su, pedesetih i šezdesetih godina dvadesetog veka, počele da se oblikuju teorije zavisnosti.

Kako bismo shvatili kontekst u kojem je nastala ova komisija pri Ujedinjenim nacijama, a potom i čitav niz teorijskih modela koji su nastojali da ukažu na uzroke nerazvijenosti i moguće pravce razvoja latinoameričkih zemalja, neophodno je ukazati na ekonomske probleme sa kojim se suočavao ovaj region. Pre svega, većina latinoameričkih država uspela je da se oslobodi neposredne kolonijalne zavisnosti početkom 19. veka. Međutim, do tada, strukture njihovih privreda bile su u dobroj meri upodobljene potrebama zemalja kolonijalnih osvajača, pre svega Španije, a potom i Velike Britanije, Portugalije, Holandije, Francuske itd (videti u: Petrović, 2020). Za neke od ovih zemalja prekid ekonomskih veza sa kolonijalnim maticama doveo je do sloma dotadašnjeg institucionalnog sistema, političkih previranja i ekonomske regresije ka pretkapitalističkim oblicima privrede (De la Escosura, 2009: 282). S razvojem industrijskog kapitalizma na globalnom planu, tokom devetnaestog veka, zemlje Južne Amerike bivaju priključene sistemu slobodne trgovine, što je transformisalo njihove ekonomske, političke i društvene strukture u skladu sa potrebama stranog kapitala i lokalne krupne buržoazije (Cockroft, Frank & Johnson, 1972: 7). Usled toga, u strukturi njihovih privreda dominirao je primarni sektor (plantažna poljoprivreda, uzgoj stoke ili ekstrakcija minerala u rudarskim enklavama), dok je nedostatak kvalifikovane radne snage, domaćeg kapitala, putne infrastrukture, sirovina koje su neophodne za kapitalne industrije ili razvijenog unutrašnjeg tržišta, predstavljao endogenu prepreku za autonomni industrijski razvoj (Platt, 1980: 123). Integracija u međunarodno tržište vršila se pre svega kroz izvozno orijentisane grane poljoprivredne proizvodnje, ekstrakciju dragocenih metala i različitih sirovina neophodnih za razvoj industrije razvijenih zapadnih privreda (De la Escosura, 2009: 287). Na drugoj strani, one su postale zavisne od uvoza industrijskih proizvoda i kapitalnih dobara. Njihova je industrijalizacija odložena na račun specijalizacije u proizvodnji primarnih poljoprivrednih proizvoda ili sirovina. Zapravo, procene pokazuju da nacionalno (kolonijalno) oslobođenje nije u značajnoj meri promenilo spoljnotrgovinsku zavisnost nekadašnjih kolonija.

Nakon povlačenja Španije i drugih kolonijalnih sila sa svojih poseda, primat u eksploataciji resursa preuzela je Velika Britanija (Stein & Stein, 1970), dok je krajem devetnaestog i početkom dvadesetog veka, američki kapital postajao sve uticajniji na tlu ovog kontinenta (Platt, 1980). Iako su latinoameričke privrede bile izvozno orijentisane, nisu uspele da ostvare značajniji ekonomski razvoj nakon nezavisnosti. Kako naglašava Plat

(Platt, 1980: 117), ključni razlozi za to bili su nepovoljni uslovi na međunarodnom tržištu (zapadnoevropske države i SAD su delimično podmirivale sopstvene potrebe za sirovinom domaćom proizvodnjom, ali i eksploatacijom novih kolonijalnih poseda, što je smanjivalo cene izvozne robe), kao i nedostatak domaćeg kapitala. Pored toga, pozitivni ekonomski efekti međunarodne trgovine bili su vidljiviji u priobalnim delovima kontinenta, dok su unutrašnja područja zbog otežane dostupnosti i loše saobraćajne povezanosti, zaostajala u razvoju. To je za posledicu imalo produbljivanje izrazitih regionalnih i unutardržavnih nejednakosti (De la Escosura, 2009: 290, 295; opširnije o specifičnostima razvoja latinoameričkih zemalja tokom perioda kolonijalne dominacije i neposredno nakon sticanja nezavisnosti, videti u Petrović, 2020).

Ako je ekonomska zavisnost kontinenta do sticanja samostalnosti imala kolonijalni karakter, a nakon nezavisnosti, usled otvaranja ka međunarodnom tržištu, poprimila oblik merkantilno-neokolonijalne zavisnosti, krajem devetnaestog veka ona dobija novi oblik finansijsko-industrijske zavisnosti (Pregger-Roman, 1984). U strukturi privreda i dalje su dominirale izvozne grane poljoprivrednih proizvoda i sirovina. Uprkos pokušajima da se carinskim politikama ograniči uvoz stranih zanatskih i industrijskih proizvoda, kako bi se izgradila sopstvena industrija široke potrošnje, sistem slobodne trgovine je neumoljivo okretao lokalne ekonomske elite ka jeftinijim industrijskim proizvodima iz inostranstva. Pored toga, povećana potražnja za primarnim dobrima na međunarodnom tržištu namećala je neophodnost da se produktivnost podiže uvođenjem tehnoloških inovacija, što je zahtevalo kapitalna ulaganja. Nedostatak domaćeg kapitala i investicija koji je obeležio deceniju nakon sticanja nezavisnosti, prevaziđen je privlačenjem međunarodnog kapitala. Strana ulaganja u putnu infrastrukturu i nove tehnologije omogućeni su kroz povoljne koncesije za eksploataciju resursa (Bushnell et al., 2024). Na taj način zemlje Južne Amerike postaju kapitalno zavisne, a u strukturi međunarodnog kapitala, američki kapital istiskuje britanski, francuski ili nemački, stvorivši od ovog kontinenta američku zonu spoljnotrgovinskog interesa. Pored toga, specijalizacija u proizvodnji primarnih proizvoda dovela je do profilisanja monokulturnih regiona, čime je lokalno stanovništvo postalo posebno ranjivo na oscilacije međunarodnog tržišta (isto).

Počeci industrijalizacije pojedinih regiona vezuju se za kraj devetnaestog i početak dvadesetog veka, praćeni postepenim razvojem tercijarnog sektora u velikim administrativnim centrima. Delovi kontinenta beleže ekonomski procvat nakon Prvog svetskog rata i tokom međuratnog perioda. Naime, za razliku od većine evropskih zemalja i Sjedinjenih Američkih Država, latinoameričke zemlje nisu prošle kroz fazu ekonomske recesije usled Velike depresije. Naprotiv, tridesetih godina dvadesetog

veka, primenom strategije supstitucije uvoza⁵ i uvećanjem poljoprivredne proizvodnje za sopstvene potrebe, latinoameričke države su beležile privredni rast (Thorp, 1994). Istovremeno, rast međunarodne potražnje za primarnim proizvodima i sirovinama doveo je do povećanja obima stranih investicija. Tokom Drugog svetskog rata drastična redukcija trgovinskih veza sa ratom pogođenim evropskim zemljama još je snažnije okrenula latinoameričke privrede ka Sjedinjenim Američkim Državama, ali i ka interkontinentalnoj razmeni i, što je najvažnije, ka razvoju sopstvenih industrijskih kapaciteta (Baer, 1972: 97). Industrija široke potrošnje počela je da se razvija kao odgovor na nestašicu robe koja je dolazila iz Evrope, dok je njen rast bio olakšan suficitom u spoljnotrgovinskoj razmeni, nastalim zbog američke potražnje za sirovinama. Na taj način, Drugi svetski rat je podstakao porast industrijalizacije ovog regiona (primenom strategije supstitucije uvoza), povećao obim trgovine (posebno one koja se odvijala kroz inter-američku razmenu), i doveo do jačanja državne intervencije u ekonomiji (Thorp, 1994: 59).⁶

Kraj Drugog svetskog rata označio je istovremeno i kraj privremenog uzleta latinoameričkih privreda. Bretonvudskim sporazumom iz 1944. godine i osnivanjem organizacija poput Međunarodnog monetarnog fonda, Međunarodne banke za obnovu i razvoj, a potom i Svetske trgovinske organizacije, postavljene su osnove za regulisanje međunarodnih trgovinskih odnosa nakon rata. Između ostalog, uspostavljena je čvrsta kontrola nad vrednošću valuta, ustanovljen fiksni devizni kurs i paritet valuta izražen u zlatu, odnosno u američkim dolarima (Uzan, 2019; Thorp, 1994: 54). Precenjena vrednost domaćih valuta tokom ratnog perioda sada je ove zemlje stavljala u situaciju deficita u platnom bilansu. Pokušaji da se

5 Supstitucija uvoza je ekonomska strategija kojoj su pribegavale industrijski slabije razvijene zemlje kako bi promenile svoju poziciju u svetskoj podeli rada i ekonomski se modernizovale. Reč je o državama i regionima čije su privrede počivale na izvozu sirovina i poljoprivrednih proizvoda, dok su robu široke potrošnje uvozile iz razvijenih zemalja. Ova ekonomska strategija sastojala se u nastojanju da se izgrade sopstveni industrijski kapaciteti za proizvodnju one robe koju je država prethodno bila primorana da uvozi. Gotovo sve zemlje Evrope (osim Britanije), kao i Sjedinjene Američke Države, kako navodi Baer (Baer, 1972), u nekom momentu tokom 19. i početkom 20. veka primenjivale su ovu strategiju. Latinoameričke zemlje, a potom i zemlje azijskog i afričkog kontinenta, počinju sa njenom primenom znatno kasnije, u 20. veku, usled nepostojanja razvijene infrastrukture, nedostatka radne snage, slabosti domaćih preduzetničkih elita, nedovoljno razvijenog unutrašnjeg tržišta, ali i političkih pritisaka razvijenih zemalja da se očuva sistem slobodne trgovine (Baer, 1972: 96).

6 Naravno, ovaj industrijski uzlet imao je i sopstvena ograničenja: strategiju supstitucije uvoza (kojom bi se jačale grane onih sektora industrije u kojima je postojala uvozna zavisnost) nije bilo moguće konsekvantno sprovesti usled nestašice mašina i tehnologije na međunarodnom tržištu; pored toga, jačanje sopstvene industrije široke potrošnje bilo je ograničeno usled nemogućnosti izvoza ovih proizvoda, te limitiranosti na podmirivanje potreba nedovoljno razvijenog unutrašnjeg tržišta (Fitzgerald, 1994).

osnaži sopstvena industrija protekcionističkim merama i supstitucijom uvoza nailazili su na otpor Sjedinjenih Država koje su jačale pritisak ka ovim zemljama da otvore svoja tržišta za strane investicije i za uvoz robe široke potrošnje, odnosno da snize carine i prekinu sa politikom ekonomskog nacionalizma (videti u: López-Maya, 1995: 139). Posleratno preplavlivanje tržišta ovih zemalja uvoznom robom, usporilo je proces uvozne supstitucije, uzrokujući industrijsku stagnaciju, a u pojedinim zemljama i pad u udelu industrije u ukupnoj strukturi privrede (Thorp, 1994). Za jedan broj država, ovo je značilo povratak na ekonomiju komparativnih prednosti, u kojoj primat dobija izvoz sirovina i poljoprivrednih proizvoda čije su cene bile niže u odnosu na cene industrijskih proizvoda koje su ove zemlje uvozile (Muñoz, 2018: 39). Pored toga, suprotno očekivanjima, Sjedinjene Države, kao što smo rekli, nisu ponudile Maršalov plan za Latinsku Ameriku (Thorp, 1994: 51), kojim bi se nastavila industrijalizacija ovog kontinenta i njegov ekonomski i društveni razvoj, niti su podržale dalje jačanje inter-američke ekonomske saradnje (López-Maya, 1995).

Da sumiramo, uprkos činjenici da su latinoameričke zemlje odavno izgubile status kolonija, one nisu uspele da razviju relativno autonomne privrede, nezavisne od uvoza kapitalnih dobara i proizvoda široke potrošnje, odnosno da izađu iz začaranog kruga (spoljne) zavisnosti od stranog kapitala i da razviju sopstvene industrije. Upravo u takvim okolnostima dolazi do formiranja Ekonomske komisije Ujedinjenih nacija za Latinsku Ameriku (ECLA)⁷, 1948. godine, na čelu sa argentinskim ekonomistom Raulom Prebišem. Iako ćemo se kasnije vratiti ovoj Komisiji i teorijskom pristupu koji je proistekao iz rada ekonomista okupljenih oko nje, na ovom mestu je potrebno ukazati na osnovne probleme kojima se bavila i inicijalne preporuke koje je ta komisija dala. Kao što je već naglašeno, uprkos globalnom industrijskom i naučno-tehnološkom razvoju, nakon Drugog svetskog rata je postalo jasno da zemlje periferije ne uspevaju da se industrijski razviju; naprotiv, nivo globalnih nejednakosti se nije smanjivao, nego uvećavao. Ekonomska strategija komparativnih prednosti, koja je jedan deo zemalja Trećeg sveta usmerila ka izvozu sirovina ili poljoprivrednih proizvoda, nije dala adekvatne rezultate: dugoročno, niske cene ovih proizvoda na međunarodnom tržištu nisu obezbedile očekivani nivo prihoda koji bi bio dovoljan za investicije u restrukturiranje privrede (Muñoz, 2018: 39). Drugim rečima, ni neoklasična liberalna ekonomska teorija, niti kejnzijanska doktrina, dva pristupa koja su dominirala u ekonomskoj nauci tog vremena,

7 Inicijalno, oformljena komisija se bavila Latinskom Amerikom, da bi kasnije uključila i zemlje koje pripadaju arhipelagu karipskih ostrva. Tokom 1984. godine komisija menja zvanični naziv u Ekonomska komisija Ujedinjenih nacija za Latinsku Ameriku i Karibe (skraćeno ECLAC). Središte ECLAC-a se nalazi u glavnom gradu Čilea, Santjagu, dok je španski akronim komisije CEPAL. (Izvor: <https://www.cepal.org/en/about>).

nisu davali adekvatne odgovore na pitanje nerazvijenosti zemalja Trećeg sveta. Reč je o teorijama koje su počivale na pretpostavkama koje su važile za razvijena društva; njihova je primena u društvima periferije, sa brojnim razvojnim specifičnostima, bila, kako će se pokazati, neadekvatna (Sunkel 1977; Kay, 1989: 3). Preporuke su mahom počivale na pretpostavci da će „zaostale“ zemlje, primenom razvojnih modela sa Zapada, naivno interpretiranih kao kombinacije efekta slobodnog tržišta i protestantske etike, i same uspeti da se modernizuju. Nerazvijenost se posmatrala isključivo kao ekonomski problem, pa su i rešenja koja su preporučivana bila ekonomska (Kay, 1989: 6). Pored toga, kao što je već rečeno, ni sociološka teorija, od koje se očekivalo da razvojne probleme postavi na šire društvene osnove, nije pružala adekvatne odgovore. Mahom se oslanjajući na evolucionu i funkcionalističku paradigmu, teorija modernizacije je dobrim delom počivala na suprotstavljanju kulturnih obrazaca tradicionalnih i modernih društava (Sotelo Valencia, 2017).

Nasuprot tome, Raul Prebiš, argentinski ekonomista koji je učestvovao u osnivanju ECLA-e i bio na njenom čelu tokom prvih decenija rada, u svojim analizama koristi dihotomiju centar – periferija, kako bi ukazao na ekonomske i razvojne razlike na globalnom nivou (Ghosh, 2019; Kay, 1989; Baer, 1962). Naime, prema klasičnoj ekonomskoj teoriji, slobodna trgovina između zemalja, koja se odvija prema modelu komparativne ekonomske prednosti Dejvida Rikarda (David Ricardo), suštinski bi trebalo da donese korist svima koji su uključeni u razmenu. Prebiš preispituje ovaj model i njegovu validnost, ukazujući da pretpostavka slobodne konkurencije, na kojoj se model temelji, zapravo nije zadovoljena (Baer, 1962: 169). U izveštaju Ujedinjenih nacija, koji je sačinio već 1949. godine, *Ekonomski razvoj Latinske Amerike i njegovi osnovni problemi*, svojevrsnim manifestom ECLA-e, on ukazuje na dugotrajno propadanje periferije, kada je reč o uslovima u kojima se odvija međunarodna trgovina. Naime, već od treće decenije devetnaestog veka do Drugog svetskog rata beleži se jasna tendencija pada cena primarnih proizvoda koje su izvozile ove zemlje. Ova tendencija posledica je odnosa ponude i potražnje na međunarodnom tržištu i vodila je ne samo postepenom osiromašenju periferije, nego i stvaranju deficita u pogledu sredstava koja su bila na raspolaganju ovim zemljama kako bi se snabdele kapitalnim dobrima i industrijskim proizvodima (Baer, 1962: 170).⁸

8 Iako će kasnije o tome biti reči, na ovom mestu valja pružiti objašnjenje teze o nejednakoj razmeni. Naime, disparitet u cenama između primarnih proizvoda (periferije) i industrijskih proizvoda (centra) Prebiš objašnjava činjenicom da su zemlje centra neretko uvodile carine na uvoz poljoprivrednih proizvoda kako bi zaštitile sopstvenu proizvodnju. To znači da je stopa rasta uvoza primarnih proizvoda u zemlje centra bila niža od stope ukupnog ekonomskog rasta i stope izvoza industrijskih proizvoda (koja je, pak, rasla usled tehnološki izazvanog povećanja produktivnosti i širenja eko-

Drugim rečima, Prebiš je smatrao da uzroci podrazvijenosti zemalja Latinske Amerike ne leže u njihovim unutrašnjim slabostima, već su posledica pozicije u svetskoj ekonomiji i činjenice da su zemlje periferije primenjivale ekonomske politike koje su proisticale iz teorijskih modela zasnovanih na zapadnoevropskom iskustvu (Namkoong, 1999: 129). Ekonomski procesi na periferiji nisu identični kao oni u centru, pa ni politike skrojene u centru nisu adekvatne za razvoj periferije. Zapravo, na periferiji dolazi do razvoja posebne vrste kapitalizma, periferijskog kapitalizma (Prebish, 1980), koji se zasniva na odnosima zavisnosti. On definiše zavisnost kao odnos u kojem se ekonomske, političke ili druge odluke o razvojnim pravcima i strategijama zemalja periferije donose u zemljama centra, onemogućavajući njihov autonomni razvoj (Prebish, 1980).

Kao rešenje za situaciju zavisnosti, Prebiš je predlagao intenziviranje strategije supstitucije uvoza i protekcionističkih mera države, kako bi se izvršila industrijalizacija, odnosno razvoj i zaštita onih industrijskih grana čiji su proizvodi uvoženi (Bath & James, 1976). Takođe, s obzirom na nedovoljnu veličinu tržišta pojedinačnih zemalja (koja nije nužno bila samo kvantitativna po svom karakteru, nego i kvalitativna, usled visokih društvenih nejednakosti i slabe kupovne moći značajnog dela stanovnika), inicirao je integraciju tržišta periferijskih zemalja (Namkoong, 1999: 130). Konačno, osmislio je sheme reciprociteta za transfer resursa iz centra u periferiju, kao vrstu kompenzacije za odliv profita sa periferije usled niskih cena primarnih dobara, kao i sheme kontrole cena primarnih proizvoda kako bi se ublažila njihova fluktuacija (Bath & James, 1976: 6). Sa pozicije generalnog sekretara Konferencije Ujedinjenih nacija o trgovini i razvoju (UNCTAD), Prebiš je, početkom šezdesetih godina dvadesetog veka, inicirao formiranje zajedničkog tržišta Centralne Amerike, kao i zonu slobodne trgovine zemalja Latinske Amerike. Pored toga, formulisao je zahteve za formiranjem preferencijalnih tarifa za proizvode koje izvoze zemlje u razvoju (Bath & James, 1976: 7).

---

nomije na globalnom nivou). Na drugoj strani, uprkos povećanoj ponudi industrijske robe iz centra, do redukcije njihove cene na međunarodnom tržištu nije dolazilo, usled činjenice da su proizvođači iz zemalja centra imali monopolističku poziciju koja im je omogućavala da nivo cena svojih proizvoda održavaju visokim. Pri tome, ovo je povećanje produktivnosti u centru po pravilu bilo praćeno porastom nivoa najamnina usled sindikalnih pritisaka, što je praktično onemogućavalo snižavanje cena industrijskih proizvoda. Povećanje produktivnosti u proizvodnji dobara sa periferije, koja je takođe bila prisutna, iako sporija nego u centru, kao efekat je pak imala redukciju cena ovih proizvoda. Za razliku od centra, gde su interese radnika štitili sindikati, u zemljama periferije, navodi Prebiš, vladali su kompetitivni uslovi (usled velike ponude radne snage i slabosti sindikata), što znači da su se troškovi proizvodnje mogli održavati relativno niskim (nauštrb cena rada), a time i cene primarnih proizvoda (Baer, 1962: 171–173).

Slično, kao Prebiš, koji je odbacivao mogućnost primene zapadno-centričnih ekonomskih teorija kao osnove za razvoj latinoameričkih društava (Kay, 2011: 3), i drugi teoretičari, dependisti, kako su ih popularno nazivali, ukazivali su na pogrešne premise na kojima su počivali ovi modeli. Osvaldo Sunkel (Sunkel, 1977: 7) primećuje da tek nekolicina latinoameričkih zemalja zadovoljava početne pretpostavke za primenu bilo neoklasičnih bilo kejnzijanskih ekonomskih modela. Ova društva jedva da su imala razvijene finansijske institucije, te ustanovljena tržišta rada i kapitala; shodno tome, i mehanizmi formiranja cena na tržištu su funkcionisali drugačije u odnosu na razvijene ekonomije industrijskih zemalja (Kay, 2011: 3). Drugim rečima, primena razvojnih modela koji su počivali na pomenutim pristupima (a posebno neoklasičnom, koji je bio i nešto uticajniji), nije dovođila do željenih rezultata.

Slično, ni teorijske postavke modernizacije koje su se odnosile na šire društvene pretpostavke razvoja nisu bile prihvaćene raširenih ruku. Teoretičari zavisnosti odbacuju idealno-tipsku podelu društava na tradicionalna i moderna (videti: Hoselitz, 1960), koja se zasniva na apstraktno definisanim karakteristikama ovih društava, kao i samu razvojnu paradigmu prema kojoj bi transformacija tradicionalnih društava u moderna sledila zapadni razvojni model kao neupitan i jedino moguć. Ovakav koncept razvoja, često shvaćen kao svojevrсна vesternizacija, podrazumevao je difuziju tehnoloških dostignuća, političkih institucija, ekonomskih modela razvoja, vrednosnih i kulturnih karakteristika itd., tipičnih za razvijena kapitalistička društva. Neretko je bio formulisan u kategorijama evolucionog razvoja i prolaska kroz neminovne, unapred određene faze poput onih u Rostovljevoj (Rostow, 1960) teoriji ekonomskog rasta. Zapravo, kako navodi Munjoz (Muñoz, 2018), dependisti odbacuju jedan od ključnih postulata teorija modernizacije – da je nedovoljna razvijenost fenomen koji se može proučavati i objasniti iz okvira nacionalnog društva. Lokalni strukturni, kulturni i institucionalni aranžmani mogu delovati samo kao intervenišući faktori, ali sami po sebi nisu uzrok „zaostalosti“. Naprotiv, pravi uzroci leže u istorijskim procesima koji su doveli do pozicioniranja društava na različitim hijerarhijskim nivoima u međunarodnoj podeli rada. Za zemlje Latinske Amerike, od ključnog značaja je bio proces kolonizacije, koji je za posledicu imao nejednak (i kombinovan) razvoj. Prema Sunkelu i Pazu, nedovoljna razvijenost i razvoj predstavljaju dva različita aspekta istog istorijskog procesa. Ova dva procesa ne samo da su se odvijala simultano, već su bila međusobno funkcionalno i uzročno povezana (Sunkel & Paz, 1970, navedeno prema Valenzuela & Valenzuela, 2018: 40).

Drugim rečima, Prebiš i drugi latinoamerički ekonomisti i stručnjaci okupljeni oko agencije Ujedinjenih nacija nisu samo nudili drugačiju interpretaciju uzroka nerazvijenosti zemalja Trećeg sveta u odnosu na ame-

ričku administraciju, strane teoretičare modernizacije i neoklasične ekonomiste, već su i predlagali konkretne praktične politike za prevazilaženje ekonomske zavisnosti. Ipak, teoretičari i praktičari okupljeni oko ECLA-e bili su ekonomski nacionalisti, neretko antiimperijalisti, ali ne i marksisti (Chilcote, 1974: 10). Uprkos tome što su strukturu privreda na međunarodnom planu posmatrali kroz dihotomiju centar – periferija i ponudili izvanrednu analizu strukturno uslovljene heterogenosti ovih privreda, oni nisu ponudili sveobuhvatnu teoriju kapitalizma. Međutim, njihov rad u okviru ECLA-e iznedrio je novu školu latinoameričkih ekonomista, strukturalista, koja će napraviti kvalitativni iskorak u odnosu na Prebiševe analize i ukazati na strukturalnu vezu koja se uspostavlja između unutrašnjih i spoljnih faktora, a čiji je zajednički imenitelj transnacionalni kapitalizam (Ramirez-Faria, 2011: 12).

Ograničeni uspesi ekonomista okupljenih oko ECLA-e da na praktičnom nivou izvedu ekonomske reforme u zemljama Latinske Amerike i doprinesu prekidanja lanaca zavisnosti, predstavljali su, šezdesetih godina dvadesetog veka, podsticaj za oblikovanje nešto radikalnijih pristupa teoretičara okupljenih oko časopisa *Monthly Review*⁹. Za razliku od Prebiša¹⁰, ovi teoretičari su imali snažno levičarsko, marksističko zaleđe i predstavljali

9 Prebišev politički angažman u Argentini nije bio lišen kontroverzi. Naime, tokom dvadesetih i tridesetih godina dvadesetog veka, bio je aktivni član udruženja *Sociedad Rural Argentina*, blisko povezanog sa zemljoposjedničkom aristokracijom. Potom je, u periodu od 1935–1943, učestvovao u radu argentinske vlade kao ekonomski savetnik. Dolaskom Perona (Juan Peron) na vlast i zabranom njegovog daljeg angažovanja u okviru državne administracije, bio je primoran da potraži novo nameštenje, prvo kao predavač na fakultetu, a potom i kao savetnik u okviru Ujedinjenih nacija, kada i dolazi na čelo Ekonomske komisije za Latinsku Ameriku. Konačno, vojna hunta koja je svrgla Perona sa vlasti, prihvatila je i pokušala da implementira upravo Prebišev plan za ekonomski oporavak Argentine, koji je u značajnoj meri počivao na privlačenju stranih investicija, suprotno onome što je zagovarao dok je bio na čelu ECLA-e (https://www.columbia.edu/~lnp3/mydocs/state_and_revolution/argentina4.htm). Drugim rečima, uprkos imidžu koji je stekao svojim radom u okviru ECLA-e, Prebiš je istovremeno važio i za nekoga ko je bio blizak konzervativnim političkim krugovima, ali i zastupnikom liberalnih ekonomskih ideja (Sikkink, 1988: 91).

10 *Monthly Review* je američki časopis socijalističke orijentacije koji su osnovali američki ekonomisti marksističke provinijencije Pol Svizi (Paul Sweezy) i Leo Huberman (Leo Huberman), 1949. godine. Značajan doprinos radu časopisa tokom prve decenije i po njegovog rada, dao je i Pol Baran, još jedan američki ekonomista marksističke orijentacije, čiji će teorijski uticaji biti ključni za razvoj osnovnih postavki teorija zavisnosti. Rajt Mils (Wright Mills), Herbert Markuze (Herbert Marcuse), Noam Čomski (Noam Chomsky), i drugi, delovali su, između ostalih, kao saradnici časopisa tokom šezdesetih godina. Sa dolaskom Herija Magdofa (Harry Magdoff) na uredničku poziciju 1969. godine, časopis postaje još naglašenije „trećesvetaški“ orijentisan, ali i sve kritičniji prema Sovjetskom Savezu (Phelps, 1999). U časopisu, kao i u okviru izdavačke kuće *Monthly Review Press* svoje radove i monografije su na engleskom jeziku publikovali latinoamerički dependisti radikalne orijentacije. Na taj način, oni

su jezgro radikalnih teorija zavisnosti (Cueva et al., 1976; Cardoso, 1977: 8–9). Teorije zavisnosti oblikuju se kao leva kritika teorijskih postavki i ideja koje su cirkulisale u okviru ECLA-e, nastojeći da mehanizmu nejednake razmene između razvijenih zemalja i nekadašnjih kolonija pribavi snažnije marksističko teorijsko utemeljenje. S druge strane, reč je o teorijama koje će se, paradoksalno, oblikovati i kao opozicija tradicionalnom marksizmu (Cueva et al., 1976; Ghosh, 2019), i same, konačno, doprineti razbuktavanju debata u okviru neomarksističkih pristupa¹¹ (videti, na primer, u: Laclau, 1971; Frank, 1974c; Brenner, 1977; Brewer, 1987; Wood, 2002). Na kraju, ove teorije, kao što je ranije naznačeno, izrastaju i na kritici razvojnih modela ponuđenih u okviru modernizacijskih pristupa, posebno onih koji su se oblikovali u okviru američke sociologije, politologije i ekonomske nauke.

Konačno, teorije zavisnosti nisu ostale ograničene isključivo na latinoamerički kontekst. Naprotiv, osnovne postavke ovih pristupa preuzimaju, modifikuju i adaptiraju i drugi teoretičari, posebno oni koji su se bavili zavisnošću zemalja subsaharske Afrike, koje upravo sredinom veka počinju da stiču kolonijalnu nezavisnost. Ovde svakako treba pomenuti Samira Amina, Imanuela Volerstina, Đovanija Arigija (Giovanni Arrighi) i Voltera Rodnija (Hout, 2023), koji su primenjivali analizu odnosa zavisnosti na primeru afričkih zemalja. Potom, američki ekonomista Pol Baran je primenio postavke teorije zavisnosti u analizi kolonijalne i postkolonijalne Indije, filipinski sociolog Volden Belo (Walden Bello) se bavio zemljama jugoistočne Azije, a jamajkanski ekonomista Norman Džervan (Norman Girvan) državama karipskog arhipelaga. Ovo teritorijalno širenje bilo je praćeno teorijskom (i političkom) diverzifikacijom, koja je omogućavala primenu pristupa zavisnosti na istorijske kontekste koji su bili u značajnoj meri različiti u odnosu na „originalni“ latinoamerički postkolonijalni model.

---

dobijaju širu popularnost van granica Latinske Amerike. Časopis i izdavačka kuća su i danas aktivni.

- 11 Kueva i saradnici pomalo sarkastično primećuju da su teoretičari zavisnosti nastojali da se profilisu kao zagovornici neomarksističkog pristupa, ali bez Marksa (Cueva et al., 1976).

5. Teorijsko zaleđe

Prikaz i analiza teorija zavisnosti ne bi bili potpuni bez osvrta na teorijske izvore iz kojih su izrastale. Već smo naglasili da se u okviru jedne grupe pristupa (pre svega, radikalnih teorija zavisnosti), objašnjenja uzroka i mehanizama na temelju kojih se uspostavljaju odnosi zavisnosti između kapitalističkog centra i periferije oslanjaju prvenstveno na marksističku teoriju. Kako navodi Larain (Larrain, 1989: 3–17), teorije zavisnosti inspirisane su radovima Marksa i Engelsa (Karl Marx, Friedrich Engels) i nasleđem klasičnog istorijskog materijalizma. Ključni koncepti na kojima počivaju uključuju Marksovu teoriju vrednosti, teoriju eksploatacije rada, akumulacije i proširene reprodukcije kapitala, kao i revidiranu verziju teorije azijskog načina proizvodnje. Pored toga, teorije zavisnosti oslanjaju se i na teorije imperijalizma koje su razvijali Rudolf Hilferding (Rudolf Hilferding), Roza Luksemburg (Rosa Luxemburg), Nikolaj Buharin (Никола́й Ива́нович Буха́рин) i Vladimir Iljič Lenjin. Potom, nešto neposredniji teorijski uticaj izvršio je američki ekonomista Pol Baran i njegovo seminalno delo *The Political Economy of Growth*, posebno kada je reč o pristupima Andre Gundera Franka, Samira Amine ili Selsa Furtada (Ghosh, 2019). Takođe, vredni pomenuti i Pola Svizija, koji je blisko sarađivao sa Baranom, kao i Herija Magdofa (Chilcote, 1974), urednika časopisa *Monthly Review*, koji je dependistima omogućio da izađu van okvira latinoameričke akademske sfere. Konačno, neposredni preteča teorija zavisnosti je argentinski ekonomista Raul Prebiš, koji uvodi u upotrebu pojmovni par centar-periferija u razmatranje situacije zavisnosti latinoameričkih društava (Ghosh, 2019), iako je, kao što smo naglasili, formulisanje pojedinih radikalnih pristupa zavisnosti u izvesnom smislu bilo podstaknuto upravo kritičkim razmatranjima Prebiševih analiza. Drugim rečima, imajući pred sobom ove različite teorijske linije iz kojih su crpele

svoju inspiraciju, nije teško složiti se sa ocenom da su teorije zavisnosti u značajnoj meri bile eklektične po svom karakteru (Chilcote, 1974). Pored toga, one nisu uspele da iznedre jedinstvenu teoriju društvenog razvoja, odnosno podrazvijenosti, čije bi važenje bilo univerzalno. Pojedini autori, poput Goša (Ghosh, 2019: 11), ocenjuju da je reč o pristupima koji pružaju neku vrstu vodiča za objašnjenja konkretnih slučajeva podrazvijenosti, te se stoga, u formalnom smislu, i ne mogu smatrati teorijama, nego paradigama ili modelima.

5.1. Marksovo nasleđe

Kao što smo već napomenuli, deo teoretičara zavisnosti, posebno oni koji pripadaju radikalnoj struji, razvija stanovišta o karakteristikama i mogućnostima ekonomskog razvoja društava na periferiji globalnog kapitalističkog poretka, nezadovoljni „polovičnim“ rešenjima koja su ponudili Prebiš i ekonomisti okupljeni oko Komisije Ujedinjenih nacija. Oni su nastojali da objasne mehanizam nejednake razmene između kolonija i njihovih nekadašnjih matica, oslanjajući se na elemente Marksove teorije vrednosti, proširene reprodukcije kapitala i eksploatacije. Pored toga, inspirisani su i teorijama društvenog razvoja, odnosno smene društveno-ekonomskih formacija i azijskog načina proizvodnje (Ghosh, 2019). S druge strane, teorije zavisnosti su u određenoj meri odstupale od Marksovog stanovišta o prirodi kapitalizma, što je, između ostalog, dovelo do podela i burnih debata u okviru akademske levice. Ova razmimoilažanja oblikovala su specifičnu poziciju teorija zavisnosti, koje se često ne smatraju delom klasičnog marksističkog korpusa, već pre teorijama inspirisanim marksizmom. Međutim, ni oko ovoga nema potpunog slaganja, kako među samim dependentistima, tako i među kritičarima.

Koji su, dakle, elementi Marksove teorije predstavljali osnovu na kojoj su teoretičari zavisnosti gradili sopstvena stanovišta o kapitalističkom poretku i mogućnostima razvoja u kapitalističkim okvirima? Iako su uticali Marksa i klasičnog marksizma mnogostruki, ovde ćemo se fokusirati na pojedine aspekte njegove teorije – teoriju viška vrednosti, teoriju opadajuće profitne stope, proširene reprodukcije i akumulacije kapitala, teoriju društvene promene (smene društveno-ekonomskih formacija), razmatranja o načinu strukturisanja i poreklu kapitalizma, kao i stanovište kolonijalnom pitanju. Pri tome, ovaj prikaz neće biti ni sistematičan ni sveobuhvatan, niti će ukazati na genezu, promene, nedorečenosti ili kontradiktornosti u Marksovim tvrdnjama, već će služiti kao neka vrsta vodiča koji može biti od pomoći u razumevanju pristupa koje će stotinak godina kasnije razvijati dependisti.

5.1.a. Teorija viška vrednosti

Pre svega, Marksova teorija vrednosti ograničena je na kapitalistički način proizvodnje i nema univerzalno važenje (Ghosh, 2019: 20). Iz ova sledi da je kapitalistički način proizvodnje istorijski determinisan, to jest da funkcioniše na temelju sopstvenih zakona reprodukcije (cirkulacije i distribucije) proizvoda rada koji se pojavljuju u obliku robe, a koji se izvode iz društvenih odnosa koji određuju način organizacije proizvodnje (Weeks, 2024: 89). Drugim rečima, kapitalistički način proizvodnje predstavlja specifičan sistem u kojem mnoštvo proizvođača proizvodi robu za tržište, a ne za sopstvene potrebe (Brewer, 2001: 26). Pored toga, kapitalizam karakteriše razvijeni novčani oblik vrednosti, tržište i kreditni sistem, kao i odvajanje rada od kapitala, odnosno strukturisanje društva u dve osnovne, međusobno zavisne, klase – najamne radnike i kapitaliste (Mandić, 2024: 42).

Krenimo od pojma vrednosti. Na deskriptivnom nivou, vrednost svake robe može se predstaviti u dvostrukom obliku – kao upotrebna i prometna (razmenska) vrednost (Marks, 1969). Upotrebna vrednost robe je za Marksa određena funkcijom zadovoljenja određenih potreba i ona se ostvaruje u procesu potrošnje. Ova je vrednost pre svega kvalitativna po svom karakteru (iako može imati i kvantitativnu dimenziju, kada referiše na meru prisustva nekog kvaliteta, to jest, upotrebne vrednosti). Prometna vrednost se, pak, pojavljuje kao kvantitativni odnos, to jest kao razmenljiva veličina za druge robe (Marks, 1969: 16–17).

Međutim, između upotrebne i razmenske vrednosti postoji tenzija. Naime, roba predstavlja opredmećeni rad, odnosno njena je upotrebna vrednost rezultat utrošene ljudske životne snage. Ako je svojstvo robe da se može razmenjivati za drugu robu, iz ovoga bi sledilo da je jedinica razmenske mere količina uloženog ljudskog rada. Ipak, ova jednostavna pretpostavka ne stoji uvek. Naime, Marks (1969: 18) upozorava da nisu sve vrste rada kvalitativno iste. S druge strane, kao prometna vrednost, svaki rad se stavlja u istu ravan i predstavlja apstraktni, opšti rad. Merilo utrošenog rada, koji je izražen kroz razmensku vrednost robe, predstavlja radno vreme koje je potrebno da bi se proizvela roba. Tako se odgovarajuće količine različitih upotrebni vrednosti u kojima je opredmećeno isto radno vreme posmatraju kao vrednosni ekvivalenti, to jest prometne vrednosti (Marks, 1969: 18). Na ovaj način, rad se svodi na bezrazličan, prost, jednoobrazan rad, koji je kvalitativno isti, odnosno gde se razlika pojavljuje samo u kvantitetu. Drugim rečima, rastvaranjem robe na radno vreme, rad se posmatra kao apstraktan (a ne stvaran), a ovaj proces dobija društveni karakter (u prometnoj vrednosti radno vreme svake individue

se pojavljuje kao opšte radno vreme, a opšti karakter pojedinačnog rada kao njegov društveni karakter; videti u: Marks, 1969: 21). Da rezimiramo, rad koji stvara upotrebnu vrednost je konkretan rad pojedinaca, dok je rad koji stvara prometnu vrednost apstraktni, opšti, jednak rad.

Ovaj odnos ne bi u sebi sadržavao toliko protivrečnosti kada bi količina rada koja je potrebna za proizvodnju robe bila konstantna. Tada bi njihova prometna vrednost bila nepromenljiva (Marks, 1969: 27). Međutim, poboljšanja u tehnološkom procesu proizvodnje mogu dovesti do smanjenja prometne vrednosti robe u odnosu na upotrebnu vrednost (Weeks, 2024: 89). Povećanjem produktivnosti rada smanjuje se potrebno radno vreme u proizvodnji određene robe. Različite upotrebne vrednosti sadrže u nejednakom obimu radno vreme, to jest prometnu vrednost (Marks, 1969: 28). Na taj način dolazi do dispariteta između upotrebne i razmenske vrednosti robe.

Roba predstavlja jedinstvo upotrebne i razmenske vrednosti. Da bi dobila svoju upotrebnu vrednost, roba mora da nađe kupca čiju potrebu zadovoljava; a da bi našla kupca, mora biti predmet razmene. Dakle, svojstvo robe je da se razmenjuje, otuđuje od neposrednog proizvođača. Pored toga, ona se mora razmeniti za neku drugu robu, na osnovu opredmećenog opšteg radnog vremena koje određuje njenu prometnu vrednost. U ovom procesu razmene pojavljuje se potreba za robom koja bi bila opšti ekvivalent razmene, odnosno robom koja se može razmenjivati za bilo koju drugu robu. Reč je o novcu, to jest o specifičnom obliku robe koji ima samo prometnu vrednost (Marks, 1969: 41). Neposredni proizvođač otuđuje robu čija mu upotrebna vrednost nije potrebna za novac kojim će dobiti robu čija mu je upotrebna vrednost potrebna. Ovaj proces Marks naziva cirkulacijom kapitala (Marks, 1969: 45), i u njemu može da dođe do stvaranja „viška vrednosti“, odnosno viška novca koji se dobija prodajom robe da bi se kupila neka druga roba (Weeks, 2024: 90). Iako je razmena proces u kojem se iskazuje višak vrednosti, njegovo „rodno mesto“ je, prema Marksu, proizvodnja – to je proces u kome se vrednost stvara i uvećava. Stoga se cirkulacija kapitala ne može posmatrati odvojeno od proizvodnje. Naime, kapitalista najpre ulaže u kupovinu robe, odnosno sirovina, koje se u procesu proizvodnje pretvaraju u novu robu namenjenu daljoj razmeni za novac. Ovaj proizvodni proces može biti podeljen među različitim proizvođačima (radnicima) koji su uključeni u njega. Tako se proces proizvodnje može sagledati kroz dve osnovne komponente: ljudsku aktivnost (rad) i materijalne pretpostavke proizvodnje. Drugim rečima, na čovekov rad i na sredstva za proizvodnju (odnosno sirovine i sredstva za rad) (Marks, 1971: 168–170).

U dosadašnjem izlaganju elemenata teorije vrednosti, kako konstatuje Viks (Weeks, 2024: 92), nema fundamentalnog neslaganja između Marksa

i zastupnika neoklasične političke ekonomije. Međutim, razlike nastaju u pogledu tumačenja viška vrednosti: za razliku od potonjeg pristupa, koji vrednost izvodi iz ljudske želje za potrošnjom, za Marksa, višak vrednosti se stvara u procesu cirkulacije kapitala. Naime, proces proizvodnje podrazumeva postojanje *inputa* u vidu robe (sirovina, sredstava za proizvodnju) na temelju koje nastaje nova roba. Vrednost robe koja izlazi iz procesa proizvodnje veća je od vrednosti robe (sredstava za proizvodnju) koja je ušla u taj proces. Drugim rečima, tokom procesa proizvodnje dolazi do stvaranja viška vrednosti (Marks, 1971: 963). Pitanje je šta je izvor ovog viška vrednosti. U procesu materijalne transformacije sirovina u robu učestvuju ljudski rad, s jedne strane, i sredstva za rad (to jest, tehnologija), s druge. I jedno i drugo (pored sirovina) predstavljaju robu koja ulazi u proces proizvodnje i čine organski sastav kapitala (pri tome, Marks je na tragu Dejvida Rikarda i njegove radne teorije vrednosti kada kaže da u obračunu vrednosti robe treba uzeti u obzir ne samo količinu rada koji je utrošen na proizvodnju same robe, nego i onaj rad koji je potreban za proizvodnju ostalih faktora ulaganja; videti u: Sandmu, 2013; Lazić, 1978; Larrain, 1989: 28). Međutim, Marks smatra da tehnologija može da prenese samo sopstvenu vrednost na novi proizvod, ali ne više od toga (Weeks, 2024: 93). Iz ovoga sledi da je jedino ljudski rad (koji je za kapitalistu takođe roba koju on kupuje) u stanju da proizvede višak vrednosti (Marks, 1971: 963). Pri tome, konkretan (živi) uloženi rad koji stvara višak vrednosti u procesu proizvodnje postaje apstraktan rad u procesu razmene. Ili, drugim rečima, višak vrednosti predstavlja razliku između troškova radne snage i vrednosti koju radna snaga proizvede tokom procesa proizvodnje (Marks, 1971: 964; takođe, videti i: Weeks, 2024: 95).¹²

Ova čisto formalna konverzija konkretnog u apstraktan rad postaje stvarna tek u uslovima takmičenja koje se odvija među kapitalistima. Konkurencija stvara potrebu za standardizacijom *inputa* u procesu proizvodnje, odnosno za određivanjem društveno potrebnog rada za proizvodnju određene robe što predstavlja prosečnu količinu radnog vremena potrebnog za njenu izradu (Marks, 1969). Apstraktan rad postaje društveno potreban rad tek pod određenim društvenim okolnostima, to jest uslovima kapitalističke konkurencije. Konkurencija, kao društveni odnos, proizlazi iz uslova proizvodnje u kojima se radna snaga pojavljuje kao roba (Weeks, 2024: 95). Da bi proizvodnja bila isplativa u uslovima konkurencije kako bi kapitalista mogao da generiše profit, razmenska vrednost robe mora biti veća od troškova uloženog rada (direktnih ili indirektnih) u njenu

---

12 Iz ovoga proizlazi da se i rad može podeliti na neophodan rad i višak rada, a ova podela implicira podelu društva na klase, gde je dominantna klasa u poziciji da prisvaja višak rada.

proizvodnju. Ova razlika između troškova rada i cene proizvoda je višak vrednosti koji nastaje iz neplaćenog rada i ostvaruje se kroz kapitalističku eksploataciju rada (Sandmu, 2013: 124). Drugim rečima, profit nastaje iz društvenog odnosa koji povezuje najamnog radnika i kapitalistu (Brewer, 2001: 27). Iz perspektive radnika, sva vrednost koju proizvede, a koja premašuje vrednost dobara neophodnih za njegovu fizičku i kulturnu reprodukciju, predstavlja višak vrednosti (Mandić, 2024: 39). Sa stanovišta kapitalista, razlika između troškova proizvodnje (uključujući i najamnine) i cene robe predstavlja profit (Marks, 1971: 964).

Prisvajanje viška vrednosti u Marksovoj teoriji odvija se u interakciji procesa proizvodnje i razmene. Naime, kako navodi Weeks (2024: 96), kapitalista ulazi u transakcije sa radnicima, u okviru kojih nudi novac (varijabilni kapital) za radnu snagu (pri tome, za radnu teoriju vrednosti, od ključnog je značaja distinkcija između rada i radne snage, gde se konverzija radne snage u stvaran rad vrši pod kontrolom kapitaliste; videti u: Brewer, 2001: 27). Ova transakcija se iskazuje kroz najamninu, a njena visina je određena razmenschkom vrednošću svih dobara koja su radniku neophodna da bi reprodukovao sopstvenu radnu snagu (Marks, 1971: 164). Kapitalista zauzvrat dobija kontrolu nad proizvodnim potencijalima radnika tokom ugovorenog perioda vremena (Weeks, 2024: 96). Dogle god radnik prodaje svoju radnu snagu za najamninu koja je dovoljna za njegovu reprodukciju, reč je o ekvivalentnoj razmeni sa kapitalistom (Marks, 1971: 161–174). Međutim, ukoliko radnik proizvede vrednost veću od troškova sopstvene reprodukcije, a razmenjuje svoju radnu snagu za najamninu koja je jednaka troškovima reprodukcije, tada razmena postaje nejednaka i na delu je proces eksploatacije rada. Eksploatacija, to jest izvlačenje viška vrednosti koju proizvede radnik od strane kapitaliste, može se odvijati i u uslovima jednake razmene, jer na određenom nivou tehnološkog razvoja radnik može da proizvede veću razmensku vrednost od one koja mu je neophodna da se reprodukuje (Marks, 1971: 161–174). Naime, u apsolutnom smislu, višak rada se može povećati u procesu proizvodnje na dva načina: povećanjem intenziteta rada ili povećanjem trajanja radnog vremena. Međutim, ovi modaliteti imaju svoja prirodna ograničenja, te Marks navodi da oni dominiraju u ranim fazama razvoja kapitalizma (Marks, 1971: 294–310). S druge strane, višak rada se može uvećati i na relativan način, umanjujući udeo neophodnog rada u jedinici vremena, odnosno povećavajući produktivnost rada kroz tehnološke inovacije. Međutim, budući da konkurencija tera kapitaliste da smanje cenu robe kako bi opstali na tržištu, ovde tehnologija još uvek ne dovodi nužno do povećanja profita. Ovo se, u uslovima savršene konkurencije, dešava tek nakon drugog kruga razmene, kada plate radnika

(koje spadaju u troškove proizvodnje) počnu da padaju jer je prethodno došlo do smanjenja cene roba neophodnih da bi se reprodukovala radna snaga (Weeks, 2024: 96).

Da rezimiramo, profit nastaje kada kapitalista prisvaja višak vrednosti. On je osnova eksploatacije i akumulacije kapitala u kapitalizmu. Rodno mesto profita je proces proizvodnje, uprkos tome što se on materijalizuje kroz proces razmene, prodajom robe na tržištu (opširnije o tome videti i u Mandić, 2024: 39). Proces razmene u kapitalizmu prikriva apropijaciju viška vrednosti koju proizvede radnik od strane kapitaliste. Ovo prikrivanje posledica je toga što se na tržištu formalno dobrovoljno razmenjuje roba na temelju vrednosti koje se naizgled mogu izraziti kroz ekvivalentne jedinice mere. Reč je o prividu jednake razmene, koja tretira kao jednake faktore proizvodnje kapital, zemlju i rad, pretpostavljajući da svaki od njih podjednako učestvuje u kreiranju dodate vrednosti nekog dobra (Weeks, 2024: 102).

Marksova radna teorija vrednosti, koja objašnjava mehanizam ekstrakcije viška vrednosti (koju vrši kapitalista) kroz neplaćeni rad neposrednih proizvođača, poslužila je dependistima u formulisanoj objašnjenju nejednake razmene između razvijenih zemalja kapitalističkog centra i periferije. Istovremeno, ovo će biti jedna od tačaka razilaženja između dependista i njihovih kritičara koji su dolazili iz marksističkih i postmarksističkih krugova. O tome svedoči i debata između Andre Gunder Franka i Ernesta Laclaua (videti u: Laclau, 1971; Frank, 1974c; Leaver, 1977), koja se bavila pitanjem da li se poreklo zavisnosti nalazi u procesu proizvodnje ili razmene, ali i time da li prirodu kapitalizma treba razumeti isključivo kroz tržišne odnose. Opširnije će o ovome biti reči kasnije, iako na ovom mestu treba naglasiti da Marks kapitalistički način proizvodnje vidi kao zatvoren, kompleksan i homogen sistem, te u njegovoj teoriji nema mesta za razmatranje razlika koje se pojavljuju između zemalja. S druge strane, kod Franka i drugih teoretičara zavisnosti, odnos između centra i periferije predstavlja jednu od ključnih karakteristika kapitalizma (Brewer, 2001: 26).

5.1.b. Teorija opadajuće profitne stope, proširene reprodukcije i akumulacije kapitala

Sledeća važna tačka u Marksovom delu za razumevanje nejednakog razvoja je teorija opadajuće profitne stope. Ovaj problem – tendenciju opadanja profitne stope – Marks je, kao i u slučaju radne teorije vrednosti, nasledio od Rikarda (videti u Lazić, 1978). Marks je, naime, smatrao da se prinos na kapital (to jest profit) može ostvariti isključivo ulaganjem u radnu snagu, jer jedino ljudski rad stvara višak vrednosti (Sandmu, 2013:

127). Ako u sastavu organskog kapitala rastu ulaganja u sredstva za proizvodnju, u odnosu na radnu snagu, to jest promenljivi sastav kapitala, profitna stopa nužno opada. To se dešava jer je delanje kapitalista određeno pre svega težnjom za uvećanjem profita, što podstiče smanjenje troškova kroz tehnološke inovacije u procesu proizvodnje. Drugim rečima, u relativnom smislu dolazi do pada udela opredmećenog rada (Marks, 1971: 1098). Relativno opadanje promenljivog kapitala (radne snage) i uvećanje fiksnog kapitala (sredstava za proizvodnju), uz apsolutni porast i jedne i druge komponente, predstavljaju suštinski izraz povećane produktivnosti rada (Marks, 1971: 1090) i kapitalističkog razvoja. Opadanje profitne stope ne proističe iz apsolutne promene kapitala, već iz relativnog smanjenja promenljivog kapitala u odnosu na fiksni u ukupnoj masi kapitala (Marks, 1971: 1091). Na ovaj način čak i kada kapital pokreće sve veći broj radnika i usisava veću količinu apsolutnog viška rada, a time i profita, profitna stopa i dalje može da opada (Marks, 1971: 1092). Time dodatno produbljuje protivrečnost koja je integrisana u samu logiku kapitalističke proizvodnje, a koja će, kako je Marks smatrao, na kraju dovesti do unutrašnjeg urušavanja kapitalističkog načina proizvodnje.

Pored toga, kapitalistički način proizvodnje, prema Marksu, ima dinamičan karakter. Konkurencija ne dozvoljava da se proces proizvodnje zaustavi na prostoju reprodukciji kapitala, već nužno vodi ka proširenoj reprodukciji, odnosno akumulaciji kapitala (Brewer, 2001: 29). Kapitalistički način proizvodnje je samim tim i proces stalne akumulacije kapitala (Marks, 1971: 1092), što dovodi do sve veće industrijske koncentracije i centralizacije kapitala (Marks, 1971: 448–449). Naime, smanjivanjem troškova proizvodnje kroz povećana ulaganja u sredstva za proizvodnju, kapitalisti istiskuju konkurenciju što vodi do formiranja monopola. Istovremeno, smanjuje se potražnja za radnom snagom, ostavljajući sve veće delove stanovništva suvišnim na tržištu rada (Sandmu, 2013: 128). Na taj način, paradoksalno, uvećanje produktivnosti rada i ukupnog društvenog bogatstva, istovremeno uvećava rezervnu armiju industrijske radne snage (Marks, 1971: 453; 1096), odnosno nezaposlenost i siromaštvo. Pri tom, prisustvo rezervne armije radne snage vrši pritisak ka smanjenju nivoa najamnina (Brewer, 2001: 30). Iz ovoga sledi da proces akumulacije kapitala, zajedno sa opadajućom profitnom stopom, povećanom industrijskom koncentracijom (to jest razvojem monopola) i siromaštvom, neminovno stvara tenziju između proizvodnih snaga i samog načina proizvodnje, što tendencijski vodi njegovom urušavanju (Sandmu, 2013: 128).

Opadanje profitne stope i uvećanje fiksne komponente kapitala dugoročno postavljaju granice ekonomskom rastu. Ovaj proces se može privremeno zaustaviti na više načina, a jedan od njih je smanjenje troškova pro-

izvodnje kroz spoljnotrgovinsku razmenu, odnosno nabavkom jeftinijih sirovina iz „inostranstva“ (Marx, 1971: 1106; Ghosh, 2019: 20). Drugim rečima, spoljna trgovina predstavlja potencijalnu arenu u kojoj se odvija nejednaka razmena, što će, uostalom, karakterisati trgovinu koju su kapitalističke zemlje obavljale sa svojim kolonijalnim posedima tokom faze prvobitne akumulacije kapitala (Marks, 1971: 1107). Međutim, ovde treba napomenuti da je nejednaka spoljnotrgovinska razmena karakterisala i pretkapitalistička društva, te ona, za Marksa, ne može biti kolevka kapitalizma (videti: Marks, 1971: 1175 ili Wood, 2002). U svakom slučaju, Marks (1971) primećuje da je rezultat kolonijalne eksploatacije i nejednake razmene takav da jedan deo sveta ostaje naglašeno poljoprivredno orijentisan, odnosno dominantno proizvodi sirovine, dok se drugi delovi sveta industrijski razvijaju. Ovo je posledica sistema konkurentске kapitalističke akumulacije, koja pokazuje tendenciju koncentrisanja grana proizvodnje u kojima se ostvaruju više profitne stope upravo u onim centrima koji su najkonkurentniji, što za posledicu ima nametnutu specijalizaciju zavisnih zemalja u onim granama proizvodnje u kojima je stopa dodate vrednosti u proizvodnji niža (Marx & Engels 1979, navedeno prema Pradella, 2022). Razmenom proizvoda između zemalja u kojima je stepen produktivnosti rada različit, dolazi do izvlačenja profita iz zavisnih kolonijalnih zemalja. Pri tome, da bi nadoknadili gubitke koji nastaju tokom ove razmene, kapitalisti u slabije razvijenim zemljama povećavaju apsolutni višak vrednosti koji izvlače iz rada, bilo produženjem radnog vremena ili jačanjem eksploatacije radne snage, bilo redukovanjem troškova radne snage kroz snižavanje najamnina, ponekad i ispod granice neophodne za prostu reprodukciju (Pradella, 2022). Rezultat eksploatacije kolonija i izvlačenja viška vrednosti je da one postaju sve siromašnije i podrazvijenije, a zemlje kolonijalni osvajači sve bogatije (Ghosh, 2019: 18). Drugim rečima, akumulacija kapitala može dovesti do njegove centralizacije i koncentracije ne samo u okvirima nacionalne privrede, nego i na međunarodnom nivou, a rezultat ovog procesa je ono što će Marini (Marini, 2022) imenovati supereksploatacijom radne snage u zemljama kolonijama.

Drugi način za smanjenje troškova proizvodnje vezuje se za uslove u kojima je uspešna organizovana borba radnika za očuvanje najamnina iznad nivoa neophodnog za prostu reprodukciju, odnosno gde se javlja kriza visokih najamnina. U takvim okolnostima Marks predviđa mogućnost izvoza kapitala i proizvodnje iz visokorazvijenih kapitalističkih zemalja u područja s nižim nivoom najamnina, čime se snižavaju troškovi proizvodnje. Alternativno kapital se može preusmeriti u područja u kojima je proces proizvodnje radno-intenzivan, što donosi veće prinose po jedinici uloženog kapitala nego u razvijenim zemljama (Marx, 1971: 1102–1125). Marks, pri tome, *a priori* pretpostavlja da su stope eksploatacije ili izvlačenja

viška vrednosti više u nerazvijenim zemljama u kojima dominira „živi rad“ u odnosu na razvijene kapitalističke centre u kojima se snažnije ispoljava organski sastav kapitala i tehnološko-intenzivan proces proizvodnje (Burns, 2024b). U tom kontekstu, kolonijalna ekspanzija, kako primećuje Goš (Ghosh, 2019: 20), deluje kao „sigurnosni ventil“ kapitalističkog rasta.

Na osnovu onoga što je prethodno rečeno, jasno je da su dependisti inspiraciju za objašnjenje nejednake razmene i podrazvijenosti kolonijalnih zemalja delimično crpeli iz Marksovih razmatranja o akumulaciji kapitala na međunarodnom nivou. Njegova su razmatranja jasno ukazivala da kapitalistička konkurencija dovodi, s jedne strane, do potrebe konstantnog unapređivanja sredstava za proizvodnju, a time i do sveukupnog razvoja procesa proizvodnje, a, sa druge strane, do nejednakih ishoda ovog procesa u svim područjima, to jest, do nejednakog razvoja (Weeks, 2024: 109). Međutim, ove strukturne nejednakosti, koje se javljaju na međunarodnom nivou, Marks nije pripisivao delovanju jedinstvene logike kapitala koja organizuje različite regije i zemlje na temelju odnosa podređenosti i nadređenosti. Odnose nejednakosti on je nastojao da objasni iz odnosa proizvodnje, odnosno podele rada i akumulacije kapitala (Korolija, 2024: 108).¹³ Pored toga, za Marksa je uvođenje kapitalističkog načina proizvodnje u jednoj zemlji ujedno i uslov njegovog preovladavanja, što ga je pozicioniralo bliže potonjim teoretičarima modernizacije (Korolija, 2024: 108) i ostavljalo malo prostora za formulisanje teorije imperijalizma (Ghosh, 2019: 20). Ova teorija bi situaciju nejednakog razvoja tretirala kao strukturnu nužnost i relativno trajno stanje kapitalističke ekspanzije. Imperijalizam se, stoga, kod Marksa, ne pojavljuje kao integralni deo logike širenja kapitala, već se, prema pojedinim tumačenjima, izmešta u sferu politike (Korolija, 2024: 108).

5.1.c. Teorija društvene promene i smene društveno-ekonomskih formacija

Da bismo shvatili gde su tačke spoja i razlaza između Marksa i teoretičara zavisnosti, neophodno je ukratko se osvrnuti i na Marksovu teoriju društvenog razvoja, kao i na razmatranja o karakteru i poreklu kapitalizma.

---

13 Pri tome, ovde je potrebno naglasiti da pored industrijskog kapitala, Marks razlikuje i frakcije trgovačkog i finansijskog kapitala (odnosno frakcije industrijske, trgovačke i finansijske buržoazije). Uloga trgovačkog kapitala je da kupuje i prodaje dobra koja proizvodi industrijski kapital, odnosno da učestvuje u procesu cirkulacije kapitala. Međutim, prema teoriji radne vrednosti, višak vrednosti se ne stvara u procesu razmene, tako da ni trgovački kapital ne može generisati višak vrednosti. Njegova je uloga značajnija u procesu nastanka kapitalističkog načina proizvodnje nego što je važna u razmatranjima reprodukcije razvijene forme kapitalizma. Finansijski kapital se, pak, vezuje uz manipulacije novcem. Kao i trgovački, i ovaj kapital može biti deo cirkulacije kapitala, ali ne može generisati višak vrednosti (Brewer, 2001: 36).

Pri tome, kao i u slučaju prethodnih potpoglavlja, ni ovo nema za cilj da ponudi celovitu i sistematičnu analizu Marksovog stanovišta, već samo da ukaže na elemente koji su neophodni za razumevanje uticaja koje je ova teorija izvršila na druge marksiste, a posebno dependiste.

Da bismo razumeli elemente Marksove teorije koja se odnosi na poreklo kapitalizma, potrebno je da u kratkim obrisima izložimo njegovu opštu teoriju društvene promene. Međutim, da bi ovo bilo moguće, potrebno je vratiti se još jedan korak unazad i izložiti, ponovo ukratko, Marksovo shvatanje načina na koji se strukturiše društvo.

Naime, Marks polazi od teze da društvo i čovek (individua) nisu dve analitički razdvojene kategorije, već je, naprotiv, čovek društveno biće. Kako društvo proizvodi čoveka, tako čovek proizvodi društvo (Marks, u Korać, 1987: 179). Drugim rečima, društvo predstavlja „proizvod međusobnih delatnosti i odnosa među ljudima“ (Korać, 1968: 246). Čovek je društveno biće, jer u procesu preobrazbe prirode nužno stupa u odnose sa drugim ljudima (Marks, u Korać, 1987: 180). Ovi odnosi, među kojima su najvažniji proizvodni odnosi, postoje mimo i nezavisno od čovekove volje ili svesti. Oni su, pre svega, uslovljeni karakterom sredstava za proizvodnju (Marks, u Korać, 1987: 180). U tom smislu, možemo reći da za Marksa društvo predstavlja konkretan, istorijski totalitet koji se sastoji od određenih proizvodnih odnosa. On funkcioniše po sopstvenim zakonitostima i označava zaseban stupanj u razvoju čovečanstva (Marks, u Korać, 1987: 181).

S obzirom na pretpostavku da stepen razvoja proizvodnih snaga uslovljava proizvodne odnose u koje ljudi stupaju, sledi da je promena društvenih (proizvodnih) odnosa određena promenom u razvoju proizvodnih snaga (Marks, u Korać, 1987: 180). Naravno, ne treba posebno naglašavati da proizvodne snage nisu stvar slobodnog izbora pojedinaca. Naprotiv, svaka generacija zatiče proizvodne snage koje su proizvod rada prethodnih generacija (Marks, u Korać, 1987: 181). Kontinuitet u procesu proizvodnje povezuje istorijski različita društva. Pri tome, društva se međusobno ne razlikuju po tome šta proizvode nego kako proizvode i kojim sredstvima za rad (Marks, 1971: 140).

„U društvenoj proizvodnji svog života ljudi stupaju u određene nužne odnose, nezavisne od njihove volje, odnose proizvodnje koji odgovaraju određenom stupnju razvitka proizvodnih snaga. Celokupnost tih odnosa proizvodnje sačinjava ekonomsku strukturu društva, realnu osnovicu na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svesti. Način proizvodnje materijalnog života uslovljava proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopšte. Ne određuje svest

ljudi njihovo biće, već obratno, njihovo društveno biće određuje njihovu svest. Na izvesnom stupnju razvitka dolaze materijalne proizvodne snage društva u protivrečnost s postojećim odnosima proizvodnje, ili, što je samo pravni izraz za to, s odnosima svojine u čijim su se okvirima dotle kretale. Iz oblika razvijanja proizvodnih snaga ti se odnosi pretvaraju u njihove okove. Tada nastupa epoha socijalne revolucije. S promenom ekonomske osnove vrši se sporije ili brže prevrat ogromne nadgradnje. (...) Nikada neka društvena formacija ne propada pre nego što budu razvijene sve proizvodne snage za koje je ona dovoljno prostrana i nikada novi viši odnosi proizvodnje ne nastupaju pre nego što se materijalni uslovi njihove egzistencije nisu rodili u krilu samog starog društva“ (Marks, 1969: 9–10).

Na ovaj način dolazimo do dva važna pojma u Marksovoj teoriji: reč je o načinu proizvodnje i društveno-ekonomskoj formaciji. Naime, iako u neomarksističkoj literaturi postoje neslaganja oko ovog pitanja (videti u: Burns, 2024a), čini se da Marks razlikuje ova dva pojma, naglašavajući da u svakoj društveno-ekonomskoj formaciji postoji jedan način proizvodnje koji dominira nad drugima (Marx, 1973). Načini proizvodnje povezani su strukturisanim kontinuitetom, oni predstavljaju ekonomsku osnovu društveno-ekonomske formacije, a čine ga proizvodne snage i proizvodni odnosi (Jakšić, 1985a: 11–18). S druge strane, pojam društveno-ekonomske formacije ima šire značenje, ona predstavlja određeni istorijski specifičan društveni oblik (Burns, 2024a), u okviru kojeg može postojati više različitih načina proizvodnje, među kojima je jedan dominantan (Marks, 1969; videti još i u Brewer, 2001: 27). Pojam društveno-ekonomske formacije ima za cilj da ukaže na kompleksnost istorijskih celina, ali i na mnogostrukost odnosa između elemenata koji je sačinjavaju, ekonomske baze i pravno-političke i duhovne nadgradnje (u sporove oko načina interpretacije ovih odnosa ovde ne možemo ulaziti; opširnije o tome videti u: Burns, 2024a; Korolija, 2024). Na taj način, smatra Jakšić (Jakšić, 1985a: 18), on formuliše teoriju načina proizvodnje koja se pojavljuje kao relativno nezavisna u odnosu na zakone funkcionisanja drugih elemenata koji sačinjavaju društveno-ekonomsku formaciju (to jest, politički i ideološki nivo).

Način proizvodnje, kao što je rečeno, sačinjavaju proizvodni odnosi i proizvodne snage (Jakšić, 1985a: 19). Proizvodne snage obuhvataju materijalne i subjektivne činioce proizvodnje, odnosno sredstva za rad, predmete rada i radnu snagu (Marks, 1971). Proizvodne snage, zajedno sa proizvodnim odnosima, sačinjavaju ekonomsku bazu društva i određuju pravno-političku i duhovnu nadgradnju (Marks, 1969, 1971). Proizvodni odnosi predstavljaju one odnose u koje ljudi stupaju u procesu delovanja

na prirodu; ovi odnosi se ne ograničavaju samo na proces proizvodnje, već i na međusobno delovanje ljudi. Da bi proizvodili, ljudi stvaraju određene društvene veze, pa se tako proizvodni odnosi uspostavljaju i kao društveni odnosi (Jakšić, 1985a: 16). Iako Marks to eksplicitno ne čini, pojedini autori ukazuju da se proizvodni odnosi dalje mogu podeliti na radne, tehničke (koji određuju radni proces nezavisno od njegovog istorijskog oblika) i na vlasničke odnose (koji određuju odnos prema sredstvima za proizvodnju) (Shaw, 1978, prema Jakšić, 1985a: 16).

Način proizvodnje predstavlja okvir u kojem se uspostavljaju veze između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa. Kao što je već rečeno, promene u proizvodnim snagama određuju promene u proizvodnim odnosima (Marxs & Engels, 1974: 62; Marx, 1959: 112–113; Marks & Engels, 2009). Na više mesta Marks nedvosmisleno tvrdi da primat u istorijskoj dinamici imaju proizvodne snage u odnosu na proizvodne odnose. Zapravo, za pojedine autore, proizvodne snage zauzimaju primarno mesto u načinu proizvodnje, te predstavljaju tkivo koje spaja različite načine proizvodnje kroz istorijske etape. Sa razvojem proizvodnih snaga dolazi do istorijskog razvoja (Jakšić, 1985a: 17) onda kada se razviju protivrečnosti između njih i postojećih proizvodnih odnosa. Istorijski razvoj se, pri tome, određuje kao smena društveno-ekonomskih formacija, u čijim se osnovama nalaze određeni načini proizvodnje kao dominantni (Marks, 1969: 9).

Iako analitički razdvojeni, način proizvodnje ne može se u potpunosti odvojiti od društveno-ekonomske formacije. Naime, već je naglašeno da društveno-ekonomsku formaciju sačinjava ekonomska baza (u okviru koje postoji jedan dominantan način proizvodnje, uz mogućnost sapostojanja drugih, sporednih načina proizvodnje) i pravno-politička nadgradnja, kao i odgovarajući oblici društvene svesti. Iako deterministički primat Marks daje ekonomskoj bazi, on istovremeno dopušta mogućnost (ograničenog) povratnog uticaja nadgradnje na bazu. Naime, u odgovorima na kritiku u pogledu krutog ekonomskog determinizma (Marksove i Engelseve) teorije, Engels pojašnjava da se način proizvodnje može shvatiti kao „određujući u poslednjoj instanci“ (Korolija, 2024: 27), što znači da se na određenom stepenu razvoja proizvodnih snaga kao odlučujuća javlja vanekonomska prinuda za ostvarenje ekonomskih ciljeva, dok se na drugim stupnjevima, na primer, u kapitalističkom načinu proizvodnje, kao ključna pojavljuje ekonomska prinuda. U društvima u kojima dominira vanekonomska prinuda (azijski ili feudalni način proizvodnje), deterministički značaj ima ekonomska instanca, ali u društvu dominiraju vanekonomske instance (politika, religija, i sl.) (Jakšić, 1985a: 18–19). Način proizvodnje određuje koja će instanca u određenoj društveno-ekonomskoj formaciji biti dominantna: „Toliko je jasno da srednji vek nije mogao živeti od katolicizma kao ni antički svet od politike. Baš obrnuto, način na koji se tamo

privređivalo objašnjava zašto su u jednom slučaju politika, a u drugom katolicizam igrali glavnu ulogu“ (Marks, 1971: 74).

Iako nećemo dalje ulaziti u sporove u pogledu toga da li kod Marksa postoji suštinsko razlikovanje društveno-ekonomske formacije i načina proizvodnje ili ne (opširnije o tome u: Burns, 2024a), važno je napomenuti da će upravo ovo pitanje biti jedna od tačaka spora u debati koja se sedamdesetih godina dvadesetog veka vodila između Franka i Volerstina, s jedne strane, te Brenera (Robert Brenner) i Laklaura, s druge, oko situiranja početaka i određenja kapitalizma, ali i u pogledu interpretacija Marksovog stanovišta (opširnije videti u: Brewer, 1987).

Na ovom mestu dolazimo do sledećeg elementa Marksove teorije, a reč je o smeni društveno-ekonomskih formacija utemeljenih na načinima proizvodnje, odnosno teoriji istorijske promene. Vredi napomenuti da Marks nije na jednom mestu sistematično izložio ovu teoriju, pa pojedini autori smatraju da kod Marksa takve teorije zapravo i nema (Jakšić, 1985a: 20). Ipak, neki elementi mogu se rekonstruisati iz fragmenata Marksovog dela. Na najopštijem nivou, osnovni mehanizam društvene promene predstavlja suprotnost između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa (Marx & Engels, 1974: 56; Marks & Engels, 2009). Naime, revolucionisanje sredstava za proizvodnju za Marksa predstavlja istorijsku nužnost, jer je u osnovi ljudske reprodukcije. Proces proizvodnje mora se neprestano odvijati bez obzira na društveni oblik u kojem se pojavljuje. Proces proizvodnje je ujedno i proces društvene reprodukcije (Marks, 1971: 405). Drugim rečima, za Marksa je društvo u stalnom unutrašnjem pokretu, ono je inherentno dinamično, a mehanizmi promene su endogeni (Sztompka, 1993: 171). Kada revolucionisana sredstva za proizvodnju dođu u koliziju sa postojećim društvenim odnosima, ovi odnosi postaju prepreka daljem društvenom razvoju. Nastupa društvena revolucija u okviru koje dolazi do promene celokupnog načina proizvodnje, a sa njom i do promene nadgradnje (Marks, 1969: 10). Unutrašnje kontradikcije stalno vrše pritisak ka njihovom razrešenju, što se, kako navodi Štompka, manifestuje kroz potrebu društva da transcendiraju samo sebe (Sztompka, 1993: 171). Drugim rečima, endogeni činioci pokreću mehanizam promene dominantnog načina proizvodnje, a potom političkog režima, pravnog poretka i, konačno, društvene svesti. Na ovaj način se istorijski razvoj pokazuje kao smena društveno-ekonomskih formacija. Marks o ovome piše na sledeći način:

„Nikada neka društvena formacija ne propada pre no što budu razvijene sve proizvodne snage za koje je ona dovoljno prostrana, i nikada novi, viši odnosi proizvodnje ne nastupaju pre no što se materijalni uslovi njihove egzistencije nisu već rodili u krilu samog starog društva“ (Marks, 1969: 9–10).

Marks upozorava da smena društveno-ekonomskih formacija nije nužno direktna i diskontinuirana, ona ne proizvodi čiste društvene oblike. Naprotiv, revolucionisanje društvenih načina proizvodnje vrši se kroz mnoštvo prelaznih društvenih oblika (Marks, 1971: 342). Takođe, sapostavljanje više različitih načina proizvodnje u okviru jedne društveno-ekonomske formacije na teorijskom planu, objašnjava mnoštvo istorijskih specifičnosti i mogućih kombinacija na koje nailazimo u empirijskoj realnosti. Ipak, među tumačima Marksovog dela nema slaganja u pogledu toga da li je ovaj proces smene društveno-ekonomskih formacija u dosadašnjem istorijskom razvitku bio unilinearan ili ne. Takođe, nema slaganja ni u pogledu broja različitih društveno-ekonomskih formacija i odgovarajućih načina proizvodnje. Ipak, bez sumnje, Marks je na više mesta nagovestio da istorijski razvitak nije unilinearan, da se u formacijama može naći niz primarnih i sekundarnih tipova proizvodnje, odnosno da je klasičan oblik smene društveno-ekonomskih formacija prisutan samo u Engleskoj (Jakić, 1985a: 24).

U kanonizovanoj verziji, koja je karakteristična za većinu savremenih udžbeničkih interpretacija Marksove teorije istorijskog razvoja, nailazimo na jednolinijski tok društveno-istorijskog kretanja (Ramirez-Faria, 2011: 19). Taj tok podrazumeva smenu sledećih društveno-ekonomskih formacija: prvobitne zajednice, ropstva, feudalizma, kapitalizma i komunizma kao krajnje etape razvoja (Marks, 1969). Na sličnu interpretaciju unilinearnog razvoja nailazimo i kod Lenjina (Antonić, 1995: 79). Reč je o stanovištu koje primaran mehanizam društvenog kretanja nalazi u unutrašnjim protivrečnostima samog društva, iz kojih proizlazi da je razvoj nužan i neizbežan. Potvrdu ove teze sledbenici, između ostalog, nalaze i u sledećem Marksovom stavu, izloženom u predgovoru *Kapitala*:

„U samoj stvari, ne radi se o višem ili nižem stupnju razvitka društvenih antagonizama koji proističu iz prirodnih zakona kapitalističke proizvodnje. Radi se o samim tim zakonima, o tim tendencijama koje deluju i ostvaruju se gvozdenom nužnošću. Zemlja koja je industrijski razvijena pokazuje manje razvijenoj zemlji samo sliku njene sopstvene budućnosti. (...) Čak i ako je neko društvo uspeo da uđe u trag prirodnom zakonu svoga kretanja — a krajnji cilj ovoga dela i jeste da otkrije zakon ekonomskog kretanja modernog društva — ne može ono niti preskočiti, niti naredbama ukinuti faze prirodnog razvitka. Ali porođajne bolove može i da skрати i da ublaži“ (Marks, 1971: 17–19).

Međutim, pojedini interpretatori smatrali su da jednolinijska shema ne odgovara celokupnom Marksovom delu. Tako, u Plehanovljevoj inter-

pretaciji, jednolinijski model prerasta u dvolinijski, gde pretpostavljeni uticaj geografskih činilaca vodi paralelnim istorijskim razvojnim putanjama u evropskim i azijskim društvima (Jakšić, 1985a: 25; Antić, 1995: 83). Zajednička im je polazna tačka razvoja, a to su prvobitne zajednice. U evropskim društvima, istorijski razvoj potom prati smenu antičkog, feudalnog i kapitalističkog načina proizvodnje. Međutim, u azijskim društvima, usled specifičnosti prirodnog okruženja, dolazi do formiranja orijentalnih despotija, u kojima politički činioci dobijaju ključnu ulogu u organizaciji (poljoprivredne) proizvodnje. Umesto razvoja sredstava za proizvodnju, koji bi podstakao unutrašnji dinamizam promene proizvodnih odnosa, a potom i celokupnog načina proizvodnje, u ovim društvima dolazi do okamenjivanja društveno-ekonomske formacije, pod stalnim pritiskom državnog aparata koji je sprečavao nezavisan ekonomski razvoj (Antić, 1995: 84). Na ovaj način, Plehanov revidira originalnu Marksovu koncepciju društvenog determinizma, dopuštajući mogućnost uticaja spoljnih (egzogenih) činilaca – konkretno, prirodno-geografske sredine – i time se udaljava od monokauzalne predstave društvenog razvoja. Druga inovacija koja proizlazi iz ove postavke jeste da razvoj nije nužan, odnosno da društva ne moraju da prate progresivističku liniju kretanja, već da su moguća i stagnantna stanja. Potom, ovakva interpretacija ostavlja mogućnost da na istom nivou razvoja proizvodnih snaga može doći do formiranja različitih društvenih odnosa, to jest oblika načina proizvodnje, a time i pravno-političke i duhovne nadgradnje (Antić, 1995: 85) itd.

Plehanovljeva revizija interpretacije Marksovog shvatanja istorijskog kretanja i publikovanje do tada (1953) neobjavljenog Marksovog rukopisa *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie* (Antić, 1995: 89), poslužili su kao argument u korist pluralističkog shvatanja istorije, otvorivši čitav niz teorijskih pitanja, koja ne mogu biti obrađena na ovom mestu. Pored toga, ovo je poslužilo kao inspiracija za mnoštvo novih višelinjskih interpretacija društveno-istorijskog kretanja, ali i stanovišta koja su dozvoljavala šestočlane, sedmočlane ili krajnje kompleksne sheme smena društveno-ekonomskih formacija (opširnije o ovome videti u: Jakšić, 1985a: 24–31 ili Antić, 1995).

U okviru koncepcije društveno-istorijskog razvoja osnovni pokretački mehanizam je endogen. Štompka (Sztompka, 199: 172) izdvaja tri ključne tačke u kojima se javljaju tenzije, odnosno pokretači društvene i istorijske dinamike. Prvo, tenzija između čoveka (društva) i prirodnog okruženja dovodi do stalnog revolucionisanja sredstava za proizvodnju. Drugo, napetost između dostignutog nivoa tehnološkog razvoja i načina na koji društvo organizuje proizvodne snage podstiče promenu proizvodnih odnosa. Treće, tenzija između novouspostavljenog oblika društvenih

odnosa i tradicionalnih formi političkih, pravnih i ideoloških institucija, vodi političkoj i pravnoj reorganizaciji društva. Međutim, ovde je reč o strukturnim tenzijama koje gotovo automatski pokreću društvenu i istorijsku dinamiku. Ipak, kod Marksa nailazimo i na akterski momenat u objašnjenju društvenog razvoja. Naime, reč je o klasama kao akterima istorijskog kretanja.

Marksova koncepcija društva je u osnovi relaciona. Društveni odnos, smatra Štompka (Sztompka, 1993: 169), predstavlja minimalnu nereducibilnu jedinicu društvene stvarnosti. U procesu proizvodnje društvene realnosti, pojedinci stupaju u odnose i formiraju društvene grupe. Među proizvodnim odnosima ključno mesto imaju odnosi vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. Ovi odnosi, koji ljude deli na vlasnike i nevlasnike sredstava za proizvodnju, predstavljaju jedan od temeljnih činilaca koji određuje čovekovu poziciju u društvu. Na osnovu odnosa prema sredstvima za proizvodnju formiraju se zajednički interesi, koji dalje, vode ka obrazovanju relativno trajnih i temeljnih društvenih grupa – klasa. Prema Štompkinjoj rekonstrukciji Marksovog stanovišta (Sztompka, 1993: 169), klase su, pod određenim okolnostima, u stanju da stupe u kolektivnu akciju radi zaštite sopstvenih interesa. Drugim rečima, osnovne društvene klase su međusobno antagonizovane zbog suprotstavljenih interesa, a potencijalno i u sukobu. Na ovom mestu ne možemo ulaziti u detaljnu razradu Marksovog stanovišta o klasama i klasnim borbama, ali je važno istaći da se klase kod Marksa pojavljuju kao akteri u procesu društvene promene. U *Komunističkom manifestu*, Marks i Engels navode:

„Istorija svakog dosadašnjeg društva jeste istorija klasnih borbi. Slobodan čovek i rob, baron i kmet, esnafski majstor i kalfa, ukratko – ugnjetač i ugnjeteni stajali su jedan prema drugome u stalnoj suprotnosti, vodili neprekidnu, čas skrivenu, čas otvorenu borbu, borbu koja se uvek završavala revolucionarnim preuređenjem celog društva ili zajedničkom propašću klasa koje su se borile“ (Marks i Engels, 2009: 30–31).

Drugim rečima, istorijska dinamika nije samo proizvod strukturnih napetosti, već i društvenih, odnosno klasnih, tenzija. U osnovi ove tenzije leži odnos prema sredstvima za proizvodnju, s jedne strane, i odnos prema radu, s druge. Odnos osnovnih društvenih klasa je polarizujući, on tendencijski diferencira sve društvene grupacije na one koji poseduju bogatstvo i one koji ga ne poseduju, svodeći sve druge oblike grupisanja na ekonomske (Sztompka, 1993: 170). U suštini, društveno strukturisanje karakteristično za svaki način proizvodnje podrazumeva kristalizaciju dve osnovne društvene klase koje otelovljuju fundamentalne društvene odnose.

Pored osnovnih, unutar društveno-ekonomskih formacija javlja se i niz drugih klasa, koje nisu nosioci fundamentalnih društvenih odnosa (Miliš, 2018: 98–99). Drugim rečima, u okviru svake društveno-ekonomske formacije oblikuje se jedan dominantan način proizvodnje i, u okviru nje, dominantni proizvodni odnosi i društvene klase koje su njihovi nosioci, ali se istovremeno javljaju i alternativni načini proizvodnje, proizvodni odnosi i oblici klasnog grupisanja (Poulantzas, 1975: 22; Lazić, 2011; Lazić i Pešić, 2024). Ova polarizacija društvenih grupa i redukcija društvenih odnosa na ekonomske svoj vrhunac doživljavaju u okviru kapitalističkog načina proizvodnje. Antagonizam između buržoazije i proleterijata, dve osnovne klase, prema Marksovom i Engelsovom predviđanju (Marks & Engels, 2009), vodiće klasnim borbama, revolucionarnoj društvenoj promeni i uspostavljanju komunističkog društva.

Pod kojim uslovima društvene klase postaju akteri istorijske promene? U okviru svake društveno-ekonomske formacije razlikuju se klase koje proizvode vrednost (odnosno, prosečnu količinu neophodnog društvenog rada) i one koje akumuliraju višak vrednosti (Marks, 1973). Klasna polarizacija praćena je još jednom vrstom dinamike: naime, kako navodi Štompka (Sztompka, 1993: 170), reč je o unutarklasnoj kristalizaciji. Ova dinamika ogleda se u distinkciji koju Marks pravi između *klase po sebi* i *klase za sebe*. Vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju određuje zajedničku strukturnu poziciju pojedinaca – omogućava eksploataciju rada, pa se polarizacija osnovnih klasa iskazuje i kao suprotstavljenost između eksploatatora i eksploatisanih. Međutim, sama struktura vlasništva nije dovoljna da dovede do kolektivnog delanja u cilju zaštite sopstvenih interesa. Kako navodi Elster u svojoj interpretaciji Marksovog stanovišta (Elster, 2005: 123), jedino klasni interes može da posluži kao osnova za kristalizaciju i organizovanje interesnih grupa. Prepoznajući sopstveni klasni interes, kao interes koji je ne samo različit nego suprotstavljen interesima onih koji se nalaze u strukturno različitoj poziciji, dolazi do formiranja klasne svesti, kao jednog od preduslova za organizovano klasno delanje (Lukacs, 1972: 51). Međutim, kako navodi Lukač, teorijska klasna svest, koja odražava objektivne klasne suprotnosti ne mora nužno da se poklapa sa empirijskom klasnom svešću, onom koja se u određenom istorijskom trenutku zaista razvija. Takođe, subjektivno shvaćeni klasni interesi ne moraju da budu podudarni sa objektivnim (vidi još i u: Poulantzas, 1975; Lazić, 1996; Pešić, 2017). Prepoznavanje zajedničkih klasnih interesa, po pravilu, vodi zgusnutoj međusobnoj komunikaciji, interakciji i uopšte trajnijim formama organizacije koji se uspostavljaju u okviru određene društvene klase bilo kroz političke partije, liderske strukture ili različita udruženja. U tom smislu, kako navodi Štompka (Sztompka, 1993: 170), dolazi do formiranja zrele *klase za sebe* koja je u stanju da artikulise i brani sopstvene klasne

interese. Dakle, strukturne okolnosti (suprotstavljenost između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa) unutrašnji su generator grupisanja ljudi u društvene klase koje su međusobno suprotstavljene. Kada pripadnici klase prepoznaju svoje objektivne klasne interese kao suprotstavljene, artikulišu ih kroz organizovane strukture i formiraju klasne organizacije, može se očekivati kolektivna akcija usmerena protiv suprotstavljenih društvenih klasa. Ishod ovih klasnih borbi, kako je navedeno u prethodnom citatu iz *Komunističkog manifesta*, jeste revolucionarna promena celokupnog društva ili propast suprotstavljenih klasa.

5.1.d. Marksovo određenje kapitalističkog načina proizvodnje, njegovog porekla i ekspanzije

Ovde dolazimo do dela Marksove teorije koji se odnosi na određenje kapitalizma i njegovo poreklo. Svoju teoriju kapitalističkog načina proizvodnje Marks je izložio u tri toma *Kapitala*, predstavljajući ga kao zatvoren i homogen sistem na apstraktnom, teorijskom nivou, uz brojne poveznice sa složenijim pojavama u empirijskoj realnosti. Na ovom apstraktnom nivou, Marks nije predvideo značajne varijacije u načinu na koji se kapitalistički način proizvodnje ispoljava u različitim zemljama. Ovo je dijametralno suprotno shvatanjima teoretičara zavisnosti (dependista), kod kojih je postojanje osovine centar-periferija jedno od ključnih odlika kapitalističkog poretka (Brewer, 2001: 26).

Neke elemente Marksove teorije kapitalističkog načina proizvodnje već smo izložili u odeljku koji se odnosi na teoriju vrednosti. Ovde je potrebno istaći da je reč o posebnom načinu proizvodnje koji se zasniva na proizvodnji robe za tržište. Za Marksa je kapital vrednost koja je stalno u procesu proizvodnje i razmene, vrednost koja cirkuliše i može imati oblik novca, sredstava za proizvodnju, radne snage ili robe. Međutim, bez obzira na formu, on je uvek u funkciji proizvodnje viška vrednosti (ili profita, iz perspektive kapitalista). Za razliku od predstavnika klasične političke ekonomije, za Marksa bogatstvo postaje kapital samo i jedino ukoliko je uloženo u proces proizvodnje u kojem se proizvodi višak vrednosti. Drugim rečima, kapital nije puko sredstvo koje je neophodno da bi se pokrenula proizvodnja; naprotiv, kapital određuje specifičan način proizvodnje kao totalitet. Istovremeno, kapital ne određuje samo specifičan način proizvodnje, već i društveni odnos koji povezuje mnoštvo individualnih proizvođača, radnika i faza proizvodnog procesa (Brewer, 2001: 26–27).

Proces cirkulacije kapitala obuhvata proizvodnju i razmenu. U okviru ovih procesa dolazi do preplitanja različitih vidova kapitala – industrijskog, trgovačkog, finansijskog, kao i brojnih individualnih preduzetnika,

proizvođača. Budući da u svakoj društveno-ekonomskoj formaciji postoji jedan dominantan i jedan ili više alternativnih načina proizvodnje, Brue-rova (isto: 27) interpretacija Marksovog stanovišta podrazumeva da različite faze cirkulacije kapitala mogu da se odvijaju u okviru različitih oblika proizvodnje. Tako se, prema ovoj interpretaciji, putem razmene povezuju plantažna, pretkapitalistička proizvodnja u Latinskoj Americi, koja počiva na upotrebi ropuskog rada, sa tekstilnom industrijskom proizvodnjom pamuka u fabrikama u Engleskoj u jeku industrijske revolucije (isto: 27). Drugim rečima, u okviru kapitalističke društveno-ekonomske formacije dolazi do uspostavljanja takvih društvenih odnosa koji dozvoljavaju povezivanje različitih načina proizvodnje u jedinstven ciklus kretanja kapitala. Sličnu interpretaciju Marksovog stanovišta nudi i Goš (Ghosh, 2019: 22), ukazujući na dualni karakter kapitalizma, posebno u slabije razvijenim zemljama, gde je moguće sapostojanje kapitalističkog i nekapitalističkih (mahom naturalnih) oblika proizvodnje. Održavanje dualnih privreda u slabije razvijenim zemljama posledica je kontradiktornosti koja je ugrađena u samu logiku reprodukcije kapitala. Naime, da bi došlo do ekonomskog rasta, pretkapitalistički načini privređivanja moraju da budu transformisani u kapitalistički način proizvodnje, odnosno neophodno je da dođe do povećanje produktivnosti rada kroz razvoj sredstava za proizvodnju i povećanje fiksnog kapitala. Ovo je imperativ kojim se vodi industrijski kapital. Istovremeno, sapostojanje dualnih ekonomija kratkoročno omogućava generisanje visokih zarada trgovačkom kapitalu, a time, paradoksalno, do održavanje nekapitalističkih oblika proizvodnje u ovim društvima. Pored toga, konkurencija postavlja kao imperativ proces ekspanzije kapitalističkog načina proizvodnje, što zbog osvajanja novih tržišta, što zbog dolaženja do jeftine radne snage, a ovo je moguće dokle god postoje nekapitalistički oblici proizvodnje (Brewer, 2001: 43). Drugim rečima, slaba koordinacija između različitih grana kapitala, kao i sama logika reprodukcije kapitala, mogu, prema ovoj interpretaciji, ishoditi u održavanju nekapitalističkih oblika proizvodnje čak i u okviru kapitalističkog poretka. Prema Marsku, ovakva situacija naročito je bila karakteristična za fazu prelaza iz feudalizma u kapitalizam, kada je dominantnu ulogu u razmeni koja se odvijala između Zapadne Evrope i kolonijalnih poseda imao trgovački kapital (isto, 2001: 41–50).

Međutim, na ovom mestu dolazimo do još jednog spornog i ne manje interesantnog pitanja u okviru Marksove teorije. Reč je o njegovom stanovištu o poreklu i nastanku kapitalizma. Iznova, kao i u slučaju nekih drugih elemenata njegove teorije, Marks nije pružio neprotivrečno stanovište o poreklu kapitalizma na jednom mestu, te ono zahteva rekonstrukciju, kao što nudi mogućnost različitih interpretacija. Takođe, za razliku

od apstraktnog, teorijskog modela koji se odnosi na logiku kapitalističkog načina proizvodnje, stanovište o njegovom poreklu je daleko istoričnije i zahteva oslanjanje na konkretne empirijske primere. Dve su osnovne varijante objašnjenja prelaza pretkapitalističkog u kapitalistički način proizvodnje (Vratuša, 2012: 61; takođe, videti u Wood, 2002: 35). U okviru prve, ranije varijante, najvažniji činilac transformacije feudalnih odnosa jesu velika geografska otkrića, koja su za posledicu imala širenje svetskog tržišta, te pojava autonomnih urbanih centara u kojima je organizovana veletrgovačka delatnost (Vratuša, 2012: 61–62). Druga verzija objašnjenja prelaza odnosi se na promenu u načinu organizacije procesa proizvodnje, odnosno na oslobađanje procesa rada od vanekonomskih prinuda i odvajanje neposrednih proizvođača od sredstava za proizvodnju i njihovo pretvaranje u najamne radnike (Marks, 1971: 512). U *Kapitalu*, kako primećuje Vratuša (isto: 62), nailazimo na obe varijante prelaza, to jest nastanka kapitalizma, koje će se kasnije, u okviru debata o prelazu iz feudalizma u kapitalizam, iskristalisati kao komercijalni i preduzetnički/buržoaski model (Wood, 2002; Čakardić, 2019; Mandić, 2024).

Konvencionalni (buržoaski) model prelaza, kako ga naziva Wood (2002: 35), oslanja se na teorijski koncept smene društveno-ekonomskih formacija na temelju suprotnosti između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa. U tom smislu, sukob između feudalaca i nekadašnjih kmetova, koji su međuvremenu postali slobodni građani, predstavlja osnov društvene promene (Mandić, 2024: 44). U prilog ovom stanovištu svedoči rečenica iz *Komunističkog manifesta*: „Iz redova kmetova Srednjeg veka izašli su slobodni stanovnici prvih gradova; iz tog varoškog stanovništva razvili su se prvi elementi buržoazije“ (Mark i Engels, 2009: 33). Drugim rečima, buržoazija se razvila transformacijom poljoprivrednog zakupca (koji je nekada i sam bio kmet) u agrarnog kapitalistu, ili samostalnog sitnog zanatlje u industrijskog kapitalistu (Marks, 1971: 530–535; videti takođe i u: Brewer, 2001: 40). U okviru istog procesa, sitni seljaci i zanatlije bivaju pretvoreni u najamne radnike. Međutim, Marks ukazuje da je ova transformacije bila spora i nedovoljna da bi podmirila potrebe novog svetskog tržišta koje se formiralo velikim geografskim otkrićima. Drugim rečima, kako navodi Marks u *Kapitalu*, „(...) Srednji vek (je) ostavio u nasleđe dva različita oblika kapitala koji sazrevaju u najrazličitijim društvenim ekonomskim formacijama i, koji, pre ere kapitalističkog načina proizvodnje, važe kao kapital *quand meme* – zelenaški kapital i trgovački kapital“ (Marks, 1971: 535). Proces koncentracije zelenaškog i trgovačkog kapitala išao je ruku podruku sa kolonijalnim osvajanjima, osnivanjem monopolskih trgovačkih društava i stvaranjem državnog duga putem sistema javnih kredita (isto: 538). Ovome treba dodati i razvoj bankarskog i

kreditnog sistema, koji su omogućili formiranje međunarodnog kreditnog sistema, pod kojim su se, kako navodi Marks (isto: 539), neretko skrivali izvori prvobitne akumulacije kapitala.

„Manufakturama, koje su nicale na sve strane, kolonije su obezbeđivale potrošačko tržište i akumulaciju potenciranu monopolom tržišta. Blago koje je izvan Evrope sticano neposrednom pljačkom, porobljavanjem i razbojništvom, pritalo je u maticu zemlju i tu se pretvaralo u kapital. Holandija, koja je prva potpuno razvila kolonijalni sistem već je 1648. g. stajala u žarištu svoje trgovinske moći“ (Marks, 1971: 538).

„Tako niskosti mletačkog pljačkaškog sistema čine takvu prikrivenu osnovicu bogatstva u kapitalu Holandije kojoj su Mleci u opadanju davali velike zajmove u novcu. Isti takav odnos je između Holandije i Engleske. Već početkom 18. veka holandske manufakture bile su daleko nadmašene i Holandija je prestala biti vladajuća trgovinska i industrijska nacija. (...) Slično je sada između Engleske i Sjedinjenih Država“ (Marks, 1971: 539).

Iz ovih redova jasno je da pored konvencionalnog (buržoaskog) kod Marksa nailazimo i na komercijalni model koncentracije i akumulacije kapitala. Pri tome, nije reč o nesaglasnim konceptima, već, naprotiv, o povezivanju različitih načina proizvodnje u jedinstven sistem cirkulacije kapitala. Ipak, treba istaći da je Marks snažno kritikovao tezu o primitivnoj akumulaciji kao ključnom činiocu nastanka kapitalizma. Prema njegovom shvatanju, iako je akumulacija kapitala bila neophodan preduslov nastanka kapitalističkog načina proizvodnje, ona sama po sebi nije bila dovoljna da bi se on uspostavio. Zapravo, ono što akumulirano bogatstvo pretvara u kapital je transformacija društvenog odnosa vlasništva. Ova transformacija predstavlja ključni činilac koji pokreće neumoljive zakone kapitalističkog načina proizvodnje: imperativ konkurencije koji prisiljava kapitaliste da maksimizuju profit kako bi opstali na tržištu, imperativ reinvestiranja viška vrednosti i neprestana potreba revolucionisanja sredstava za proizvodnju (Wood, 2002: 36–37). Proces transformacije odnosa vlasništva nije se desio u okviru razvoja prekomorske veletrgovine, kolonijalnih osvajanja ili pljačkaških pohoda. Naprotiv, njegovo rodno mesto je Engleska u doba Tjudora, to jest sektor poljoprivredne proizvodnje u okviru kojeg je došlo do eksproprijacije vlasništva nad sredstvima za proizvodnju slobodnih seljaka (među kojima je zemlja svakako bila najvažnija) i njihovog prinudnog pretvaranja u najamne radnike (isto: 37; Vratuša, 2012). Pojava agrarnih zakupaca koji su organizovali poljoprivrednu proizvodnju na komercijalnim osnovama i eksploatacija nasilno oslobođenog poljopri-

vrednog najamnog rada (to jest radnika koji su odvojeni od sredstava za proizvodnju i od mogućnosti preživljavanja), za Marksa su stvarni pokretači kapitalističkog načina proizvodnje. U trećoj glavi *Kapitala*, on eksplcitno ukazuje da trgovački kapital nije mogao biti zamajac ovog načina proizvodnje:

„Prelaz iz feudalnog načina proizvodnje vrši se dvostruko. Proizvođač postaje trgovac i kapitalista, u suprotnosti prema poljoprivrednoj prirodnoj privredi i prema esnafski vezanom zanatstvu srednjovekovne varoške industrije. Ovo je put koji stvarno revolucionirše. Ili pak, trgovac neposredno zagospodari proizvodnjom. Ma koliko da ovaj drugi put u istorijskom pogledu deluje kao prelaz (...), ipak on sam po sebi ne dovodi do prevrata starog načina proizvodnje. (...) Ovaj način svugde stoji na putu pravom kapitalističkom načinu proizvodnje i propada sa njegovim razvitkom“ (Marks, 1971: 1175).

Da zaključimo, kapitalizam nije nastao ni iz kolonijalnih osvajanja, ni iz prekomorske trgovine, ni iz pljačkaških pohoda, ni iz sistema međunarodnih kredita. Ovi činioci su doprineli bržoj akumulaciji kapitala, posebno onog koji je bio neophodan za manufakturnu i industrijsku proizvodnju (Larrain, 1989: 45), ali nisu bili pokretački mehanizam ovog procesa. Ili, drugim rečima, trgovački kapital (koji je istorijski prethodio pojavi industrijskog kapitala), vrši eksploataciju, ali ne i transformaciju društvenih odnosa, dok industrijski kapital istovremeno i eksploatiše i vrši temeljnu promenu društva (Brewer, 2001: 50).

S druge strane, Marks jasno naglašava da su kolonijalna osvajanja bila ključna za razvoj kapitalizma jednom kada je sistem uspostavljen u zemljama Zapadne Evrope.¹⁴ Kolonijalni posedi predstavljali su nova tržišta za industrijske proizvode, dok su istovremeno usporavali tendenciju pada

---

14 Kolonijalna osvajanja Indije nisu bila nužna da bi se razvila tekstilna industrija u Engleskoj, ali, jednom kada su se desila, industrijski kapital se obilato služio resursima iz Indije ne bi li dalje razvijao sopstvenu tekstilnu proizvodnju. Karakter odnosa između Britanije i Indije se fundamentalno transformisao početkom 19. veka, navodi Bruer (Brewer, 2001: 55), kada dolazi do uspona industrijskog kapitala. Do tada, dominirali su na monopolu zasnovani trgovački interesi, a tekstil je bio, pored rude, jedna od jeftinih roba koju su Britanci uvozili iz Indije. Međutim, sa razvojem engleske tekstilne industrije, situacija se promenila: Indija je postala preplavljena engleskim tekstilom. Što je više engleska industrija postajala zavisna od indijskog tržišta, sve je snažnije imala potrebu da transformiše proizvodne odnose u svojoj koloniji, postaravši se, prethodno, da uništi domaću kućnu tekstilnu industriju u ovoj zemlji. Ipak, treba reći da se Marksova predviđanja o Indiji kao razvijenoj kapitalističkoj zemlji nisu ostvarila, ostavivši prostor za alternativna tumačenja i razrade Marksove teorije (isto: 55).

profitne stope. Oni su bili izvor jeftinih sirovina neophodnih za razvoj industrije, ali su istovremeno predstavljali područja koja su apsorbovala višak radne snage stvoren mašinizacijom proizvodnje (ili su, pak, u fazama kapitalističkog uspona, predstavljala izvor sveže radne snage) (videti još i u: Brewer, 2001: 40). Drugim rečima, Marks u prvoj glavi *Kapitala* jasno ukazuje da su kolonijalnim osvajanjima stvorene pretpostavke za međunarodnu podelu rada koja je odgovarala područjima u kojima je kapitalizam bio najrazvijeniji:

„S druge strane, jeftinoća mašinskih proizvoda i revolucionisani transport i saobraćaj jesu oružja za osvajanje stranih tržišta. Upropašćavajući zanatsku proizvodnju tih zemalja, mašinski način rada pretvara ih prinudnim putem u polja za proizvodnju njegovih sirovina. Tako je Istočna Indija bila prisiljena da za Veliku Britaniju proizvodi pamuk, vunu, konoplju, jutu, indigo itd. Stalno stvaranje 'suviška' radnika u zemljama krupne industrije vanredno ubrzava iseljavanje i kolonizaciju stranih zemalja, koje se pretvaraju u plantaže sirovina za maticu zemlju, kao što je Australija postala plantaža vune za Englesku. Stvara se nova internacionalna podela rada koja odgovara glavnim sedištim mašinske proizvodnje i koja jedan deo zemljine kugle pretvara u polje prvenstveno poljoprivredne proizvodnje za drugi deo, koji je polje pretežno industrijske proizvodnje“ (Marks, 1971: 327).

U svakom slučaju, jasno je da je Marks ukazivao i na unutrašnje i na spoljne faktore nastanka kapitalizma, iako se čini da je primarni uzročni mehanizam svakako pronalazio u endogenim činiocima. Međutim, upravo će ta mogućnost različitih interpretacija postati temelj međusobno suprotstavljenih teorija o poreklu kapitalizma, koje su bile inspirisane Marksovim delom. Pridavanje primarnog uzročnog značaja spoljnim činiocima, kao što su prekomorska otkrića i kolonijalna osvajanja, uklapa se u perspektivu kapitalizma kao svetskog sistema podeljenog na centar i periferiju (Brewer, 2001: 40). Na drugoj strani, čitava plejada neomarksista dokazivala je da je rodno mesto kapitalizma evropski feudalni poredak (ili, u pojedinim varijantama ovog stanovišta, još preciznije, tjdorska Engleska). Međutim, ne postoji potpuno slaganje oko toga jesu li u ovom procesu ključne bile strukturne protivrečnosti između razvoja sredstava za proizvodnju i proizvodnih odnosa ili, pak, klasne borbe.

Nastojeći da pomiri ova protivrečna tumačenja Marksove teorije prelaza, Jakšić (Jakšić, 1985b: 27) nudi objašnjenje prema kojem Marks razlikuje dve posebne putanje prelaska u kapitalizam, a koje se odvijaju unutar istog opšteg modela zasnovanog na razvoju robne proizvodnje koja

rastvara pretkapitalističke oblike privrede. Prva, interna putanja, bila je tipična za zapadnoevropska društva i zasnivala se na postepenom razaranju feudalnih struktura i odnosa. Druga, eksterna putanja tipična za azijska društva, podrazumevala je dominaciju spolja nametnutog trgovačkog kapitala, što je dovelo do dugoročne koegzistencije starog (azijskog) i novog (kapitalističkog) načina proizvodnje.

Marks svakako ne ignoriše trgovački kapital i ulogu koju je ovaj imao u razvoju (ne i u nastanku) kapitalističkog načina proizvodnje. Naime, on jasno ukazuje da je prva forma kapitala bio upravo trgovački kapital (Marks, 1971: 1172). Zapravo, u početnim fazama razvoja kapitalizma, bez sumnje je ovaj oblik kapitala dominirao, oslanjajući se u značajnoj meri na pretkapitalističku organizaciju proizvodnje, ali i na pljačku i upotrebu sile (isto: 1173). Dok god je trgovački, a ne industrijski kapital bio dominantna forma kapitala, temeljna transformacija društvenih odnosa nije se mogla očekivati (Brewer, 2001: 41–50). Naprotiv, Marks je smatrao da trgovački kapital ne samo da ne revolucionise način proizvodnje, već ga konzervira i „zadržava (ga) kao svoju pretpostavku“ (Marks, 1971: 1175). Stvarnu revolucionarnu ulogu, u smislu neprekidnog imperativa ka poboljšanju sredstava za proizvodnju, a time i prevazilaženju zatečenih proizvodnih odnosa, Marks dodeljuje industrijskom kapitalu.

Ipak, dominacija industrijskog nad trgovačkim kapitalom nije odmah i svuda uspostavljena. Trgovina i razmena su delatnosti koje prethode razvoju kapitalizma. Tamo gde se višak vrednosti izvlačio putem prihoda od renti, prisilnog rada ili drugih vanekonomske pritiska, gde se razmena odvijala u uslovima ogromnih nejednakosti u cenama (koje su mogle biti posledica vanekonomske prinude, ali i razlika u prirodnim uslovima, posebno kada se trgovalo između udaljenih područja), te gde su se formirali monopoli, dolazilo je do razvoja trgovačkog kapitala (Brewer, 2001: 44). Za razliku od kapitalističkog načina proizvodnje koji počiva na konkurenciji, revolucionisanju sredstava za proizvodnju i transformaciji proizvodnih odnosa, trgovački kapital se zasniva na monopolima i restrikcijama, eksploatišući upravo održavanje pretkapitalističkih načina proizvodnje. Drugim rečima, prema Bruerovoj interpretaciji Marksa, uključenost pojedinih regija u svetsku ekonomiju na temelju razmene koju je koordinisao trgovački kapital, nije nužno implicirala da su i one same bile kapitalističke (Brewer, 2001: 45). Naprotiv, dominacija trgovačkog kapitala tek je donekle slabila feudalne ili druge pretkapitalističke odnose, ali je istovremeno ometala uspostavljanje kapitalističkog načina proizvodnje. Drugim rečima, trgovački kapital se pojavljuje kao činilac koji može da odloži uspostavljanje kapitalističkog načina proizvodnje, a njegova se dominacija pojavljuje kao uzrok nerazvijenosti. Upravo je ovakva situacija

karakterisala zapadnoevropske kolonijalne posede ili regije koje su služile kao sirovinske baze u razmeni sa razvijenim zemljama. Naime, u njima dolazi do transformacije trgovačkog i zelenaškog kapitala u industrijski sa zakašnjenjem i u nepotpunom obimu, što će kasnije navesti teoretičare zavisnosti da korene kapitalizma na periferiji ne traže u promenjenim odnosima proizvodnje, već u odnosima koji su uspostavljeni u sferi trgovine i kredita (Jakšić, 1985b: 20).

Ako je klevka kapitalizma bila Zapadna Evropa, kolonizacijom je ovaj način proizvodnje prvenstveno transplantiran u područja naseljena evropskim stanovništvom poput Severne Amerike i Australije, dok je u Japanu došlo do njegovog relativno nezavisnog razvoja. U ostatku sveta, kapitalizam je nametnut spolja, neretko upotrebom represije. Pri tome, obrazac širenja kapitalizma nije bio slučajan proces. Naprotiv, Marks je smatrao da su izgledi za njegov razvoj u dobroj meri zavisili od postojeće strukture društva i dominantnog načina organizacije proizvodnje. U Evropi je dominirao feudalni način proizvodnje, dok je u azijskim društvima (posebno u Indiji, Kini, Persiji, Turskoj itd.) ključno mesto imao azijski način proizvodnje u kojem su dominirali jaka država i kolektivni oblici vlasništva nad zemljom (Brewer, 2001: 37). Iako su oba načina proizvodnje počivala na proizvodnji poljoprivrednih ili zanatskih proizvoda za sopstvene potrebe, gde su vladajuće klase ubirale višak vrednosti na temelju vanekonomske prinude, među njima je bilo značajnih razlika. Naime, raspad feudalnih struktura, unutar kojih je postojao institut privatne svojine i politička organizacija zasnovana na parcijalnim suverenitetima feudalnih gospodara, doveo je do reorganizacije proizvodnje koja je omogućila stavljanje u pogon zakona kapitalističkog razvoja. Nasuprot tome, azijski način proizvodnje, organizovan u političkim okvirima orijentalnih despotija, nije poznao razvijen institut privatnog vlasništva nad zemljom, onemogućivši endogeni razvoj kapitalističkog načina proizvodnje (isto: 37–41).¹⁵ Drugim rečima, spor prodor industrijalizacije i kapitalističkog načina proizvodnje u Aziji bio je uslovljen prethodnim društvenim strukturama. Dominacija Evrope u ekspanziji kapitalizma, kako konstatuje Bruer (Brewer, 2001: 57), nije bila uzrok, već posledica ovog efekta.

15 U tom smislu, razmatrajući ulogu lihvarstva u pretkapitalističkim formacijama, Marks navodi sledeće: „Zelenaštvo ima revolucionarno dejstvo u svim pretkapitalističkim načinima proizvodnje samo time što razara i rastvara svojinske oblike na čijoj čvrstoj osnovici i postojanoj reprodukciji u istom obliku počiva političko uređenje. Kod azijskih oblika može zelenaštvo da traje dugo, a da ne izazove ništa drugo osim ekonomske začmalosti i političke pokvarenosti. Tek tamo gde postoje i kad postoje i ostali uslovi kapitalističkog načina proizvodnje, pokazuje se zelenaštvo kao jedno od sredstava za stvaranje novog načina proizvodnje, s jedne strane upropašćavanjem feudalnih gospodara i sitne proizvodnje, a s druge strane centralizovanjem uslova rada u kapital“ (Marks, 1971: 1364).

Naravno, važno je napomenuti da ova razmatranja sličnosti i razlika između feudalnog i azijskog načina proizvodnje nisu neproblematična. Pre svega, pitanje je da li ima osnova tvrditi da su indijsko, otomansko, persijsko, kinesko ili rusko društvo bili organizovani na temelju istovetnog, azijskog, načina proizvodnje? Slično, da li su feudalni i azijski način proizvodnje doista toliko različiti da predstavljaju zasebne društveno-ekonomske sisteme? I konačno, kako tretirati načine organizacije proizvodnje u ostalim društvima koja ne pripadaju ni Zapadnoj Evropi ni orijentalnim despotijama? Videćemo kasnije da se ovo pitanje javlja i kod teoretičara zavisnosti, posebno u okviru debata o feudalnom karakteru proizvodnje na latinoameričkim hacijendama.

5.1.e. Marks i kolonijalno pitanje

Kao što smo naglasili, iako se sporadično i na marginama svojih ključnih dela Marks osvrće na kapitalističku ekspanziju i kolonijalno pitanje, on nije ponudio celovitu teoriju imperijalizma. Ipak, Marks razmatra neke elemente koji će predstavljati osnovu za kasnija razmatranja teoretičara zavisnosti, posebno kada je reč o efektima međunarodne podele rada i nejednake razmene. Kao što je iz prethodnih razmatranja već jasno, kolonijalno pitanje nije nevažno za objašnjenje ekspanzije industrijskog kapitala. Naime, Marks ukazuje na povezanost između velikih geografskih otkrića, kolonijalnih prisvajanja novih teritorija i procesa prvobitne akumulacije kapitala, procesa koji su ubrzali raspadanje feudalnih struktura i razvoj kapitalističkog načina proizvodnje na evropskom tlu:

„Otkriće Amerike i morskog puta oko Afrike stvorili su nov teren buržoaziji, koja se uzdizala. Istočnoindijsko i kinesko tržište, kolonizacija Amerike, razmena sa kolonijama, umnožavanje sredstava za razmenu i roba uopšte, dali su trgovini, brodarstvu i industriji dotad neviđen polet, a time su ubrzali razvitak revolucionarnog elementa u propadajućem feudalnom društvu. Dotadašnji feudalni način rada više nije zadovoljavao tražnju koja je rasla sa novim tržištima. Na njegovo mesto došla je manufaktura. Esnafske majstore potisnuo je industrijski srednji stalež; podela rada između različitih korporacija iščezle pred podelom rada u pojedinačnoj radionici“ (Marks i Engels, 2009: 33).

Otkrića novih teritorija, Amerike i Australije, omogućili su eksploataciju i uvoz dragocenih metala bez kojih razvoj industrijske proizvodnje ne bi bio moguć u onom obimu koji se desio krajem 18. i početkom 19. veka u Engleskoj. Slično je i sa robom i sirovinama koje su bile neophodne

za razvoj tekstilne industrije. Ipak, kao što smo više puta naglasili, jasno je da za Marksa kolonijalna osvajanja i trgovački kapital nisu bili pokretački mehanizmi koji su revolucionisali zatečeni način proizvodnje, niti su mogli biti stvarni pokretači kapitalističkog načina proizvodnje. Bruer, slično kao i Laklau i Brener, iznosi tezu da bi se kapitalizam razvio i da nije bilo kolonijalnih osvajanja, odnosno da je periferija bila korisna, ali ne i neophodna da bi se oformio novi način proizvodnje na teritoriji Evrope (Brewer, 2001: 57; Laclau, 1971; Brenner, 1977).

Međutim, jednom kada je novi način proizvodnje uspostavljen, kada je industrijski kapital dobio prevlast nad trgovačkim, kada su u pogon stavljeni zakoni kapitalističke reprodukcije, teritorijalna ekspanzija postala je imperativ za razvoj kapitalizma. Ako su inicijalna kolonijalna osvajanja prethodila uspostavljanju ovog načina proizvodnje, novi talas ekspanzije, tokom druge polovine 19. i početkom 20. veka, svakako je bio vođen potrebom da se dobave jeftine sirovine, nađu nova tržišta za industrijsku robu i uspori tendencija opadanja profitne stope. U tom smislu, Marks primećuje da je zadatak buržoaskog društva kreiranje svetskog tržišta i uspostavljanje proizvodnje koja se zasniva, makar u osnovnim konturama, na tržištu (Marx & Engels, 1975: 103–104).

Marksovo viđenje kolonijalnog pitanja je kompleksno, a pojedini autori ukazuju da je ono evoluiralo tokom godina. Prema klasifikaciji koju predlaže Skaron (Scaron, 1980; navedeno prema Larrain, 1989: 48–49), mogu se razlikovati tri faze u Marksovim razmatranjima kolonijalnog pitanja¹⁶. Naime, on navodi da je tokom perioda od 1847. do 1856. godine, Marks izražavao moralno zgražavanje nad posledicama kolonijalnih osvajanja, koje je, istovremeno, bilo praćeno njihovim teorijskim opravdavanjima. Ovu fazu karakterišu i stavovi poput onog o postojanju „naroda bez istorije“, koje „istorijski narodi“ mogu pomesti sa istorijske pozornice. U periodu od 1856. do 1864. godine, koji Skaron naziva prelaznim, dolazi do još snažnije osude procesa kolonizacije, iako ona nije bila praćena značajnijim teorijskim inovacijama. Treća faza, od 1864. do 1883. godine, predstavlja prekretnicu: naime, pod uticajem razmatranja irskog pitanja, menja se teorijski okvir, pa se kolonizacija više ne posmatra kao surov, ali neophodan osnov za kapitalističku transformaciju, već naprotiv, kao smetnja njenom razvoju.

Uprkos optužbama za evrocentrični karakter objašnjenja nastanka kapitalizma, pa čak i za elemente rasizma pri ocenama stepena društvenog ili kulturnog razvoja pojedinih vanevropskih naroda, Marks nije propustao priliku da iznese svoje neslaganje sa kolonijalnim osvajanjima, kao

16 Pri tom, on navodi i četvrtu fazu, koja je vezana pre svega za evoluciju Engelsovog stanovišta nakon Marksove smrti (opširnije u: Larrain, 1989).

i da izrazi divljenje prema narodima koji su se suprotstavili evropskim osvajačima (Ramirez-Faria, 2011: 16). Ipak, kompleksnost njegovog pristupa ne ishodi iz ovih kontroverzi, već iz osnovnih pretpostavki teorije o kapitalističkom načinu proizvodnje. Naime, u više navrata Marks je ukazivao da je kapitalistički način proizvodnje revolucionaran jer menja iz korena društvene odnose. Za razliku od trgovačkog kapitala koji se zasniva isključivo na eksploataciji, kapitalistički način proizvodnje istovremeno eksploatiše i transformiše sredstva za proizvodnju, a potom i proizvodne odnose (Brewer, 2001: 50). U tom smislu, ekspanzija kapitalističkog načina proizvodnje, uključujući i njegovo nasilno ili nenasilno nametanje spolja, na područja na kojima on do tada nije bio uspostavljen nesumnjivo predstavlja progresivni proces koji kao ishod ima rušenje dotadašnjih pretkapitalističkih oblika proizvodnje i uspostavljanje novih struktura i odnosa koji će biti zamajac industrijskom razvoju (Larrain, 1989: 46). U radovima objavljenim pre 1864. godine, Marks ukazuje upravo na ove razvojne učinke uspostavljanja britanske kolonijalne uprave u Indiji:

„Engleska ima da ispuni dvostruku misiju u Indiji: jednu destruktivnu, i drugu, regenerativnu – uništenje starog azijskog društva i postavljanje materijalnih osnova zapadnog društva u Aziji“ (Marx, 2019: 612).

„Znam da engleska mlinarska buržoazija namerava da Indiji pokloni železnicu isključivo radi smanjenja troškova za eksploataciju pamuka i drugih sirovina za svoje fabrike. Ali kada jednom uvedete mašine u saobraćaj zemlje koja poseduje gvožđe i ugalj, ne možete je sprečiti da ih dalje sama proizvodi. Ne možete održavati mrežu železnica u ogromnoj zemlji, a da ne uvedete sve one industrijske procese potrebne za zadovoljenje neposrednih i tekućih potreba železničkog saobraćaja, iz čega neminovno proizlazi primena mašina u onim granama industrije koje nisu neposredno povezane sa železnicom. Železnički sistem će stoga postati i istinski preteča moderne industrije u Indiji (...) Moderna industrija, koja će se razviti iz železničkog saobraćaja, rastočiće tradicionalnu podelu rada na kojoj počiva indijski kastinski sistem, a koja predstavlja ključnu prepreku razvoju Indije“ (Marx, 2019: 614–616).

Nema sumnje, Marks je svestan svih nedaća koje je proces kolonizacije doneo Indiji. U tom smislu on navodi sledeće:

„Međutim, ne može biti sumnje da je beda koju su Britanci nametnuli Indiji suštinski drugačija i besкраjno intenzivnija od svega što je Indija ikada pretrpela. Ne mislim pritom na evropski despotizam, koji je britanska Istočnoindijska kompanija nadogra-

dila na azijski despotizam, stvarajući monstruozniju kombinaciju od bilo kog od božanskih čudovišta koja nas zaprepašćuju u Hramu Salsete (...) Engleska je razbila čitav okvir indijskog društva, a da se još ne naziru nikakvi znaci ponovnog uspostavljanja“ (Marx, 2019: 596).

Ipak, istovremeno, on nastoji da izbegne romantizaciju tradicionalnih autohtonih seoskih institucija tipičnih za pretkolonijalnu Indiju (Larrain, 1989: 47), ukazujući da su upravo one bile osnova na kojoj su se održavale orijentalne despotije (videti u: Marks, 2019). Koliko god se njihovo rastakanje činilo bolnim, ono je, kako navodi Larain (Larrain, 1989: 47), bilo neminovno jer je predstavljalo preduslov za razvoj kapitalističkog načina proizvodnje i industrijski razvoj indijskog društva.

Nakon šezdesetih godina devetnaestog veka, Marksovo viđenje se menja. Naime, imajući pred sobom sliku učinka britanske kolonijalne vlasti u Indiji, postajalo je jasno da razaranje tradicionalnih struktura i institucija ne mora nužno da bude praćeno stvaranjem materijalnih preduslova za razvoj kapitalističkog načina proizvodnje. Naprotiv, njegova zapažanja postaju uzdržanija, nagoveštavajući stav da imperijalne sile mogu da održavaju kolonije zaostalim i ruralnim (isto: 50). Ova promena u stavu, kao što je rečeno, povezana je sa bližim razmatranjima irskog pitanja. Naime, Marks primećuje da siromaštvo i beda koji vladaju u Irskoj, u poređenju sa Engleskom, ne mogu biti posledica razlika u prethodnom načinu proizvodnje (kao što je to bio slučaj sa azijskim društvima), te objašnjenje o orijentalnim despotijama kao činiocu koji sprečava brži razvoj kapitalizma nije u slučaju Irske moglo da bude validno (Brewer, 2001: 48). Uzroci zaostajanja Irske nisu bili unutrašnji, već spoljni. Naime, na isti način kao što se to desilo ranije u Engleskoj, i u Irskoj je engleska zemljišna aristokratija transformisala proizvodne odnose na selu, proterujući seljake sa zemlje i prisilno ih pretvarajući u najamne radnike. Ipak, ova transformacija nije bila dovoljan zamajac za snažniju industrijalizaciju Irske: „Svaki put kada je Irska bila na pragu industrijskog razvoja, bila je slomljena i ponovo pretvorena u isključivo poljoprivrednu zemlju“ (Marx & Engels, 1978: 142). Marksu je svakako bilo jasno da je uzrok nedovoljne industrijalizacije Irske pre svega nepostojanje zaštitnih carina, koje bi sačuvalе irsku industrijsku proizvodnju od konkurencije iz Engleske (Brewer, 2001: 48).

Marksovo stanovište o ulozi kolonijalne ekspanzije menja se nakon analize slučaja Irske, a slično tumačenje proširuje i na Indiju, Australiju i druge kolonijalne posede. Već u prvoj glavi *Kapitala*, on ukazuje da kolonijalno širenje dovodi do uspostavljanja međunarodne podele rada koja pojedine regije ili države svodi na sirovinske baze za industrijski razvijene zemlje. Drugim rečima, Marks napušta raniju ideju o kolonizaciji kao

pokretaču kapitalističkog načina proizvodnje i industrijalizacije, ukazujući da ona može da uspori ili čak u potpunosti onemogućiti kapitalističku industrijalizaciju u zemljama periferije (Larrain, 1989: 52). Pri tome, on ide i korak dalje od pukog opisa, te nastoji da na teorijskom nivou objasni uzroke eksploatacije poljoprivrednih zemalja i nejednake razmene, povezujući međunarodnu podelu rada i teoriju vrednosti (isto: 51). U ovom objašnjenju, kako navodi Larain (Larrain, 1989: 51), on polazi od argumenta da profit i višak vrednosti nisu identični. Prateći analogiju koju uspostavlja između individualnih proizvođača i nacija, on ukazuje da u procesu međusobne razmene jedna nacija može kontinuirano da prisvaja višak rada druge nacije, kao što kapitalista prisvaja višak rada najamnog radnika. Pri tome, ukoliko je ovo prisvajanje viška posledica nejednakosti u tehnološkom razvoju i stepenu produktivnosti rada, tada, prema njegovom tumačenju, ono poprima oblik eksploatacije (isto: 51). Eksploatacija poljoprivrednih od strane visokoindustrijalizovanih zemalja odvija se na taj način što su poljoprivredne zemlje primorane da na međunarodnom tržištu prodaju svoje proizvode, u koje je uložena veća količina rada, po niskim cenama, dok istovremeno kupuju industrijsku robu, u čiju proizvodnju je uložena manja količina rada, po visokim cenama (isto: 51). Na taj način razvijene industrijske zemlje izvlače višak vrednosti iz razmene sa nerazvijenim, agrarnim regijama.

Larain ukazuje na još jedan interesantan aspekt Marksovog razmatranja efekata procesa kolonizacije (Larrain, 1989: 53–56). Naime, kao što je naglašeno, u svojim zrelim radovima Marks ukazuje da buržoazije industrijskih zemalja mogu da uspore ili zaustave industrijalizaciju periferijskih zemalja. Ipak, on ni tada nije izražavao sumnju u neophodnost razaranja tradicionalnih oblika proizvodnje kako bi bili stvoreni materijalni preduslovi za industrijski razvoj. Međutim, Larain uviđa da u Marksovim razmatranjima dolazi do važne promene, a reč je u određenju agenata koji treba da izvrše proces industrijalizacije: naime, to nisu više buržoazije razvijenih industrijskih zemalja, već nacionalne buržoazije. Jednom kada se oslobode kolonijalnih vlasti, kada dobiju mogućnost da same upravljaju sopstvenom teritorijom i ekonomskim razvojem, a pre svega, kada uvedu zaštitne carine, ekonomski zaostale nacije će i same biti u prilici da slede onu razvojnu putanju kroz koju su prošli drugi evropski narodi. Drugim rečima, za Marksa je proces sticanja kolonijalne nezavisnosti bio neraskidivo povezan s mogućnošću autonomnog kapitalističkog razvoja. Ipak, nije ponudio objašnjenje zašto su nacionalne buržoazije bile uspešne u kapitalističkoj industrijalizaciji Kanade ili Sjedinjenih Američkih Država, ali ne i u zemljama Latinske Amerike. U tom smislu, nije teško pretpostaviti da jedan od razloga zbog kojeg nije

razmatrao pitanje vremenskog trenutka u kojem započinje industrijalizacija nerazvijenih nacija i njihovo priključivanje globalnim procesima leži u činjenici da je Marks bio savremenik ovih procesa, te da oni nisu bili do kraja dovršeni tokom njegovog života.

Pre nego što se osvrnemo na druge teorijske izvore ključne za formiranje teorija zavisnosti, valja se zadržati na još jednom aspektu Marksovog promišljanja kolonijalnog pitanja. Naime, Marks jasno ukazuje da osnovnu korist od izvlačenja ekstraprofita iz kolonijalnih poseda ima industrijska buržoazija zemalja kolonizatora. Pored toga, značajan deo administrativnog i trgovačkog kolonijalnog aparata nesumnjivo je pronalazio materijalni interes u mogućnostima ličnog bogaćenja kroz direktnu pljačku, koruptivne aktivnosti ili kroz prenaduvavanje namešteničkih plata (Brewer, 2001: 51). Ipak, Marks propušta da primeti da su i najamni radnici u zemljama centra, posebno u industrijama koje su imale direktne koristi od razmene sa kolonijama, poput tekstilne industrije u Engleskoj, takođe uživali privilegovanu poziciju. Bolji uslovi rada, više stope zaposlenosti i rast nadnica, koje su bile karakteristične za radničku klasu u razvijenim industrijskim zemljama, podstakli su Kautskog i Lenjina (Lenjin, 2011) da ukažu na pojavu radničke aristokratije, kao jednu od posledica nejednake razmene na međunarodnom nivou i izvlačenja ekstraprofita na osnovu slabije plaćenog rada radnika u nerazvijenim zemljama.

5.2. Nasleđe (klasičnih) teorija imperijalizma

Kao što je već rečeno, Marks nije formulisao teoriju imperijalizma, iako jeste položio osnove za njeno razvijanje. Koncentracija i centralizacija kapitala, formiranje monopola, kolonijalna ekspanzija, izvoz kapitala, formiranje međunarodnog tržišta, sve su to tendencije koje su bile prisutne još za Marksova života. On ih je razmatrao i na teorijsko-analitičkom i na deskriptivnom nivou. Ipak, kako navodi Larain, uprkos tome što je utvrdio logiku ovih procesa, on nije uspeo da predvidi sve efekte koje su proizvodili na razvoj kapitalizma (Larain, 1989: 62). Ubrzanje pomenutih procesa i njihovo ispoljavanje u zreloj fazi kapitalizma podstaci će, početkom 20. veka, razvoj teorija imperijalizma u radovima Džona Hobsona (John Hobson), Rudolfa Hilferdinga, Roze Luksemburg, Nikolaja Buharina, Vladimira Iljiča Lenjina i drugih autora. Neki od elemenata teorija imperijalizma postaće direktna inspiracija dependistima u formiranju sopstvenih stanovišta. Suštinski, koncepcije zavisnosti, koje su formulisane u okviru teorija imperijalizma, predstavljace osnovu za njihovu dalju razradu u okviru teorija imperijalizma (Ramirez-Faria, 2011: 163).

Na ovom mestu nije moguće niti potrebno detaljno prikazati sva ova stanovišta. Nastojaćemo, stoga, da grubo prikažemo samo neke od ideja koje su razvijali ključni teoretičari imperijalizma, a koje su značajne za razumevanje teorija zavisnosti. U tom smislu, od pomoći će nam biti Lenjinovo izdvajanje pet osnovnih karakteristika imperijalizma: 1. koncentracija kapitala; 2. pojava i razvoj finansijskog kapitala koji nastaje spajanjem industrijskog i bankarskog kapitala; 3. izvoz kapitala; 4. razvoj međunarodnih monopola i 5. teritorijalna podela sveta (Lenjin, 2011: 145). Ovo me treba dodati i Koenovu opasku da sve teorije imperijalizma, bilo one marksističke ili liberalne, imaju zajednički intelektualni izvor, a reč je o teoriji tendencijskog opadanja profitne stope (Cohen, 1974: 36).

5.2.a. Liberalna teorija imperijalizma: Džon Hobson

Treba odmah naglasiti da je koncept *imperijalizma* u ekonomsku teoriju uveo engleski ekonomista nemarksističke (liberalne) orijentacije Džon Hobson (u delu *Imperialism, a Study*¹⁷, iz 1902. godine). Iako sam nije bio sledbenik Marksovog učenja, njegove su ideje u značajnoj meri uticale na potonji razvoj marksističkih teorija o imperijalizmu (Cohen, 1974: 40). Hobson je pokušao da pruži objašnjenje povezanosti između devetnaestovekovne kolonijalne ekspanzije i dinamike kapitalističkog razvoja. Milios i Sotiropulos izdvajaju nekoliko ključnih Hobsonovih ideja koje su marksistički teoretičari dalje razvijali (Milios & Sotiropoulos, 2009: 10–12):

1. Hobson iznosi uverenje da je kapitalizam prešao iz faze slobodne konkurencije u monopolističku fazu, koju karakteriše visok stepen koncentracije kapitala u okviru trustova (Milios & Sotiropoulos, 2009: 10; Brewer, 2001: 77).
2. Revitalizuje razmatranja Sismondija (Jean Charles Léonard de Sismondi) o nedovoljnoj potrošnji (Milios & Sotiropoulos, 2009: 10; videti i u: Cohen, 1974: 41), ukazujući da je kapitalizmu inherentna kontradikcija između proizvodnje i distribucije prihoda. Prema ovoj tezi, kako navode Milios i Sotiropulos (2009: 10), povećanje proizvodnje ne prati adekvatno povećanje prihoda radništva (usled koncentraciji profita u rukama manjeg broja ljudi), što zauzvrat vodi padu potrošnje i stalnim krizama kapitalizma (videti još i u: Brewer, 1972: 73).
3. Odbacuje ideju da je trgovina bila primarni impuls ka imperijalizmu. Naprotiv, smatra da je ključni razlog bio višak kapitala koji je trebalo investirati (Cohen, 1974: 41). Izvoz kapitala pojavljuje se, stoga, kao odgovor na krizu nedovoljne potrošnje. Naime, nedo-

17 Dostupno na: <https://www.marxists.org/archive/hobson/1902/imperialism/index.htm>

voljna potrošnja dovodi do stalne oskudice prilika za investicije, što izaziva višak kapitala u industrijski razvijenim zemljama. Ovaj problem dodatno je pogoršan novom, monopolizovanom strukturom kapitalizma, koja vezuje kapital u trustove i ograničava količinu kapitala koji se može efektivno uposliti (Milios & Sotiropoulos, 2009: 10; Brewer, 1972: 73). Imperijalizam predstavlja strategiju, politiku razvijenih zemalja i odgovor na krizu nedovoljne potrošnje i nedovoljnih investicija, iako sam po sebi nije nužnost (Cohen, 1974: 41–42).

4. Kao posledica krize nedovoljne potrošnje i nedovoljnih investicija dolazi do cvetanja rentijerske klase, parazitske grupacije koja višak kapitala plasira kao kreditni instrument. Naime, ukoliko bi se višak kapitala usmeravao na domaće tržište novca u vidu kredita, on bi izazivao finansijsku nestabilnost. Da bi se izbegli potresi na domaćem tržištu novca, višak kapitala se usmerava na međunarodno tržište kredita. Ovim su posebno pogođene zemlje u razvoju, prema kojima se krediti usmeravaju, neretko u obliku pozajmica razvijenih država. Posledica ovoga su dužničke krize zemalja u razvoju, s jedne strane, odnosno, dodatno bogaćenje rentijerskih država na račun kreditnih dugovanja nerazvijenih zemalja, s druge strane (o čemu će kasnije pisati Lenjin i Buharin) (Milios & Sotiropoulos, 2009: 11).

Sledeći neke od Hobsonovih ideja, marksistički orijentisani autori su nastojali da naprave jasnu distinkciju između ranog kolonijalizma i imperijalizma, ukazujući da je imperijalizam poslednja faza u razvoju kapitalizma, te da se razvija kao posledica dominacije monopola. Tako, Rudolf Hilferding, austromarksistički ekonomista, u delu *Finansijski kapital (Finance Capital)*¹⁸ (iz 1910. godine), upravo ukazuje na monopolističku strukturu kapitalizma s kraja 19. i početka 20. veka, koju karakteriše fuzija finansijskog i industrijskog kapitala, subordinacija države finansijskom kapitalu i, konačno, ekspanzionističke politike koje vode prisvajanju novih kolonija i ratovima (Milios & Sotiropoulos, 2009: 13). Hilferdingovu ideju o imperijalizmu kao poslednjoj fazi kapitalizma prihvataju Lenjin, Buharin, Kaucki (Karl Kautsky) i drugi, razvijajući je u marksističku teoriju monopolnog kapitalizma.

5.2.b. Imperijalizam i akumulacija kapitala: Roza Luksemburg

Roza Luksemburg u svojim delima *Akumulacija kapitala (The Accumulation of Capital)* (1913) i *Akumulacija kapitala – antikritika (The Accumulation of Capital – An Anti-Critique)* (1915. napisano, a 1921.

18 Dostupno na: <https://www.marxists.org/archive/hilferding/1910/finkap/>.

objavljeno), sledeći Marksovu teoriju proširene reprodukcije i akumulacije kapitala (Luxemburg, 1972: 61; Brewer, 2001: 58; Ramirez-Faria, 2011: 51), a istovremeno je i kritikujući (Brewer, 2001: 58), ukazuje da je imperijalizam rezultat takmičenja među razvijenim kapitalističkim zemljama oko dominacije nad teritorijama koje još nisu zahvaćene kapitalističkim načinom proizvodnje (Luxemburg, 1972: 61; Milios & Sotiropoulos, 2009: 13). Imperijalizam predstavlja politički izraz akumulacije kapitala (Luxemburg, 1972: 61). Luksemburg se nadovezuje na Marksa kada ukazuje na sapostojanje kapitalističkog i drugih načina proizvodnje ili sektora ekonomije u okviru iste društveno-ekonomske formacije. Međutim, ono što odvajava kapitalistički način proizvodnje od drugih je tendencija stalne ekspanzije i razaranja drugih oblika proizvodnje (Brewer, 2001: 59). Kapitalizmu je neophodno nekapitalističko okruženje kako bi se održao, ali je, istovremeno, njegova pobjeda najava njegovog sloma.

U objašnjenju porekla i prirode imperijalizma, Roza Luksemburg se nadovezuje na pitanje koje je prisutno kod Marksa, ali i kod Hobsona, a reč je o nedovoljnoj potrošnji u kapitalističkim zemljama. Naime, Luksemburg ističe stalnu potrebu kapitalističkog načina proizvodnje za reprodukcijom na proširenim osnovama, odnosno na prepreku na koju ova potreba nailazi u nedovoljnoj kupovnoj moći radnika i na težnji kapitalista da konstantno vrše akumulaciju kapitala. I ona se osvrće na problem hiperprodukcije, koji proizlazi iz ove inherentne kontradiktornosti i nemogućnosti kapitalističkog načina proizvodnje da stvori tržište sposobno da apsorbuje stalno rastuću proizvodnju. Da bi se širio, kapitalistički način proizvodnje se oslanja na prodaju viška proizvoda na nekapitalističkim tržištima (Cohen, 1974: 43; Milios & Sotiropoulos, 2009: 13). Pitanje je da li nekapitalističke zemlje imaju interes da budu deo ove razmene. Naime, sledeći Marksovu tezu o dominantnom organskom sastavu kapitala u razvijenim kapitalističkim zemljama, prema kojoj industrijski proizvodi koje one izvoze sadrže manji udeo viška rada u poređenju sa sirovinama i poljoprivrednim proizvodima nekapitalističkih zemalja, u čiju je proizvodnju uložena veća količina rada, jasno je da u ovakvoj razmeni dolazi do izvlačenja viška vrednosti iz nerazvijenih zemalja u korist kapitalističkih privreda. Drugim rečima, nekapitalističke privrede u ovakvu vrstu razmene stupaju pod prisilom (Cohen, 1974: 44). Stoga, kolonijalna prisvajanja teritorija nisu puka slučajnost već nužnost inherentna logici kapitalističkog sistema, bez koje bi njegov opstanak bio doveden u pitanje.

Za Luksemburg, kapitalizam predstavlja jedinstvenu strukturu koja obuhvata ceo svet. Tokom faze imperijalizma proširena reprodukcija kapitalističkog načina proizvodnje odvija se na globalnim osnovama, a ne unutar

posebnih kapitalističkih formacija (Milios & Sotiropoulos, 2009: 13).¹⁹ Ovu će tezu prihvatiti i dalje razvijati Buharin.

5.2.c. Imperijalizam i finansijski kapital: Rudolf Hilferding

Kao što smo naglasili, dok je Roza Luksemburg sledila elemente Marksove teorije koji ukazuju na unutrašnje kontradikcije kapitalističkog načina proizvodnje, neminovno vodeći njegovoj teritorijalnoj ekspanziji, druga grupa marksista je naglašavala da imperijalizam predstavlja posebnu fazu u razvoju kapitalizma. Za austromarksiste (poput Hilferdinga ili Ota Bauera /Otto Bauer/, čije je stavove Luksemburg osporavala; vidi Luxemburg, 1972), nedovoljna potrošnja bila je tek sporedni uzrok kapitalističke ekspanzije. Marksova teza o rastućem organskom sastavu kapitala u industrijski razvijenim zemljama predstavljala je dovoljan osnov za njeno objašnjenje. Drugim rečima, kako navodi Koen (Cohen, 1974: 44), imperijalizam nije bio posledica komercijalnih, već finansijskih uzroka, odnosno izraz potrebe za tržištima na kojima bi buržoazija plasirala višak kapitala.

Milios i Sotiropoulos (Milios & Sotiropoulos, 2009: 24–25) konstatuju da su marksističke teorije imperijalizma istovremeno teorije izvoza kapitala. Dve dominantne interpretativne sheme koje povezuju izvoz kapitala s monopolima, a koje su razvijali teoretičari imperijalizma i teoretičari zavisnosti, prisutne su i kod Hilferdinga. Prva ukazuje na to da su kolonije i slabije razvijene zemlje područja niskih nadnica i visokih profitnih stopa, što ih čini privlačnim za kapital iz razvijenih zemalja. Uz to, često su bogate sirovinama, iz kojih se profit izvlači putem snižavanja cena ovih proizvoda. Druga, preuzeta od Hobsona, naglašava da višak kapitala nastaje kao posledica dominacije monopola u visokorazvijenim zemljama.

Za Rudolfa Hilferdinga, kao što smo naglasili, imperijalizam predstavlja novu fazu u razvoju kapitalizma. U osnovi polazi od Marksove ideje da se iz rane faze, u kojoj se takmiče brojni individualni proizvo-

19 U tom smislu, navodi sledeće: „Štaviše, kapitalistička proizvodnja, po svojoj prirodi, ne može biti ograničena samo na ona sredstva za proizvodnju koja su proizvedena kapitalističkim metodama. Jeftini elementi fiksnog kapitala su od ključne važnosti za pojedinačnog kapitalistu koji nastoji da poveća profitnu stopu (...) Od samog početka, oblici i zakoni kapitalističke proizvodnje teže da obuhvate čitavu planetu kao skladište proizvodnih sila. Kapital, vođen potrebom za prisvajanjem proizvodnih snaga radi eksploatacije, pretražuje ceo svet, pribavlja svoja sredstva za proizvodnju sa svih delova planete Zemlje, zaposedajući ih, ako je potrebno i silom, sa svih nivoa civilizacije i iz svih oblika društava“ (Luxemburg, 2003: 338).

dači, kapitalistički način proizvodnje neminovno transformiše u sistem u kojem dolazi do koncentracije i centralizacije kapitala i formiranja monopola usled tendencije pada profitne stope i uvećanja organskog sastava kapitala. Ovu tezu on dalje razrađuje. Naime, koncentracija i centralizacija kapitala vode novim, korporativnim oblicima organizacije proizvodnje, razvoju tržišta hartija od vrednosti i porastu značaja banaka u finansiranju industrijskog rasta (Cohen, 1974: 44–45). Drugim rečima, Hilferding naglašava centralnu ulogu banaka i finansijskog kapitala u fazi 'organizovanog' kapitalizma (Lazić, 1988: 58; Ramirez-Faria, 2011: 54). Industrijski razvoj postaje u sve većoj meri zavisn od bankarskih kredita, dok banke, s druge strane, kroz udeo u vlasništvu, uspostavljaju trajnu kontrolu nad pojedinačnim preduzećima kako bi zaštitile svoje kreditne plasmane (Hilferding, 1981: 121). Ova simbioza industrijskog i bankarskog kapitala, usled koje dolazi do uspostavljanja tesnih veza između korporacija koje su nekada bile nezavisne, vodi daljoj centralizaciji kapitala i stvaranju monopola u okvirima nacionalnih država (posledica ovog procesa je formiranje nove dominantne frakcije kapitala – finansijskog kapitala; videti u: Milios & Sotiropoulos, 2009: 21). Istovremeno, kapital teži da uspostavi neki vid kontrole nad državom i njenim ekonomskim politikama, a pre svega politikama koje se odnose na promociju izvoza i uspostavljanje zaštitnih carina na uvoz stranih industrijskih proizvoda. Budući da se sličan proces amalgamiranja bankarskog i industrijskog kapitala odvijao u većini industrijski razvijenih zemalja, dolazi do ekonomskog rivaliteta među razvijenim nacijama. Logičan ishod ovog procesa je ekspanzija u nerazvijene delove sveta (Ramirez-Faria, 2011: 54) kako bi se plasirao višak kapitala (Cohen, 1974: 46).

Za Hilferdinga, imperijalna osvajanja predstavljaju posledicu rivaliteta među razvijenim zemljama oko širenja na područja u kojima bi mogle da vrše izvoz kapitala. Ovaj međimperijalni odnos ne podrazumeva samo posezanje država i vlada, pod kontrolom ekonomskih oligarhija, za odgovarajućim ekonomskim politikama, već i obilato korišćenje političkih instrumenata. Proces monopolizacije, pri tome, ide ruku podruku sa gušenjem slobodne konkurencije i sa sve čvršćim uspostavljanjem kontrole finansijskog kapitala nad državom:

„Finansijski kapital ne želi slobodu, već dominaciju; ne vodi računa o nezavisnosti pojedinačnog kapitaliste, već zahteva njegovu lojalnost. Prezire anarhiju konkurencije i teži organizaciji, mada, naravno, samo da bi nastavio konkurenciju na još višem nivou. Ali, da bi ostvario ove ciljeve i zadržao i ojačao svoju dominantnu poziciju, potrebna mu je država koja može da garantuje domaće tržište putem zaštitne carinske politike i olakša osvajanje

stranih tržišta. Potreban mu je politički moćna država koja ne mora da vodi računa o sukobljenim interesima drugih država u svojoj trgovinskoj politici. Takođe mu je potrebna snažna država koja će obezbediti poštovanje interesa finansijskog kapitala u inostranstvu i koristiti svoju političku moć da iznudi povoljne ugovore o nabavci i trgovinske sporazume od manjih država; država koja može da interveniše u svakom kutku sveta i transformiše ceo svet u sferu ulaganja za svoj finansijski kapital. Na kraju, finansijskom kapitalu potrebna je država dovoljno snažna da vodi ekspanzionističku politiku i aneksiju novih kolonija“ (Hilferding, 1981: 334).

Dakle, jasno je da je u Hilferdingovoj interpretaciji imperijalizam vođen pre svega ekonomskim motivima. Izvoz kapitala i potraga za novim ekonomskim teritorijama usmereni su, između ostalog, i potragom za jeftinim sirovinama neophodnim za industrije razvijenih zemalja. Što je veća mogućnost novih teritorija (kolonija) da pruže neophodne sirovine, to njihova integracija ide brže. Nedostatak domaćeg kapitala je na novim ekonomskim teritorijama premošćavan uvozom kapitala, a nedostatak slobodne radne snage, primenom represije (najčešće nasilnim oduzimanjem zemlje ili rudnika od domicilnog stanovništva i njihovim predavanjem u ruke stranih kompanija). Represije nad domicilnim stanovništvom kolonija, često praćena pobunama i otporom, neretko je rezultirala intervencijama država izvoznica kapitala i njihovih aparata prisile, kako bi se pacifikovale nove teritorije. Te intervencije su, pak, u razvijenim državama, izvoznicama kapitala, bile praćene mobilizacijama stanovništva kroz nacionalističke sentimente i izlive rasizma (Hilferding, 1981: 319–320).²⁰ Drugim rečima, Hilferding je ukazao da imperijalizam, iako primarno ekonomski motivisan, nije isključivo ekonomska politika, niti se može

---

20 Hilferding nudi sledeći opis:

„Zahtev za ekspanzionističkom politikom revolucionariše celokupan pogled buržoazije na svet, koji prestaje da bude miroljubiv i humanitaran. Stari slobodni trgovci verovali su u slobodnu trgovinu ne samo kao najbolju ekonomsku politiku već i kao početak ere mira. Finansijski kapital je odavno napustio ovo uverenje. On ne veruje u harmoniju kapitalističkih interesa i dobro zna da konkurencija sve više postaje politička borba za moć. Ideal mira je izgubio svoj sjaj, a umesto ideje o humanosti pojavljuju se veličanje veličine i moći države. Modernu državu oblikovala je težnja nacija ka jedinstvu. Nacionalna ideja, koja je nalazila prirodnu granicu u formiranju države zasnovane na naciji, jer je priznavala pravo svih nacija na nezavisno postojanje kao država i time smatrala granice države prirodno određenim granicama nacije, sada se transformiše u ideju uzdizanja sopstvene nacije iznad svih drugih. Ideal sada postaje obezbeđivanje dominacije svetom za sopstvenu naciju, težnja koja je neograničena poput kapitalističke pohlepe za profitom iz koje proističe. Kapital postaje osvajač sveta, a sa svakom novom zemljom koju osvaja, pojavljuju se nove granice koje treba preći“ (Hilferding, 1981: 335).

svesti samo na odnose moći u međunarodnoj areni, već predstavlja i ideologiju koja je izvršila uticaj na tadašnju teoriju liberalizma (Korolija, 2024: 98). Tako se ekonomska nužnost razvoja finansijskog kapitala u nacionalnim okvirima transformisala u političku i ideološku snagu (isto: 98–99), čiji je zadatak bio da pronalazi teorijska, kulturna i duhovna opravdanja za ekspanzionističke politike.

Hilferding ukazuje na još jedan važan aspekt, odnosno na drugu stranu imperijalizma, a reč je o podrazvijenosti. Naime, izvoz kapitala i širenje kapitalizma ne podrazumevaju nužno i ekonomski razvoj zemalja koje su primorane da ga uvoze. Naprotiv, u okviru ovog procesa one neretko ostaju razvojno osujećene. Ovo je posledica činjenice da putem izvoza kapitala razvijene zemlje dobijaju priliku da se nametnu kao ekskluzivni dobavljači industrijskih proizvoda zemljama koje uvoze kapital, dok su ove druge primorane ne samo da postanu dužnici, već i da kupuju industrijske proizvode pod uslovima koji su im zadati i za njih nepovoljni. Pored toga, ekspanzija kapitalizma omogućava stranom kapitalu da uz pomoć takozvanog 'odsutnog vlasništva' isisava profite iz nerazvijenih zemalja i na taj način usporava akumulaciju u zemljama dužnicama (Hilferding, 1981: 329). Drugim rečima, Hilferding je primetio ono što će teoretičari zavisnosti nekoliko decenija kasnije jasnije artikulirati, a to je da je rezultat izvoza kapitala za nerazvijene zemlje njihova nedovoljna razvijenost (Ramirez-Faria, 2011: 55).

5.2.d. Imperijalizam kao najviši stadijum razvoja kapitalizma: Vladimir Iljič Lenjin

Hilferdingovu ideju o imperijalizmu kao višoj fazi u razvoju kapitalizma i Hobsonovu tezu o monopolizaciji kao odlici zrelog kapitalizma, dalje je razrađivao Lenjin u delu *Imperijalizam kao najviši stadijum kapitalizma*, iz 1916. godine. U određenju imperijalizma kao faze monopolskog kapitalizma, on suštinski sistematizuje elemente koje je ranije istakao Hilferding. Naime, da ponovimo, imperijalizam odlikuju sledeća svojstva: 1. visok stepen koncentracije proizvodnje i kapitala, to jest kreiranja monopola; 2. stapanje bankarskog i industrijskog kapitala u finansijski kapital, te izrastanje finansijske oligarhije kao dominantne društvene grupe; 3. porast značaja izvoza kapitala u odnosu na izvoz roba; 4. stvaranje međunarodnih monopola koji vrše podelu sveta na svoje interesne zone i 5. dovršavanje procesa teritorijalne podele celog sveta između najvećih kapitalističkih zemalja (Lenjin, 2011: 145).

Lenjin afirmiše Hilferdingova zapažanja o koncentraciji kapitala, stvaranju monopola i opadanju slobodne konkurencije, smatrajući ovaj proces

najvažnijom odlikom kapitalizma na prelazu u 20. vek (Lenjin, 2011: 29, 34). U osnovi, on ponavlja argumente koje su pre njega izneli Hobson i Hilferding. Ipak, Lenjin smatra da je Hilferding propustio da uoči da proces monopolizacije, za kojim slede imperijalna osvajanja i podela sveta na kolonije, dovodi do postepenog opadanja razvoja u razvijenim industrijskim zemljama. Naime, usled činjenice da su eksploatacija i pljačka kolonija postale moguće i legitimne, kapitalistička proizvodnja, koja se temelji na revolucionisanju sredstava za proizvodnju, postaje sve izlišnija. Drugim rečima, faza monopolnog kapitalizma, koju karakteriše parazitizam, paradoksalno transformiše razvijeni kapitalizam u kapitalizam koji propada. Ili, Lenjinovim rečima, monopolnom kapitalizmu je svojstvena „tendencija stagnacije i truljenja“ (Lenjin, 2011: 161).

Pored toga, on ukazuje na kontradiktornosti koje proizlaze iz procesa monopolizacije, a koje dalje doprinose propadanju sistema. Naime, monopoli su suštinski proizvod slobodne konkurencije i iz nje izrastaju; međutim, u svojoj neminovnoj ekspanziji oni ne dovode do potpune eliminacije slobodne konkurencije. Ovo uporedo postojanje monopola i slobodne konkurencije (konkurencija se javlja između različitih frakcija unutar trustova i kartela, potom unutar određenih grana industrije, kao i između monopola i autsajdera koji nisu deo monopolskih struktura), na različitim nivoima organizacije proizvodnje, proizvodi stalne antagonizme i sukobe. Uz to, dominacija monopola vodi daljem područjavanju procesa proizvodnje, u okviru kojeg sve manji broj ljudi akumulira i koncentriše vlasništvo i ubira profite, te dolazi do produbljivanja protivrečnosti između društvenog karaktera procesa proizvodnje i privatne kapitalističke aroprijacije njenih rezultata (Lenjin, 2011: 42–43).

Takođe, monopolni kapitalizam dovodi do promena u klasnoj kompoziciji razvijenih zemalja. Naime, usled akumulacije kapitala u rukama malog broja ljudi, raste udeo neproductivnog dela vladajuće klase, rentijera, koji parazitiraju na eksploataciji rada u kolonijama (Lenjin, 2011: 162–163). Ovaj proces, pritom, ne ostaje ograničen samo na vladajuću grupaciju, već Lenjin piše o čitavim državama koje parazitiraju na eksploataciji rada u kolonijama ili na izvlačenju dobiti od pozajmljenog novca, nazivajući ih državama-rentijerima ili zelenaskim državama (na drugoj strani su, analogno, države-dužnici) (Lenjin, 2011: 164–164). Vladajuće klase razvijenih zemalja koriste ekstraprofit koji izvlače iz kolonija kako bi potkupili više slojeve radničke klase u svojim zemljama, pretvarajući ih u svojevrstu radničku aristokratiju. Rezultat ovog procesa je politički oportunistički delova radničke klase koji postaju zagovornici buržoaske linije u okviru radničkog pokreta, što se, uostalom, jasno ispoljilo u predvečerje Prvog svetskog rata (Lenjin, 2011: 171–176; 203–204).

Ovo propadanje kapitalizma, pritom, ne znači da ne dolazi do razvoja. Naprotiv, u pojedinim industrijskim granama, u pojedinim državama, u pojedinim slojevima buržoazije, navodi Lenjin (2011: 202), ispoljavaju se obe tendencije: i rast i opadanje. Uzev u celini, kapitalizam raste brže nego bilo kada ranije. Međutim, ovaj razvoj je neravnomeran. Drugim rečima, Lenjin formuliše svojevrstni „zakon neravnomernog razvoja“, koji, kako navodi Koen (Cohen, 1974: 49), predstavlja verovatno i jedini originalni doprinos Lenjinove analize imperijalizma. Zbog inherentne tendencije kapitalizma ka neujednačenom rastu, on nije u stanju da evoluira ka stabilnom ultraimperijalizmu u okviru kojeg bi došlo do saveza finansijskih kapitala nekoliko imperijalističkih država i njihove zajedničke eksploatacije kolonija. Naprotiv, kritikujući poziciju koju je zauzeo Kaucki, on ukazuje da tendencija neravnomernog razvoja i promenljivi ekonomski interesi onemogućavaju formiranje stabilnih saveza, što za posledicu ima sukobe imperijalnih sila oko preraspodele kolonija (Lenjin, 2011: 192–193):

„Jer u kapitalizmu nije moguća druga baza za podelu sfera uticaja, interesa, kolonija itd., osim snaga učesnika u podeli, opšteekonomska, finansijska, vojna itd. snaga. A snaga tih učesnika menja se nejednako, jer u kapitalizmu ravnomernog razvitka preduzeća, trustova, industrijskih grana, zemalja, ne može biti. Pre pola veka Nemačka je bila šaka jada, ako njenu tadašnju kapitalističku snagu uporedimo sa snagom ondašnje Engleske; isto tako – Japan u poređenju s Rusijom. Zar je „moguće“ pretpostaviti da će za deset-dvadeset godina ostati neizmenjeni odnosi između imperijalističkih velikih sila? Apsolutno nije moguće. (...) Mirni savezi pripremaju ratove i sa svoje strane izrastaju iz ratova, uslovljavajući jedni druge, rađajući smenu oblika mirne i nemirne borbe, *iz jedne te iste* osnove imperijalističkih veza i uzajamnih odnosa svetske privrede i svetske politike“ (Lenjin, 2011: 193–194).

Drugim rečima, jasno je da za Lenjina ratovi imperijalnih sila nisu tek jedna od mogućih političkih odluka, već neizbežni ishod inherentnih karakteristika kapitalizma koji proizvodi neravnomerni razvoj (Cohen, 1974: 49).

Lenjin odbacuje izjednačavanje kolonijalne politike i imperijalizma sa osvajanjima Starog Rima ili drugih pretkapitalističkih velikih sila. Za njega, savremeni imperijalizam u svojoj osnovi ima, pre svega, kapitalizam (Lenjin, 2011: 134). Sledeći Hobsona, on nudi argumentaciju u prilog tezi da su kolonijalna osvajanja posledica monopolizacije i razvoja finansijskog kapitala (Lenjin, 2011: 126–128). Naime, potreba za novim teritorijama je neretko bila uslovljena potragom za sirovinama. On odbacuje argumenta-

ciju prema kojoj su kolonije neisplative. Naprotiv, finansijski kapital pokazuje interes ne samo za teritorijama koje su već bogate sirovinama, nego i za potencijalnim nalazištima koje će u budućnosti biti isplative usled tehnološkog razvoja. Pored toga, na tragu Hilferdingove analize, Lenjin ukazuje da u strukturi savremenog sveta, pored zemalja koje poseduju kolonije i samih kolonija, postoji čitav niz zavisnih država u polukolonijalnom statusu koje su zvanično politički nezavisne, ali u realnosti uvezane u mreže finansijske i diplomatske zavisnosti (isto: 135). Drugim rečima, on teorijski anticipira ideju o postajanju varijeteta zavisnosti (počev od direktne, političke i vojne, pa sve do niza indirektnih formi, koje se zasnivaju na ekonomskim vezama), što će, uostalom, biti u fokusu teoretičara zavisnosti, posebno Kardoza i Faleta (Ramirez-Faria, 2011: 49).

Konačno, Lenjin je otvorio još jednu aveniju u razmatranju imperijalizma na koju će se nadovezati dependisti, a reč je o otporima imperijalnim politikama. Naime, za njega su teorija o imperijalizmu i borba protiv imperijalizma međusobno neodvojive, a njihova je sinteza svoj puni izraz dobila u stanovištu o pravu nacija na samoopredeljenje²¹ (Korolija, 2024: 103). Ukazujući na čvrstu vezu između ekonomske i političke zavisnosti, on zagovara tezu da se klasne i radničke borbe u razvijenim zemljama moraju voditi sa svešću o imperijalnom kontekstu. Buduće socijalističko društvo ne samo da ima pred sobom cilj da uspostavi potpunu demokratiju, nego i da ostvari ravnopravnost između nacija (isto: 104). Drugim rečima, Lenjinov poziv ka samoodređenju nacija predstavlja integralni deo međunarodne strategije u borbi za dokidanje kapitalizma (Miliros & Sotiropulos, 2009: 18). Ova strategija podrazumeva postojanje dva fronta na kojima se odvijaju borbe – jedan, u okviru kojeg se pojavljuju nacionalni pokreti, koji svojim zahtevima za nezavisnošću potencijalno onemogućavaju finansijskom kapitalu da izvlači ekstraprofite iz kolonija; i drugi, koji vode radnički pokreti protiv sopstvene buržoazije u razvijenim zemljama²². Na taj način Lenjin se profilise kao zagovornik proleterskog internacionalizma, ali ide i dalje od toga, ukazujući na potrebu širenja revolucionarne agencnosti s proleterijata na sve one društvene slojeve koji trpe različite oblike opresije (Raine, 2021).

Naravno, treba jasno naglasiti da Lenjinova podrška pokretima za nacionalno samoopredeljenje nije bila vođena nacionalističkim razlozima,

21 Svoja razmatranja o kolonijalnom pitanju i borbama za nacionalno samoopredeljenje izložio je u tezama koje je 1920. godine formulisao zajedno sa indijskim političkim aktivistom, osnivačem Komunističke partije Indije i Komunističke partije Meksika, Manabendrom Rojem (Manabendra Nath Roy), na Drugom kongresu komunističke Internacionalne u Parizu, a koja je izdata pod nazivom *Draft Theses on National and Colonial Questions*.

22 Videti u: <https://redsails.org/theses-on-the-national-and-colonial-questions/>.

već pre svega potrebom da se formulišu teorijske pretpostavke uslova pod kojim je moguće prekinuti imperijalne lance. Naime, Lenjinova pozicija je bila da su nacionalne države jedinice u okviru kojih dolazi do uspostavljanja ekonomske, kulturne, političke kohezije između vladajuće i potčinjenih klasa. Zauzimanjem ove pozicije, kako navode Milios i Sotiropulos (Milios & Sotiropulos, 2009: 18), on je mogao da formuliše teoriju globalnih imperijalnih lanaca koji nastaju kroz procese internacionalizacije trgovine, izvoza kapitala, stvaranja međunarodnih tržišta, izrastanja međunarodnih trustova itd. U globalne imperijalne lance su uvezane različite posebne društvene formacije čiji su odnosi sazđani na nejednakostima. Drugim rečima, imperijalni kapitalizam nije nekakav uniformni globalni društveno-ekonomski sistem, već mešavina različitih društvenih i ekonomskih struktura koje se formiraju na nivou nacionalnih država i koje se razvijaju nejednakim tempom i obimom.

Kako navode Milios i Sotiropulos, implikacije ove teorije su višestruke (isto: 18–19). Pre svega, Lenjin pravi jasan otklon od koncepcije imperijalizma kao globalne društveno-ekonomske strukture, koja je prisutna kod Roze Luksemburg ili Buharina. Potom, koncepcija međunarodnih imperijalnih lanaca kao amalgama različitih formacija povezuje ovu teoriju sa već pomenutim zakonom neravnomernog razvoja i ukazuje na političku i vojnu (a ne samo ekonomsku) moć država kao važnih činilaca razvoja. Končno, ona mu omogućava da formuliše tezu o najslabijoj karici, koja predviđa da se kapitalistički sistem neće urušiti usled sopstvenih kontradikcija, niti usled ograničenih mogućnosti da se reprodukuje na proširenim osnovama. Socijalistička revolucija neće se desiti u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama, već naprotiv, u onim zemljama koje predstavljaju najslabije karike imperijalnih lanaca. Upravo na ovim mestima dolazi do zaoštavanja napetosti između rada i kapitala tako da sukob postaje neizbežan.

Pored toga, Lenjinova teorija imperijalizma predstavlja osnovu koncepcije nejednakog razvoja, koju će nekoliko decenija kasnije formulisati Amin (1970). Ipak, treba reći da postoje izvesne terminološke i sadržinske razlike. Naime, Lenjinova koncepcija neravnomernog razvoja (*uneven development*) podrazumeva da se različiti sektori, grane industrije ili regioni i države razvijaju neujednačeno usled specifične dinamike kretanja kapitala koja nastaje zbog razlika u visinama nadnica i profitnim stopama. Ipak, ona ostavlja mogućnost da nerazvijene ili slabije razvijene zemlje dostignu, možda i prestignu razvijene zemlje. S druge strane, Aminov pojam nejednakog razvoja (*unequal development*) ukazuje na razvojno zaostajanje nerazvijenih zemalja za razvijenim, koje se neprekidno uvećava ili se makar ne smanjuje (Ohnishi, 1995: 7). Na strukturnom nivou dolazi do reprodukovanja nejednakosti između centra i periferije, kroz tehnološku i finansijsku zavisnost, trgovački disbalans ili nejednaku političku moć

(Amin, 1976). Drugim rečima, iako je Lenjinova teorija imperijalizma ukazala na mogućnost različitih razvojnih putanja u okviru kapitalističkog načina proizvodnje, čini se da ona nije do kraja anticipirala trajne strukturalne disparitete koje kapitalizam globalno proizvodi.

5.2.e. Proširena reprodukcija kapitala na svetskom nivou:

Nikolaj Buharin

Konačno, ovaj kratak pregled klasičnih teorija imperijalizma završićemo stanovištem Nikolaja Buharina, izloženim u delima *Imperijalizam i svetska ekonomija* (delo je napisano 1915. godine, ali je izdato tek 1917. godine) i *Imperijalizam i akumulacija kapitala* (iz 1924. godine). Po analogiji sa liberalizmom, Buharin definiše imperijalizam kao vrstu praktične politike (osvajanja, ekspanzije i nasilja) koju sprovodi finansijski kapital, ali i kao oblik ideologije. To nije tek jedna od politika finansijskog kapitala, već jedina politika koju finansijski kapital može ili mora da sprovodi ne bi li mogao da se reprodukuje i održava sopstvenu dominaciju. Reč je o posebnoj istorijskoj pojavi, karakterističnoj za razvijenu fazu kapitalizma, koja određuje specifično stanje proizvodnih odnosa, organizacionih formi, međuklasnih odnosa itd. (Bukharin, 1973: 114–115).

Sledeći Marksa i Hilferdinga, kao ključne karakteristike razvijenog kapitalizma Buharin izdvaja procese koncentracije i centralizacije koji dovode do masovne akumulacije kapitala u rukama trustova i kartela, ali i do spajanja bankarskog i industrijskog kapitala. Na ovaj način, umesto anarhičnog takmičenja mnoštva sitnih preduzetnika, formiranjem monopola, čitave grane ekonomija bivaju grupisane u masovne kolektivne entitete, organizovane na nacionalnom nivou (isto: 118). Unifikacijom kapitalističke klase pod vođstvom finansijskog kapitala, ona uspeva da ovlada državom, tako da u Buharinovoj interpretaciji dolazi do potpune identifikacije nacionalnih kapitalističkih država sa interesima krupnog kapitala (Brewer, 2001: 115). Monopolizacijom kapitala dolazi do ukidanja slobodne konkurencije na nacionalnom nivou, ali ne i na međunarodnom, gde se ona javlja u još razornijem obliku (isto: 115–116). Drugim rečima, Buharin ukazuje da u imperijalnoj fazi dolazi do koncentracije kapitala na svetskom nivou, gde se države pojavljuju kao međusobni rivali koji se takmiče. Imperijalizam, stoga, nije samo politika ekspanzije finansijskog kapitala, već reprodukcija kapitalističkog takmičenja na globalnom nivou (Bukharin, 1973: 119–121; Brewer, 2001: 110).

Dalje, Buharin, poput Roze Luksemburg, posmatra kapitalizam kao jedinstven svetski sistem.²³ Imperijalizam predstavlja fazu u kojoj se proši-

23 Na ovom mestu treba reći, da iako Buharin prihvata ideju o globalnom karakteru kapitalizma u imperijalnoj fazi, on, za razliku od Roze Luksemburg, ne podrazumeva

rena reprodukcija kapitalističkog načina proizvodnje odigrava na svetskom nivou (Milios & Sotiropoulos, 2009: 13). Visokorazvijene industrijske nacije, isto kao i nerazvijene poljoprivredne zemlje, zajedno čine delove jedinstvene globalne ekonomije (Bukharin, 1973: 17–27). Nacionalne ekonomije i nacionalne države formirane su upravo u onoj fazi razvoja kapitalizma koja je zahtevala nastanak globalnih struktura (Milios & Sotiropoulos, 2009: 16). Drugim rečima, anticipirajući teoriju svetskog sistema (Korolija, 2024: 104), Buharin ukazuje na globalnu podelu rada kao osnove na kojoj izrastaju sukobi između globalne buržoazije i globalnog proleterijata.

S druge strane, kao način proizvodnje koji se reprodukuje na globalnom nivou i koji, stoga, mora da prevaziđe nacionalne granice, kapitalizam se u imperijalnoj fazi susreće sa nizom prepreka koje proizlaze iz kontradikcije između globalnog razvoja proizvodnih snaga i nacionalne organizacije procesa proizvodnje (Milios & Sotiropoulos, 2009: 16). „Proces proširene reprodukcije (*kapitala*, dodala J. P.) je proces proširene reprodukcije kontradikcija“ (Bukharin, 1972: 265). Opisujući ove kontradikcije koje ishode iz protivrečnih tendencija nacionalizacije i internacionalizacije kapitala, rastuće međuzavisnosti na svetskom nivou i grupisanja u nacionalne blokove, Buharin pesimistično zaključuje da je njihov krajnji ishod neminovno ratni sukob i propast imperijalnog poretka:

„(...) ovde primećujemo rastući nesklad između osnove društvene ekonomije, koja je postala svetska, i specifične klasne strukture društva, strukture u kojoj je vladajuća klasa (buržoazija) sama po sebi podeljena na ‘nacionalne’ grupe sa protivrečnim ekonomskim interesima. Te grupe, suprotstavljene svetskom proletarijatu, međusobno se takmiče u podeli viška vrednosti stvorenog na svetskom nivou. Proizvodnja ima društveni karakter; međunarodna podela rada pretvara privatne ‘nacionalne’ ekonomije u delove gigantskog sveobuhvatnog procesa rada, koji obuhvata gotovo čitavo čovečanstvo. Međutim, prisvajanje poprima karakter ‘nacionalnog’ (državnog) prisvajanja, gde su korisnici ogromne kompanije finansijskog kapitala organizovanog na državnom nivou. Razvoj proizvodnih snaga odvija se unutar uskih granica državnih teritorija, ali ga istovremeno i nadilazi. U takvim uslovima neizbežno dolazi do sukoba, koji se (...) rešava proširenjem državnih granica kroz krvave borbe, rešavanje koje vodi ka novim i još grandioznijim sukobima. Društveni

---

da je osnovni motiv ekspanzije kapitalističkog načina proizvodnje na nekapitalističko okruženje hiperprodukcija, odnosno nedovoljna potrošnja. Hipotetički, akumulacija kapitala je moguća i u čisto kapitalističkom okruženju (Bukharin, 1972: 154–181). Osnovni razlog izvoza kapitala leži – i ovde se Buharin slaže sa Lenjinom – pre svega u višim profitnim stopama koje je moguće izvući usled niskih cena zemlje, rada i sirovina u nerazvijenim zemljama (Larrai, 1989: 66–68).

predstavnici ovog protivrečja su buržoazije organizovane na nivou država, čiji su interesi međusobno suprotstavljeni. Razvoj svetskog kapitalizma vodi, s jedne strane, internacionalizaciji ekonomskog života, a s druge strane izjednačavanju ekonomskih razlika – ali, u još većoj meri, taj isti proces ekonomskog razvoja pojačava tendenciju ‘nacionalizacije’ kapitalističkih interesa, formiranja uskih ‘nacionalnih’ grupa naoružanih do zuba i spremnih da se u svakom trenutku obruše jedna na drugu“ (Bukharin, 1973: 106–107).

Iako Buharin nije ponudio posebno inovativan pristup analizi imperijalizma, Bruer (Brewer, 2001: 133) primećuje da je uspešno kombinovao ideju o internacionalizaciji kapitalističkog načina proizvodnje, koju je prvobitno formulisao Marks, a razradila Roza Luksemburg, sa Hilferdingovom tezom o koncentraciji finansijskog kapitala u blokove zasnovane na nacionalnim osnovama. U tom smislu, jasno ukazuje na kontradiktornost ove faze razvoja kapitalizma, a reč je o tome da uprkos monopolizaciji, takmičarske borbe i dalje opstaju, ali ne u okviru nacionalnih država, već u obliku političkih i vojnih sukoba na međunarodnoj sceni. Pored toga, njegova interpretacija imperijalizma se u značajnoj meri poklapa sa Lenjinovom, posebno u naglašavanju da izvoz kapitala podstiče razvoj čak i u podrazvijenim područjima, što zauzvrat dovodi do zaoštavanja suprotnosti između rada i kapitala. Ipak, Buharin je bio oprezniji u pogledu izvođenja zaključaka o mogućnostima revolucionarne promene u onim područjima koje je Lenjin nazivao „najslabijim karikama“ imperijalnih lanaca. Konačno, s obzirom na stanovište da se takmičenje u imperijalnoj fazi odvija među nacijama, slično kao i Lenjin, i Buharin skreće pažnju na opasnost razvoja nacionalizma kod radničke klase, ali i na činjenicu da izvlačenje ekstraprofita iz kolonija i drugih zavisnih zemalja donosi izvesne (doduše, ograničene) privilegije radničkoj klasi imperijalnih zemalja (isto: 133).

5.3. Neposredni prethodnici teorija zavisnosti:

Pol Baran

Ukoliko se dosadašnji pregled odnosio na klasične teorije i autore čija su razmatranja nastala u nešto drugačijem društveno-istorijskom kontekstu u odnosu na teorije zavisnosti, u narednom segmentu prelazimo na neposredne preteče i savremenike dependista. Svoja stanovišta i teorije oni su izgrađivali direktno se napajajući na ovim izvorima, što kroz preuzimanje osnovnih ideja, živu naučnu komunikaciju, što kroz kritiku i pokušaje da se savremeni procesi sagledaju iz drugačije perspektive. Već smo pomenuli Pola Svizija i Herija Magdofa, kao važne popula-

rizatore teorija zavisnosti u severnoameričkoj akademskoj publicistici;²⁴ međutim, centralno mesto pripada američkom ekonomisti Polu Baranu, čije su teorijske postavke neposredno inspirisale pojedine dependiste, posebno Franka i Amina.

Pol Baran pripada grupi marksista čije je delo vezano za posleratno doba i koje, u izvesnom smislu, čini poveznicu između klasičnog i savremenog marksizma. Iako na tragu klasičnog marksističkog nasleđa, ono je, kako navodi Bruer (Brewer, 2001: 137), donelo određene novine kada je reč o predmetu istraživanja i osnovnim teorijskim postavkama. Pre svega, globalni kontekst se značajno promenio u odnosu na prve decenije 20. veka, sa novouspostavljenom globalnom ekonomskom, političkom i vojnom dominacijom Sjedinjenih Američkih Država, potom sa Sovjetskim Savezom kao socijalističkom alternativom, ali i sa novim talasom dekolonizacije, koji je na globalnu pozornicu izbacio nerazvijene zemlje. Ove geopolitičke promene učinile su podrazvijene zemlje predmetom snažnijeg naučnog interesovanja, čemu je i sam Baran značajno doprineo. Pored toga, za razliku od teoretičara modernizacije, Baran nije pristupao kapitalizmu kao monolitnom sistemu koji ima jedinstvenu društveno-istorijsku razvojnu trajektoriju. Naprotiv, ukazivao je na razlike u načinu na koji se kapitalizam uspostavlja i razvijao u razvijenim i podrazvijenim zemljama (isto: 137).

Baran je blisko sarađivao sa Polom Svizijem, a jedan od rezultata ove saradnje je zajedničko delo *Monopolni kapital* (*Monopoly Capital*, objavljeno 1967. godine u okviru izdavačke kuće Monthly Review Press). Ipak, ovo delo, u čijem je fokusu analiza savremenog američkog društva (Baran & Sweezy, 1978), nije bilo jedini izvor inspiracije za teoretičare zavisnosti. Naprotiv, odlučujući podsticaj izvršili su radovi koji su izašli nekoliko godina ranije, a reč je o ogledu *O političkoj ekonomiji nerazvijenosti* (*On the Political Economy of Backwardness*, iz 1952. godine) i o seminalnom delu *Politička ekonomija rasta* (*The Political Economy of Growth*, iz 1957. godine).

Baran je jedan od autora koji je ponudio teorijsko objašnjenje ekonomske nerazvijenosti i ekonomskog rasta, oslanjajući se na radove Marksa, ali i drugih marksista, posebno kada je reč o poreklu, razvoju i kontradiktornostima koje su inherentne kapitalističkom načinu proizvodnje (Ghosh, 2019: 28). Međutim, kako primećuje Ramirez-Faria (Ramirez-Faria, 2011: 128–129), za Barana je karakteristična svojevrsna

24 Milios i Sotiropoulos, te Klaudio Kac (Claudio Katz), smatraju radove ekonomista i sociologa okupljenih oko časopisa i izdavačke kuće *Monthly Review (Press)* dovoljno homogenim da se može govoriti o svojevrsnoj školi, na čije čelo smeštaju Pola Svizija (uz njega, tu su još i Baran i Magdof). Opširnije o karakteristikama ove škole, videti u: Milios i Sotiropoulos, 2009: 47 i Katz, 2022: 39–41.

konceptualna transpozicija koja podrazumeva preuzimanje i reinterpretaciju koncepata klasika marksizma shodno promenjenim okolnostima ili kontekstima. Kao primer navodi već pomenuti Lenjinov koncept neravnog razvoja koji, kao što smo naglasili, ukazuje na razvojne disparitete koji se događaju usled kretanja kapitala (što za posledicu može da ima rat između imperijalnih sila). Kod Barana, ali i drugih dependista, ovaj pojam će biti transponovan na objašnjenja ekonomskih odnosa između razvijenih i podrazvijenih zemalja. Slično je i sa Marksovim pojmom primitivne akumulacije kapitala, koji se, u svom originalnom značenju, odnosi na proces lišavanja sitnih proizvođača i slobodnih seljaka sredstava za proizvodnju u početnim fazama uspostavljanja dominacije kapitalističkog načina proizvodnje. Kod Barana, pojam primitivne akumulacije dobija novo značenje i odnosi se na sticanje bogatstva kroz kolonijalna pljačkanja i eksploataciju. Slično tome, koncept rezervne armije radne snage, koji se u Marksovom izvornom značenju odnosi na porast nezaposlenosti usled rasta organskog sastava kapitala i opadajuće profitne stope, u Baranovoj interpretaciji pojavljuje se kao rast nezaposlenih u nerazvijenim zemljama, što je posledica njihovih odnosa sa razvijenim zemljama itd. Drugim rečima, iako je sebe nazivao marksistom, izvorni marksistički koncepti su kod njega dobijali nova značenja. Ramirez-Faria (isto: 129) ukazuje da je konceptualna transpozicija bila redovna analitička praksa u radovima i drugih dependista, koji su gotovo sve marksističke pojmove preveli u ekvivalente koji objašnjavaju nerazvijenost. Upravo je ovo jedan od razloga zbog kojeg su, kao što smo naglasili ranije, teorije zavisnosti inspirisale brojne debate u okviru marksističkog tabora, ali i kritike koje su ponekad bile do te mere radikalne da su osporavale dependistima pravo da se uopšte nazovu marksistima.

Baran će u svojim radovima postaviti osnove teorija zavisnosti i neposredno uticati na Franka i Amina. On, na tragu Hilferdinga i Roze Luksemburg, posmatra svet kao totalitet razvijenih i nerazvijenih kapitalističkih zemalja (Ghosh, 2019: 28). Razvoj i nerazvijenost pojavljuju se kao delovi jedinstvenog procesa kapitalističke akumulacije (isto: 28–29; Ramirez-Faria, 2011: 129). Ipak, kako konstatuje Ramirez-Faria (Ramirez-Faria, 2011: 130), Baranova analiza se tek na opštim mestima oslanjala na Marksa i marksizam. Ovo je, zapravo, bila neka nova verzija „ultramodernog marksizma“. U toj novoj verziji, analitički fokus nije više bio dominantno usmeren na razvijene kapitalističke zemlje i procese koji ih karakterišu, nego upravo na one koje trpe posledice kapitalističkog razvoja.

Drugim rečima, njegova analiza usmerena je na objašnjenje uzroka nerazvijenosti, ali ona ne ostaje čisto ekonomska, već ukazuje na političke, društvene i ideološke aspekte koji su povezani sa ekonomskim razvojem

(Ghosh, 2019: 28). Upravo zato svom najznačajnijem delu Baran daje naziv *Politička ekonomija rasta* (*The Political Economy of Growth*), nastojeći da odgovori na pitanje kako je moguće da kapitalistički odnosi ometaju ekonomski rast, a ipak uspevaju da opstanu (Ramirez-Faria, 2011: 129). Ili, drugim rečima, na koji način kapitalizam proizvodi u razvijenim zemljama stagnaciju i militarizaciju, a u nerazvijenim zemljama guši svaki napor ka ekonomskom razvoju (Ghosh, 2019: 29). Baranovo objašnjenje se suštinski oslanja na koncept viška vrednosti, iako mu, i u ovom slučaju, menja značenje u odnosu na izvorno Marksovo, kao što uvodi i terminološku promenu, pišući o ekonomskom višku. Naime, umesto klasičnog Marksovog određenja viška vrednosti kao razlike između razmenske vrednosti robe i troškova proizvodnje (koja nastaje na temelju eksploatacije rada), Baran definiše ekonomski višak kao razliku između ukupne društvene proizvodnje i potrošnje potrebne za održavanje populacije i procesa proizvodnje (Baran, 1973: 132; Baran & Sweezy, 1978: 20). On, pri tome, razlikuje aktuelni ekonomski višak (koji se, suštinski, sastoji iz štednje i akumulacije kapitala) od potencijalnog i planiranog ekonomskog viška. Potencijalni višak određuje kao „razliku između proizvodnje koja bi mogla biti ostvarena u datom prirodnom i tehnološkom okruženju uz pomoć raspoloživih proizvodnih resursa i onoga što bi se moglo smatrati osnovnom potrošnjom“ (Baran, 1973: 133). S druge strane, planirani višak, koji je relevantan za socijalističke privrede zasnovane na planskoj proizvodnji, odnosi se na razliku između optimalne planske proizvodnje društva, dostižne u istorijski datim prirodnim i tehnološkim uslovima, i optimalnog obima potrošnje (isto: 155).

Aktuelni višak je ključan za objašnjenje i ekonomske stagnacije u nerazvijenim zemljama i neefikasnog rasporeda resursa u razvijenim kapitalističkim sistemima. Naime, u svim društveno-ekonomskim formacijama dolazi do proizvodnje aktuelnog viška vrednosti, iako obim i struktura akumuliranog kapitala i štednje značajno varira (Baran, 1973: 133). Počev od kraja 18. i tokom 19. veka, kapitalistički način proizvodnje je uspeo da podigne nivo produktivnosti proizvodnje i materijalno blagostanje. Međutim, materijalni progres nije bio kontinuiran, niti se odvijao svuda podjednako. Naprotiv, bio je ograničen na teritoriju Zapadne Evrope, iako je čak i ta regija bila neravnomerno zahvaćena razvojnim procesima. Plođovi kapitalizma, kako navodi Baran (Baran, 1987: 193), bili su oskudno prisutni u okviru nižih klasa u razvijenim kapitalističkim zemljama, a gotovo zanemarljivi u manje privilegovanim delovima sveta. Kapital se u ove zemlje selio samo kada je mogao da računa na izvlačenje profita. Ipak, priliv stranog kapitala i investicije retko su ovim zemljama donosili ekonomski rast, već naprotiv, stagnaciju i eksploataciju.

Iako kreće od Marksovog pojma viška vrednosti, Baran ne gradi svoj pristup isključivo oko njega, već se bavi pitanjima koja je otvorila teorija imperijalizma. Kako navodi Ramirez-Faria (Ramirez-Faria, 2011: 130), za Barana se kao ključni pojavljuje pojam podrazvijenosti, kao konceptualni posrednik između industrijskih i siromašnih zemalja u okviru kapitalističkog sveta. On posmatra razvoj i podrazvijenost kao neodvojive elemente kapitalizma – između razvijenih i podrazvijenih zemalja uspostavlja se odnos zavisnosti. Odbacuje tezu teoretičara modernizacije da razvijene kapitalističke zemlje predstavljaju sliku onoga što bi nerazvijene zemlje mogle da budu u budućnosti. Naprotiv, ukazuje da je ovo teško očekivati usled razlika koje se javljaju kada je reč o prirodnim uslovima (pre svega u geografskoj lokaciji i klimi), ali i o kulturnim, političkim i religijskim karakteristikama ovih društava. Zapadna Evropa je uspela da se razvije usled svoje geografske pozicije, koja joj je omogućila da preduzima veletrgovačke poduhvate i razvija poseban tip preduzeća koja su zarađivala na ovoj vrsti trgovine. Na taj način, oskudica u prirodnim resursima, koja je bila inicijalni faktor za preduzimanje veletrgovačkih poduhvata, pokazala se esencijalnom za razvoj Evrope. Kapitalistički sistem uspostavljen je, smatra Baran, znatno pre industrijske revolucije, putem primarne akumulacija trgovačkog kapitala (koja je neretko uključivala i pljačku, pustošenja, piraateriju, trgovinu robljem itd.) i formiranjem specifične trgovačke klase koja je svojim privrednim aktivnostima doprinosila koroziji feudalnog poretka. Na ovaj način dolazi do izrazite koncentracije kapitala na evropskom kontinentu (Baran, 1973: 269–270).

Drugim rečima, za razliku od Marksa, Baran smatra da su zakoni akumulacije kapitala i eksploatacije (ubiranja i prisvajanja viška vrednosti) bili aktivni već u fazi dominacije trgovačkog kapitala. Upravo je ova prvobitna akumulacija omogućila Zapadu da konsoliduje inicijalnu razvojnu prednost i da napravi prodore u vidu industrijske revolucije i procesa industrijalizacije (Ramirez-Faria, 2011: 131).

Naravno, Baran ukazuje da ova početna razvojna prednost Zapada, nije nužno isključivala mogućnost razvoja drugih regija. Krajem 17. i početkom 18. veka, i druga područja, koja se danas smatraju podrazvijenim, beležila su svoj privredni rast, delimično podstaknuta dodirima sa zapadnim tehnološkim otkrićima. Međutim, ovaj razvoj je ubrzo bio zaustavljen i to kao posledica karaktera kapitalističkog razvoja koji se odigravao na Zapadu. Baran, zapravo, ukazuje da su posledice prodora kapitalističkih odnosa bile daleke od jednoznačnih. Naime, on se i na ovom mestu razilazi sa Marksom i njegovim stavom da su zatečeni uslovi u nerazvijenim područjima bili ključni za razvoj kapitalizma, naglašavajući upravo suprotno, da je karakter prodora kapitalističkih odnosa (odnosno, spoljnih

činilaca) bio odlučujući (Baran, 1973: 273). U tom smislu, Baran smatra da kapitalistički način proizvodnje nije na isti način prodirao u Australiju ili današnje Sjedinjene Američke Države, s jedne, i azijske, latinoameričke ili afričke zemlje, s druge strane. U prve je kapitalizam dolazio sa doseljenicima koji su bežali iz Evrope od stega feudalizma u nameri da se stalno nastane na ovim (relativno pustim) područjima. U druge je kapitalizam stizao sa kapitalistima-trgovcima, koji su išli u potragu za brзом zaradom, a gde su mogućnosti uspostavljanja doseljeničkih zajednica bile ograničene (u nekim slučajevima, zbog klime, a u drugim zbog činjenice da su tu već postojale zajednice i kulture bogate prošlosti). Neretko je u ovim područjima dolazak Evropljana bio skopčan sa pustošenjima, pljačkom i trgovinom robljem, što je za posledicu imalo slivanje bogatstva u njihove zemlje porekla (isto: 274).

Baran posebno naglašava da odliv viška vrednosti iz kolonija ili nerazvijenih područja ka Zapadnoj Evropi nije bio nasumičan i difuzan, već se slivao u ruke kapitalista i doprinosio ogromnoj koncentraciji kapitala na Zapadu. Ne slaže se sa autorima koji smatraju da je ovaj spoljašnji doprinos prvobitnoj akumulaciji kapitala bio od sekundarnog značaja. Naprotiv, smatra da je ova „transfuzija“ bila ključni razvojni podsticaj koji je zacementirao inicijalni razvojni disbalans između Zapada i ostatka sveta (isto: 275).

S druge strane, posledice po zemlje „donatore“ (ekonomskog viška) bile su takođe drastične. Prodor kapitala je ubrzao dekompoziciju pretkapitalističkih struktura, posebno kada je reč o tradicionalnoj autarkičnoj poljoprivrednoj proizvodnji koja je ubrzano transformisana u proizvodnju za izvoz na spoljna tržišta. Baran, kao i Polanji par decenija ranije (Polanji, 2003), ističe da je širenjem kapitalizma, samodovoljnost tradicionalnih ruralnih zajednica uništena, a institucionalna struktura značajno izmenjena (posebno pravno-administrativni aparat koji je morao da se prilagodi novom tipu vlasništva nad sredstvima za proizvodnju). Nove tehnologije koje su dolazile iz industrijski razvijenih zemalja i konkurentski odnosi među proizvođačima su pritom transformisale i zanatstvo, ostavljajući mase stanovništva bez osnovnih sredstava za život. Drugim rečima, ekspanzija kapitalizma, kako navodi Baran, nije u ovim zemljama imala razvojni efekat, već je on „izobličen i osakaćen tako da odgovara interesima zapadnog imperijalizma“ (Baran, 1973: 276).

U nastojanju da objasni zbog čega kapitalizam na periferiji proizvodi podrazvijenost, za Barana je ključan način upotrebe ekonomskog viška. Naime, podrazvijene zemlje nisu bile lišene mogućnosti proizvodnje ekonomskog viška, koji je u apsolutnom smislu bio mali (usled niskog nivoa proizvodnje), ali relativno visok, jer je potrošnja bila svedena na najniži

mogući nivo. Takav ekonomski višak je, stoga, bio dovoljan da proizvede relativno brz tempo rasta. Međutim, problem je bio u tome što ovaj višak nije bio investiran u povećanje produktivnosti proizvodnje (to jest, u unapređivanje sredstava za proizvodnju), već u neproduktivne svrhe. Baran ovde, kako konstatuje Bruer (Brewer, 2001: 154), razvija svoju argumentaciju u dva smera. Naime, on navodi da su podsticaji za investicije bili slabi kada je reč o onim sektorima ekonomije koji su funkcionisali na nekapitalističkim osnovama. Primera radi, prihodi sitnog seljaštva nisu bili dovoljno visoki da bi uopšte bili u mogućnosti da investiraju u unapređenje poljoprivredne proizvodnje; s druge strane, ni zemljoposjednicima ove investicije nisu bile isplative, jer je očekivani prinos od rente bio manji od investicija. Dakle, argumentacija ovde ide u pravcu objašnjenja da su pretkapitalistički odnosi bili ti koji su predstavljali prepreku razvoju kapitalizma. S druge strane, Baran razvija argumentaciju i u drugom smeru, navodeći da podsticaji za investicije nisu bili dovoljni ni u onim sektorima u kojima je organizacija proizvodnje počivala na plaćenom radu, jer je isplativije bilo ulagati u potplaćeni rad nego u skupe mašine. Odnosno, osnovnu prepreku ovde su predstavljale kontradiktornosti koje su inherentne kapitalističkom načinu proizvodnje (Brewer, 2001: 154–155).

Bruer (isto: 155) dalje navodi da Baran, pored zemljoposjedničkih klasa i mase sitnog seljaštva, koje su bile angažovane u neracionalnoj poljoprivrednoj proizvodnji, u strukturi ekonomija podrazvijenih zemalja prepoznaje pojavu trgovačkog kapitala. Trgovački kapital je uspešno koristio monopole ne bi li izvlačio profit iz neorganizovanih i izolovanih tržišta. Međutim, visoki prinosi su privlačili konkurenciju (posebno kada je reč o osiromašenoj zemljoposjedničkoj aristokratiji), koja, suprotno očekivanjima, nije dovela do erozije monopola, već do njihovih umnožavanja na lokalnim nivoima. Drugim rečima, dok su veletrgovci kontrolisali sektor spoljne trgovine, sitni trgovci su svoje monopole uspostavljali u povezivanju lokalnih centara sa udaljenim ruralnim oblastima. Rezultat ovog procesa bio je sve brojniji parazitski sloj trgovaca koji je apsorbovao veliki udeo ekonomskog viška ulažući ga u neproduktivne svrhe, a ne u investicije (isto: 155–156).

Konačno, ni podsticaji ka industrijalizaciji nisu bili veliki: konkurencija strane robe potkopavala je mlade industrije²⁵, koje su se ionako suočavale sa relativno uskim unutrašnjim tržištem i niskom potražnjom (isto: 156). Ono što je od industrije uspevalo da preživi, vrlo brzo je monopolizovalo tržište, te na taj način umanjivalo mogućnost da se sredstva za proizvodnju unapređuju kroz investicije. Pored toga, čitav sektor ekonomije

25 Kako Bruer navodi, argument o stranoj konkurenciji kasnije će razvijati Amin u svojim radovima (Brewer, 2001: 156).

je bio u stranom vlasništvu; reč je mahom o firmama koje su proizvodile primarne proizvode i bile okrenute stranim tržištima. S obzirom na nisku cenu najamnog rada, one su ogromne ekonomske viškove izvlačile iz ovih zemalja u metropole. Pri tome, kako navodi Bruer (isto: 158), Baran tvrdi da ekonomski i društveni razvoj nije bio u interesu stranom kapitalu, usled činjenice da bi na taj način bio ugrožen dotok jeftine radne snage. Uz to, orijentacija ka društvenom razvoju uvećala bi poreske namete stranom kapitalu, a time i troškove proizvodnje, uz opasnost da država stimuliše razvoj njima konkurentne domaće industrije. Pored toga, Baran ukazuje na još jedan interesni blok koji se protivio razvoju. Reč je o preduzećima povezanim sa trgovačkim i stranim kapitalom, koja su obavljala poslove uvoza i izvoza. Njihove vlasnike Baran naziva kompradorskom buržoazijom, ukazujući da su se njihovi interesi u značajnoj meri poklapali s interesima stranog kapitala (Baran, 1973: 350; Brewer, 2001: 158–159).²⁶ Drugim rečima, kako Goš ispravno primećuje, Baran je na tragu Marksa kada ukazuje da je, za razliku od Zapadne Evrope, u podrazvijenim regijama osnovni efekat prodora stranog kapitala bila dominacija trgovačkog kapitalizma, što je usporavalo transformaciju ovih društava u razvijenu formu industrijskog kapitalizma (Ghosh, 2019: 33).

Da sumiramo: podrazvijenost se kod Barana javlja kao rezultat jaza između sredstava koja su mogla biti investirana (potencijalni ekonomski

26 Pri tom, Baran ukazuje da je upravljanje podrazvijenim zemljama organizovano kroz uspostavljanje tri moguća tipa režima: kolonijalnog, kompradorskog i „New Deal“ režima (Baran, 1973: 350–375). Kolonijalne uprave su suštinski zainteresovane za jeftine sirovine, jeftinu radnu snagu i što racionalniju upravu. Nakon dovršetka procesa dekolonizacije i dekonstruisanja kolonijalnih režima, kao relevantna ostaju dva poslednja tipa. Kompradorski tip vlasti fokusiran je na zadovoljavanje interesa lokalne buržoazije koja održava intenzivne odnose sa stranim kapitalom. Ekonomski višak koji prisvajaju privilegovani slojevi društva mahom se neracionalno rasipa na luksuznu potrošnju, a ne na investicije (kao primer navodi šeiike u arapskim zemljama bogatim naftnim nalazištima). Ovde je ekonomski razvoj ograničen samo na manje segmente privilegovanih grupa. S druge strane, „New Deal“ režimi se uspostavljaju kroz koalicije za sticanje kolonijalne nezavisnosti. Budući da su takvi režimi bili tek u povoju, Baran je mogao samo da predviđa njihove potencijale da vode nezavisne politike usmerene ka društvenom i ekonomskom razvoju. On, pri tome, ne odriče mogućnost razvojnih ishoda, ali ukazuje i na mnogostruke prepreke da oni budu postignuti. Naime, razvojne socijalne reforme, koje su ovi režimi sprovodili, potencijalno su ugrožavale interese stranog kapitala i kompradorske buržoazije. Nacionalni pokreti za kolonijalno oslobođenje dele se na levu i desnu frakciju, u zavisnosti od svojih interesa. Baran predviđa dva moguća scenarija: tamo gde su narodni pritisci ka reformama jaki, može doći do pomirenja reakcionarnih lokalnih grupa i stranog kapitala, što smanjuje dugoročne izgledi za uspostavljanje demokratija; s druge strane, nešto su bolji izgledi za nezavisan ekonomski razvoj i demokratiju u onim društvima u kojima jača i dobija prevlast nacionalna industrijska buržoazija (Baran, 1973: 366).

višak) i onoga što je zaista alocirano u proizvodni proces (aktuelni ekonomski višak). Ovu razliku mahom su prisvajale zemljoposedničke klase i lokalna kompradorska buržoazija, kada je reč o unutrašnjim akterima, dok se značajni deo odlivao na Zapad kroz podružnice stranih kompanija koje su kontrolisale spoljnotrgovinske monopole. Ipak, valja naglasiti da je Baran pridavao veću važnost egzogenim uzrocima (transferima u inostranstvo), nego endogenim (dominaciji zemljoposednika i kompradora), u reprodukciji nerazvijenosti (Katz, 2022: 28). Drugim rečima, prodor stranog kapitala je rezultirao odlivanjem ekonomskog viška koji su podrazvijene zemlje proizvodile, kao i njegovo prisvajanje od strane razvijenih zemalja (Baran 1973: 194).

S druge strane, ako kapitalistički odnosi u podrazvijenim zemljama proizvode nerazvijenost usled odliva profita, u visokorazvijenim zemljama dolazi do procesa monopolizacije. Baran i Svizi suštinski revitalizuju Marks-Lenjinovu tezu o nedovoljnoj potrošnji kao izvoru stagnacije u monopolnoj fazi razvoja kapitalizma (Baran & Sweezy, 1978). Međutim, oni uvode teorijski obrt: naime nije opadanje nivoa profitne stope ono što proizvodi krizu u razvijenim kapitalističkim zemljama, već suprotno njen rast, odnosno velika količina kapitala na raspolaganju (Cohen, 1974: 107)²⁷. Usled monopolske strukture ekonomije i eliminacije konkurencije, savremeni kapitalizam je prešao u novu fazu koja transcendirira i industrijski i finansijski kapitalizam – reč je o monopolnom kapitalizmu u kojem dominiraju velike korporacije. Ekspanzija predstavlja dinamičku silu i imperativ kapitalističkih preduzeća: ona sama postaju instrument akumulacije kapitala, što zauzvrat vodi daljem uvećanju preduzeća. Velike korporacije ne zavise od tržišta i konkurencije; naprotiv, one koriste svoju privilegovanu tržišnu poziciju kako bi snizile troškove proizvodnje i same određivale cene proizvoda. Rezultat ovog procesa su enormni profiti, koji imaju tendenciju da rastu (Baran & Sweezy, 1978: 24–56). Stalno povećanje viška, to jest profita, vodi potrebi za novim investicijama koje su, pak, na ovim unutrašnjim tržištima ograničene. Smanjene investicije spiralno vode padu dohotka, zaposlenosti i, na kraju, ekonomskoj depresiji (Baran & Sweezy, 1978: 83). Posledica ovoga je potrošnja akumuliranog viška na neracionalan i neefikasan način, odnosno odliv kapitala u neproductivne svrhe – u luksuzna dobra, marketinške kampanje koje služe kao zamena za ugušenu konkurenciju, i, najvažnije, u vojnu potrošnju i naoružavanje (Baran, 1973: 145–146).²⁸ Upravo vojni izdaci, smatra Baran, ukazuju na

27 Baran i Svizi formulišu i svojevrсни zakon monopolnog kapitalizma, koji kaže da postoji jasna tendencija apsolutnog i relativnog rasta ekonomskog viška, kako se sistem sve više razvija (Baran & Sweezy, 1978: 74).

28 Pri tome, Baran ističe da bi ova neracionalnost u angažovanju ekonomskog viška, karakteristična za kapitalistički način proizvodnje, bila rešena u socijalističkim, plan-

to da su vlade visokorazvijenih kapitalističkih zemalja suštinski usmerene ka međunarodnoj areni, koja predstavlja novo područje potencijalnih investicija. Budući da sistem nije sposoban da racionalno i za opšte dobro iskoristi višak kapitala u razvijenim zemljama, on se preusmerava ka nerazvijenim područjima, gde su stope prinosa na kapital izrazito visoke. Akumulirani višak, investiran u podrazvijena područja, deluje kao zaštitna mreža koja spašava sistem od propasti. Ulaganje viška kapitala u vojne svrhe i u ekonomske odnose sa inostranstvom predstavljaju komplementarne funkcije i čine centralnu osovinu intervencije koju sprovode zapadne vlade u ime „pune zaposlenosti“. Drugim rečima, Baran je bio uveren da kapitalizam, posebno nakon Drugog svetskog rata, opstaje jedino zahvaljujući militarizmu (Ramirez-Faria, 2011: 129–130).

U okviru eseja pod nazivom *O političkoj ekonomiji nerazvijenosti*, Baran razmatra društvene posledice izvoza kapitala u nerazvijene zemlje i konstatuje da kapital nije uspeo da poboljša materijalne uslove u ovim zemljama, ali je uspešno transponovao sve ekonomske i društvene protivrečnosti kapitalizma. Ugovori su zamenili tradicionalne paternalističke strukture, samodovoljna poljoprivreda preorijentisana je na proizvodnju robe za tržište, a sudbina lokalnih ekonomija postala je neodvojivo uvezana s ćudljivim kretanjem cena na međunarodnom tržištu. Feudalne ili polufeudalne strukture zamenila je kapitalistička logika, a eksploatacija rada postala je još bezobzirnija (Baran, 1987: 194). Pored toga, kapitalizam je doneo ovim zemljama i nešto od sopstvenih obrazaca društvenog strukturisanja. Naime, kao što smo pomenuli, i u nerazvijenim kapitalističkim zemljama formira se uzak sloj, doduše nedovoljno jake i samostalne buržoazije, koja se ne razvija kroz usvajanje racionalnog pogleda na svet i suprotstavljanje „mračnjaštvu feudalnog doba“ (isto: 195), kao što je to bio slučaj na Zapadu, već kroz nastojanje da u društvu zasnovanom na privilegijama i sama dobije udeo u sinekurama. Rezultat ovoga je, smatra Baran, ekonomski i politički amalgam feudalizma i kapitalizma koji je, u sadejstvu sa spoljašnjim činionicima, blokirao mogućnost ekonomskog razvoja.²⁹

---

skim ekonomijama, kroz alokaciju sredstava u aktivnosti koje bi podsticale privredni rast i sveukupnu dobrobit društva (Baran, 1973: 146).

- 29 Baran, pored ovoga, analizira i uzroke neuspeha masovnih pokreta protiv domaćih eksploataatora i stranog kapitala, izdvajajući dva: unutrašnji – tesna povezanost nacionalne buržoazije sa tradicionalnim feudalnim strukturama koja ju je učinila nesposobnom da se identifikuje sa interesima narodnih masa i da odgovore istorijskom trenutku; i spoljni – tesno povezivanje lokalnih narodnih organizacija sa međunarodnim radničkim pokretom, što ih je udaljilo od mogućnosti sklapanja saveza sa sopstvenom liberalnom buržoazijom (koja je, s druge strane, u strahu od socijalnog radikalizma, radije ulazila u kapitalističke blokove i saveze sa reakcionarnim feudalnim snagama i stranim kapitalom) (Baran, 1987: 197–198).

Baran ova društva naziva kapitalističkim, uprkos tome što je u njihovoj privrednoj strukturi dominirala poljoprivredna proizvodnja organizovana na pretkapitalističkim osnovama uz prisustvo kapitalističkih elemenata u izvoznim sektorima i industrijama koje su se razvijale u gradovima. Ovo deskriptivno određenje strukture privrede podrazvijenih zemalja, koje, kako primećuje Bruer, nije bilo praćeno adekvatnom teorijskom elaboracijom, ostavilo je prostor za različita tumačenja među kasnijim teoretičarima zavisnosti koji su se oslanjali na Baranove analize (Brewer, 2001: 152). Tako, na primer, kod Samira Amina izvozno orijentisani trgovački sektor predstavlja poveznicu između urbanog industrijskog sektora i ruralne pretkapitalističke poljoprivredne proizvodnje (Amin, 1976), dok je Frank, s druge strane, na temelju Baranove analize izveo teoriju lanaca odnosa zavisnosti koji se uspostavljaju između satelita i metropola (Frank, 1971; 1979). U svakom slučaju, bez obzira na ove nedorečenosti i otvorenosti za različite interpretacije, Baranovo delo je, bez sumnje, od izrazitog značaja za razvoj teorija zavisnosti jer je postavilo unutrašnju strukturu podrazvijenih društava u centar savremenih marksističkih razmatranja (Brewer, 2001: 153).

Konačno, poseban segment analize Baran posvećuje razmatranju slučaja dve zemlje, Indije i Japana, baveći se uzrocima podrazvijenosti prve, odnosno razvijenosti druge. Ovde ćemo se zadržati na slučaju Indije, koji je za Barana bio od naročitog značaja jer je na ovom primeru nameravao da pokaže kako su kolonijalna osvajanja, kao strukturisani oblik međunarodne eksploatacije rada i ubiranja ekonomskog viška, uništavala koheziju pretkapitalističkih zajednica s jednom jedinom svrhom – sticanja profita (Ramirez-Faria, 2011: 131). Baran (Baran, 1973: 277–285) pokazuje da postojeći istorijski i putopisni izvori svedoče u prilog tezi da je Indija do 18. veka bila relativno razvijena, kako u pogledu organizacije trgovine i poljoprivrede, tako i u oblasti proto-industrijske proizvodnje, pre svega tekstila. Ekonomsko propadanje Indije počinje, smatra on, sa britanskom kolonijalnom vladavinom, čija je prethodnica bila Istočno-indijska kompanija. Ova vladavina, isprva obeležena pljačkom, kojom se vršila primarna akumulacija kapitala, dopunjena je sistematskim uništavanjem indijske industrije tekstila, koja je bila konkurentna britanskoj tekstilnoj industriji u povelju. Krajem 18. i početkom 19. veka, vlasti koje su upravljale Indijom, u rukama Istočno-indijske kompanije, i britanski parlament, svojom carinskom politikom, gušili su indijsku industriju tekstila kako bi sitne seoske zanatske proizvođače sveli na proizvođače sirovina neophodnih za razvoj britanske industrije. Naime, engleski gotovi proizvodi su u Indiju već krajem 18. veka ulazili bez carina i na taj način postajali konkurentni indijskom tekstilu. Pored toga, tehnološki izumi, poput mehaničkog razboja, snižavali su troškove proizvodnje, a time i cene britanskog tekstila. Kada su nove

tehnologije počele da se primenjuju i u Indiji, britanske vlasti su uvele akcize na pamučnu i svilenu robu iz ove zemlje i na taj način potpuno destimulisale razvoj industrijske proizvodnje. Sitni zanatski proizvođači tekstila, odvojeni od mogućnosti da samostalno organizuju proizvodnju, punili su slamove, sirotinjske četvrti u indijskim urbanim sredinama. Ovome dodaje i to da je britanska vlada, u ime poreza na poljoprivrednu proizvodnju, faktički ubirala celokupan poljoprivredni višak, onemogućavajući štednju i investicije, što je za posledicu imalo konstantnu zaduženost i osiromašenje sitnih poljoprivrednih proizvođača. Dominaciju nad organizacijom poljoprivredne proizvodnje preuzimale su parazitske klase zemljoposедnika i zelenaša. Na taj način, britanska kolonijalna uprava je ometala akumulaciju bogatstva i to ne samo kada je reč o poljoprivrednoj proizvodnji, nego i usled činjenice da je uništavala postojeće industrije, obeshrabrujući ili direktno sprečavajući uspostavljanje novih. Gotovo sav ekonomski višak, koji je mogao biti proizveden, kroz prekomerno oporezivanje se odlivao u Britaniju (Baran, 1973: 278–281)³⁰.

Prodor kapitalističkih odnosa nije samo izmenio strukturu privrede u Indiji. Baran navodi da su posledice bile još teže kada je reč o društvenoj strukturi. Britanska uprava slomila je tradicionalni, feudalni okvir koji je držao indijsko društvo, razorio stare strukture, ali nije omogućio da se formiraju nove. Mase stanovništva – nekadašnji sitni poljoprivrednici i zanatski proizvođači – oterane su u siromaštvo, dok su, sa druge strane nicali klijentelističke strukture lojalne britanskoj vlasti. Privilegovane klase posrednika, trgovaca, rentijera, zemljoposедnika, državnih činovnika itd., opstajale su isključivo zahvaljujući povlasticama koje su uživale na temelju kolonijalnog statusa zemlje (Baran, 1973: 282–283).

Istovremeno, britanska kolonijalna uprava organizovala je i nadgledala indijski obrazovni sistem, sistematski potiskujući razvoj visokog obrazovanja u oblastima koje su bile usmerene ka sticanju znanja i veština iz prirodnih i tehničkih nauka. Na taj način, umesto da razvijaju (inženjerski) kadar sposoban da razume i koristi naučna dostignuća u razvoju sopstvenih tehnologija (i industrije), Britanci su u Indiji promovisali akademske programe u društvenim i humanističkim naukama (isto: 278). Drugim rečima, obrazovna politika je bila u službi afirmacije britanskih kolonijalnih interesa u Indiji, odnosno osujećenja bilo kakve naznake pokretanja iole ozbiljnije nacionalne industrije i ekonomskog razvoja.

---

30 Baran navodi procene da su Britanci početkom 20. veka kroz direktne transfere izvlačili nešto više od 10% ukupnog indijskog bruto nacionalnog dohotka. Pri tome, reč je o statistikama koje ne ukazuju na prave razmere izvlačenja profita, jer ne uključuju indirektno gubitke. Takođe, on upozorava ove statistike s početka 20. veka prikazuju blažu verziju situacije koja se dešavala vek ili dva ranije, kada su ovi transferi izvlaćeni pljačkom i pustošenjima (Baran, 1973: 278–279).

Konačno, Baran je bio svestan toga da situacija u Indiji pre dolaska Britanaca na indijski potkontinent nije mogla biti idealna, ali je istovremeno izražavao uverenje da bi se drugačije razvijala da nije postala britanska kolonija: „Međutim, bila bi to potpuno drugačija Indija (i potpuno drugačiji svet) da joj je bilo dozvoljeno – kao što je to bio slučaj s nekim srećnijim zemljama – da ostvari svoju sudbinu na svoj način, da koristi svoje resurse za sopstvenu korist i da usmeri svoje energije i sposobnosti za napredak sopstvenog naroda“ (isto: 285).

Iako nije ponudio potpuno razrađenu i teorijski elaboriranu interpretaciju nerazvijenosti, Baran je nesumnjivo izvršio značajan uticaj na razvoj teorija zavisnosti. Pre svega, on je postavio političku ekonomiju podrazvijenosti u fokus marksističke teorije, uprkos elementima teorijske divergencije u odnosu na klasike marksizma i nekonvencionalnoj upotrebi konceptualne aparature. Andre Gunder Frank je nastojao da primeni osnove njegove teorije na analizu situacije zavisnosti u Latinskoj Americi, a Volerstin na studiju celokupnog svetskog kapitalističkog sistema. Slično, pojedine Baranove ideje razrađivali su Volter Rodni i Samir Amin. Kako navodi Ramirez-Faria (2011: 134), neke od postavki njegove teorije su spekulativnog karaktera i postaće kasnije predmet teorijskih sporova. Recimo, teza o kolonizaciji kao primarnom istorijskom izvoru akumulacije kapitala nije počivala ni na kakvim konkretnim podacima koji bi je poduprli, dok se teza o tome da je prosperitet Zapada isključivo ovisio o pustošenju Trećeg sveta pokazala istorijski netačnom.

Ipak, Baran je zaslužan i za određene doprinose marksističkoj teoriji, posebno kada je reč o teoriji imperijalizma (iako treba reći da je Baranova teorija nastala kao svojevrtni pandan postojećim marksističkim teorijama imperijalizma). Izdvojicemo tri takva doprinosa na koja je ukazao Ramirez-Faria (2011: 135–136). Pre svega, on je ponudio objašnjenje na koji način dolazi do povezivanja različitih načina proizvodnje u podrazvijenim zemljama. Primena njegovih teorijskih postavki na analizu situacije u latinoameričkim zemljama otvorila je prostor za niz zaključaka o mogućim političkim savezima između klasa koji ishode iz veza koje se uspostavljaju između latinoameričke varijante feudalizma i imperijalizma, a koje usporavaju procese industrijalizacije (iako treba primetiti da feudalizam u podrazvijenim zemljama ima malo toga zajedničkog sa feudalnim načinom proizvodnje tipičnim za evropsko tlo). Sam Baran, konstatuje Ramirez-Faria, smatrao je koncept feudalizma nedovoljno određenim, ukazujući da je kapitalizam, kao spoljašnji način proizvodnje, u podrazvijenim zemljama tražio saveznika u bilo kojoj klasi koja je pronalazila neki interes u kapitalističkoj eksploataciji. Drugim rečima, ono što bismo nazvali feudalnim strukturama, neretko je, s prodorom kapitalizma, bilo u funkciji reprodukcije podrazvijenosti (Ramirez-Faria, 2011: 135).

Drugi teorijski doprinos odnosi se na nadogradnju Lenjinovog koncepta radničkog oportunizma, koji Baran transformiše u koncept međunarodne eksploatacije (*nation-to-nation exploitation*). Naime, njegova teza je da je imperijalizam eksploatisao čitave nacije u toj meri da su čak i elite u podrazvijenim zemljama dobijale tek mali deo profita, dok se veći deo slivao u razvijene zemlje. Direktno, profit je ubirao krupni kapital u razvijenim zemljama, ali indirektno, kroz razvoj pojedinih grana industrije (kao što je vojna) i otvaranje novih radnih mesta (to jest, kroz održavanje visoke stope zaposlenosti), profit se prelivao i ka nižim slojevima stanovništva (radnicima). Kao što je naglašeno, ovo je predstavljalo zaštitnu mrežu kapitalističkog načina proizvodnje, kako se sistem ne bi urušio (isto: 135).

Konačno, u skladu sa teorijskim postavkama koje se odnose na prvobitnu akumulaciju kapitala kao procesa koji se odvija kroz kolonijalna osvajanja i koji prethodi industrijskom kapitalizmu, Baran je donekle izmenio značenje terminima imperijalizma i zavisnosti u odnosu na Lenjinova tumačenja. Baran zavisnost posmatra kao globalni istorijski uticaj zapadnog kapitalizma na svet kao celinu, a ne samo kao odnose koji su se uspostavljali između imperijalnih sila i pojedinačnih kolonija. Takođe, za razliku od Lenjina koji imperijalizam vidi kao poslednju fazu kapitalizma tokom koje dolazi do širenja ovog načina proizvodnje na nova područja i njihovog podvrgavanja procesu eksploatacije, Baran smatra da je kapitalizam od samog početka bio vezan za prekomorske poduhvate u potrazi za profitom. Po njegovom mišljenju, do industrijske revolucije ne bi ni došlo bez prethodne eksploatacije Indije i drugih kolonijalnih poseda (isto: 136).

6. Strukturalistički pristup

Strukturalistički pristup zavisnosti u značajnoj se meri oblikuje kroz rad ekonomista okupljenih oko Komisije Ujedinjenih nacija za Latinsku Ameriku (ECLA), na čije čelo dolazi argentinski ekonomista Raul Prebiš 1948. godine i ostaje njena ključna figura do šezdesetih godina dvadesetog veka. Ipak, treba reći da je strukturalistički pristup u ekonomiji širi od ECLA škole i odlikuje se primenom generalnog strukturalističkog modela (*generalised structuralist model*) na analizu ekonomske situacije u različitim regionima sveta (Ghosh, 2019: 71), iako nije reč o potpuno homogenom stanovištu. U striktnom smislu, strukturalisti nisu nužno ispunjavali sve preduslove da bi mogli da se nazovu (radikalnim) dependistima. Uzroke nerazvijenosti latinoameričkih zemalja objašnjavali su strukturalnim nedostacima njihovih privreda, te su u tom smislu ukazivali pre svega na unutrašnje činioce, dok su razmatranja pitanja spoljašnje zavisnosti prisutna tek kod nekih od njih. U određenoj meri njihove se analize oslanjaju na Marksova razmatranja azijskog načina proizvodnje (isto: 18), iako sami nisu bili marksisti (Chilcote, 1974: 10). Pored pomenutog Raula Prebiša, ovoj grupi teoretičara i ekonomista pripadaju još i Hans Singer (Hans Singer), Gunar Mirdal (Gunnar Myrdal), Dadli Sirs (Dudley Seers), Jozef Grunvald (Joseph Grunwald), Selso Furtado, Osvaldo Sunkel, Anibal Pinto itd. (Ghosh, 2019: 71).

Primena osnovnih ideja ovog pristupa na analizu slučajeva Latinske Amerike ogleda se u radu, izveštajima i preporukama ECLA-e. U latinoameričkoj literaturi koristi se i termin *cepalismo*, izveden iz španskog akronima CEPAL za naziv Komisije (*Comisión Económica para América Latina y el Caribe*) (Grigera, 2021: 889). ECLA škola, na neki način, predstavlja regionalnu varijantu strukturalističkog pristupa. Ipak, kako konstatuje Kej (Kay, 2011: 25), latinoamerički strukturalizam se razvijao

nesistematično, usled činjenice da je osnovna preokupacija ekonomista i sociologa okupljenih oko ECLA-e bio da reše praktične probleme i ukažu na razvojne prepreke zemalja regiona, dok su teorijska razmatranja dolazila tek kasnije. Ovo, pak, ne znači da nisu pružili važne teorijske doprinose studijama razvoja, s obzirom na činjenicu da su njihova razmatranja bila motivisana nastojanjima da naprave iskorake u odnosu na vladajuće neoklasične ekonomske teorije.

Istorija ECLA škole počinje publikovanjem prvog izveštaja ove komisije, 1949. godine, a reč je o studiji (ili svojevrsnom manifestu, kako ga još nazivaju) *Ekonomski razvoj Latinske Amerike i njegovi osnovni problemi* (*The Economic Development of Latin America and its Principal Problems*). Čilkot (Chilcote, 1974: 10) razlikuje tri faze u razvoju ove škole:

- a) Prva faza (1950–1953) obuhvata formulisanje osnovnih ideja, njihov u dalju razradu kroz izveštaje i preporuke, kao i njihovu primenu u obliku konkretnih politika.
- b) Druga faza (1953–1958) donosi studije posvećene pojedinačnim latinoameričkim zemljama, sa jasno definisanim ciljevima i planovima prilagođenim specifičnim kontekstima.
- c) Treća faza, koja počinje nakon 1958. godine, usmerava se ka promociji regionalne integracije kroz formiranje zajedničkog tržišta.

6.1. Centar i periferija: Raul Prebiš i ECLA škola

U poglavlju koje se bavi istorijskim kontekstom nastanka teorija zavisnosti ukazali smo na značaj i ulogu koju je imao argentinski ekonomista Raul Prebiš u razmatranju strukturalnih uzroka nerazvijenosti latinoameričkih država i u kreiranju ekonomskih politika usmerenim ka izlasku iz situacije zavisnosti i ekonomskom razvoju. Na ovom mestu, ipak, neće biti reči o Prebiševom angažmanu u okviru Komisije Ujedinjenih nacija za Latinsku Ameriku (ECLA), već o osnovnim postavkama njegove analize. Prebiš, kao što smo naglasili, nije bio marksista, već je zastupao jednu vrstu reformističke linije, izrasle na kritici postavki klasične ekonomije. On je ukazivao na spoljašnji karakter uzroka nerazvijenosti i zavisne strukture privrede zemalja Latinske Amerike i na taj način izvršio presudan uticaj na strukturalističku školu u okviru teorija zavisnosti. Njegovo seminalno delo je studija, odnosno izveštaj Ujedinjenih nacija iz 1949. godine, *Ekonomski razvoj Latinske Amerike i njegovi osnovni problemi* (*The Economic Development of Latin America and its Principal Problems*).

Ovde je važno istaći nekoliko ideja koje su od značaja za dalji razvoj teorija zavisnosti:

1. podela sveta na centar i periferiju;
2. Prebiš-Singerova teza o nejednakoj razmeni; i
3. razrada strategije razvoja koja počiva na supstituciji uvoza.

Pre svega, Prebiš je zaslužan za uvođenje pojmovnog para centar-periferija u nauke o društvu.^{31, 32} Iako, s početka, ovaj pojmovni par nije bio povezan sa dominacijom, Prebiš će ga kasnije eksplicitno upotrebljavati kako bi označio hijerarhijski odnos između dva elementa. Upotreba koncepta centar i periferija u ekonomskoj nauci, četrdesetih godina dvadesetog veka, bila je odraz novog pogleda na prirodu kapitalizma i njegove organizacije na međunarodnom nivou. Naime, kako ukazuje Lav (Love, 1980: 56), ideja o posebnosti ekonomija nerazvijenih zemalja bila je relativno nova, a koncept „podrazvijenosti“ dobija na značaju upravo tokom ove dekade, formiranjem već pomenutih specijalizovanih agencija organizacije Ujedinjenih nacija. Eufemizmi kao što su „zemlje u razvoju“ ili „slabije razvijene zemlje“ još nisu bili u upotrebi. Čak je i u okviru marksističke teorije preovladavao izraz zaostale (*backward*) zemlje, a tek poneko je upotrebljavao pojam „podrazvijenosti“ (*underdevelopment*). Međutim, kako navodi Lav, nijedan od ovih izraza nije nužno naglašavao postojanje međunarodnog ekonomskog poretka, već su pre ukazivali na zaostajanje u razvoju u skladu sa aistorično zamišljenim konceptom modernizacije (isto: 56).

31 Prebiš je, kako navodi Lav (Love, 1980: 53), već 1944. godine, u svojim predavanjima počeo da upotrebljava koncepte centra i periferije, u razmatranjima ekonomske situacije u kojoj se našla Argentina u predvečerje Drugog svetskog rata. On je tada ustanovio da su poslovni ciklusi Argentine u potpunosti bili određeni spoljnim činiocima koji su delovali kroz platne bilanse. Naime, tokom ekonomskih ekspanzija, izvoz i strane investicije su donosili priliv zlata i deviznih kredita, što je zauzvrat dovodilo do povećanja uvoza. Ovi krediti su se širili na sektore poljoprivrede, a pre svega stočarstva. Međutim, tokom faza ekonomske kontrakcije, krediti u ruralnom sektoru su blokirani, tako da je dodatni uvoz finansiran iz rezervi, kreirajući finansijsku krizu. Prebiš se, stoga, zainteresovao za problem ove monetarne ranjivosti, ne samo Argentine nego i drugih latinoameričkih zemalja, a posebno za mogućnost njihove intenzivnije industrijalizacije. Kasnije će se upravo ovim pitanjima baviti u okviru svog angažmana u Komisiji Ujedinjenih nacija za razvoj Latinske Amerike – ECLA. Prvo navođenje pojmova centra i periferije u nekoj publikaciji vezuje se, pak, za 1946. godinu, odnosno za štampano izlaganje koje je Prebiš održao na sastanku centralnih banaka Latinske Amerike u Meksiku. U ovom izlaganju, on identifikuje Sjedinjenje Američke Države kao centar poslovnih ciklusa, a Latinsku Ameriku kao periferiju ekonomskog sistema (opširnije o tome videti u: Love, 1980: 54).

32 Opširnije o istorijatu upotrebe ovog pojmovnog para u nauci o društvu, videti u Milić, 1989 ili Pešić, 2022.

Imajući ovaj kontekst u vidu, treba reći da je Prebiš odbacivao tezu o postojanju homogenog ekonomskog sistema na svetskom nivou (Love, 1980: 55). Umesto toga, predlagao je razlikovanje centra i periferije, gde prva kategorija obuhvata razvijene industrijske zemlje Zapadne Evrope, Severne Amerike i Japana, dok zemlje Trećeg sveta, čije se privredne aktivnosti dobrim delom iscrpljuju u izvozu ograničenog broja primarnih proizvoda i uvozu gotovih industrijskih proizvoda, predstavljaju periferiju (Prebisch, 1950: 1; Alexander, 1990: 15). Centar i periferija, pri tome, nisu dva odvojena entiteta, već je reč o međusobno povezanim područjima koja čine jedinstven svetski ekonomski sistem, strukturisan na temelju međunarodne podele rada (Prebisch, 1950: 1). Dok zemlje centra karakteriše ekonomska razvijenost, periferija je nerazvijena.³³ Ovaj razvojni disparitet između centra i periferije se neprekidno reprodukuje u okviru međunarodne trgovine (Kay, 2011: 26), gde osnovne uslove razmene određuje centar (Alexander, 1990: 16). Drugim rečima, ključna arena u okviru koje dolazi do uspostavljanja i reprodukovanja ekonomskih (i političkih) odnosa između centra i periferije je međunarodna razmena, dok je osnovni, negativni efekat ovih odnosa spoljašnja zavisnost, koju su zemlje periferije morale prevazići kako bi se razvile (Ramirez-Faria, 2011: 12).

Kako navode Pinto, Sunkel i Paz (dependisti koji su razvijali Prebiševe ideje u okviru strukturalističke perspektive), pristup ECLA-e je istovremeno holistički i istorijski (navedeno prema Kay, 2011: 27). Reč je o perspektivi koja istražuje kako su latinoameričke ekonomije postale deo kapitalističkog sistema, počev od kolonijalnog perioda, kada su se specijalizovale za proizvodnju i izvoz primarnih proizvoda. Na ovoj specijalizaciji, latinoameričke zemlje su temeljile svoj prvi razvojni model, koji Prebiš imenuje modelom primarnog izvoznog razvoja, odnosno modelom spoljašnje orijentacije razvoja (*outward-oriented development model*) (Prebisch, 1950; Kay, 2011: 27), koji je bio dominantan počev od sedamdesetih godina 19. veka sve do Prvog svetskog rata. Iako je ovu fazu obeležio određeni ekonomski rast, startna pozicija je bila relativno niska. U tom

---

33 Naglašavajući razlike između centra i periferije, Prebiš ukazuje da zemlje centra dugoročno uspevaju da održe porast produktivnosti i da distribuiraju višak ka svim društvenim slojevima kroz plate i profit. Pri tome, one uštede 10–15% svog ukupnog nacionalnog dohotka koji ulazu u novi ciklus investicija i u dodatno generisanje kapitala. Pored toga, u centru su uslovi rada bolji, veći su javni rashodi, veća su primanja. S druge strane, na periferiji, sve ono što se proizvede biva usisano kroz potrošnju. Štednja je nedovoljna da bi dovela do značajnijih investicija. Ono malo kapitala koji se generiše kroz povećanu produktivnost, ostaje u rukama malog broja ljudi, ishodeći u izrazito visokim društvenim nejednakostima. Usled prevelike oslonjenosti na međunarodna tržišta, fluktuacija cena je visoka, kao i ekonomska nestabilnost. Rezultat toga je odliv kapitala u inostranstvo (Prebisch, 1950: 4–5).

smislu Prebiš ukazuje da model ekonomskog rasta, zasnovan na izvozu primarnih proizvoda, nije bio sposoban da obezbedi trajna poboljšanja životnog standarda (Prebisch, 1950). Istovremeno, posledica je bila ogroman jaz koji se stvarao između razvijenih industrijskih zemalja i proizvođača primarnih proizvoda i sirovina. Ovaj dugotrajni razvojni disbalans, kako navodi Prebiš (isto: 1), bio je poduprt klasičnom ekonomskom teorijom koja je pretpostavljala da se korist od tehnološkog napretka ravnomerno raspoređuje na sve zajednice (time što snižava cene industrijskih proizvoda), te da stoga nema potrebe industrijalizovati one zemlje koje su se specijalizovale za proizvodnju primarnih proizvoda.³⁴

Budući da je u okviru globalne podele rada perifernim zemljama dodeljena uloga primarnih proizvođača sirovina, impulsi ka industrijalizaciji bili su slabi sve do Prvog svetskog rata, kada su događaji na svetskoj pozornici – dva svetska rata i Velika depresija – pružili zemljama Latinske Amerike šansu da krenu u intenzivniji industrijski razvoj (isto: 1). Ipak, jednom kada je industrijalizacija počela, razvoj latinoameričkih i drugih perifernih zemalja zavisio je od centra ne samo kao tržišta za izvoz primarnih proizvoda, već i kao izvora kapitala i tehnologije. Pri tome, kako navodi Prebiš, način na koji je periferija uključena u svetsku podelu rada, imao je brojne negativne posledice po socijalnu i ekonomsku strukturu ovih zemalja, poput sporog rasta produktivnosti, niskih zarada i domaćih tržišta ograničenih kapaciteta za razvoj nacionalnih industrija široke potrošnje (videti u Cárdenas & Helfand, 2011: 3).

Prebišev pristup analizi podrazvijenosti nije bio isključivo ekonomistički, budući da naglašava važnost institucionalnih i društvenih faktora za funkcionisanje ekonomije. Kako navodi Kej (Kay, 2011: 27), poseban značaj pridaje ulozi države kao ključnom akteru u procesu razvoja. Ipak, unutrašnji ekonomski procesi podrazvijenih, perifernih zemalja, determinisani su spoljnim uticajima, a pre svega onim koji dolaze iz zemalja centra. Drugim rečima, Prebiš je smatrao da podrazvijenost Latinske Amerike nije posledica unutrašnjih činilaca, već njene pozicije u svetskoj ekonomiji.

---

34 Prema konvencionalnoj ekonomskoj doktrini, međunarodna razmena koja počiva na specijalizaciji određenih područja za proizvodnju industrijskih proizvoda, odnosno drugih područja za proizvodnju primarnih, poljoprivrednih proizvoda, metala i drugih sirovina, korisna je za obe strane, jer svako od njih uživa komparativne prednosti u svom domenu proizvodnje. Potom, kako navodi Kej (Kay, 2011: 31), ova teorija je počivala na pretpostavci da će se jaz u prihodima između dve grupe zemalja smanjiti, jer će savršena mobilnost rada, kapitala ili proizvoda dovesti do izjednačavanja cena i ravnomernije raspodele koristi od tehnološkog napretka među zemljama koje se nalaze u trgovinskim odnosima. Međutim, Prebiš ukazuje da je specijalizacija u proizvodnji sirovina ograničavala izgleda periferije za ekonomski rast. On primećuje da su prihodi centra rasli brže nego na periferiji, a ovo širenje jaza je bila posledica postojeće međunarodne podele rada (Prebisch, 1950).

On definiše zavisnost kao odnos u kojem se ekonomske, političke ili druge odluke o razvojnim pravcima i strategijama zemalja periferije donose u zemljama centra, onemogućavajući njihov autonomni razvoj. Hegemona nadmoć zemalja centra obezbeđuje im da koriste politička, ekonomska, tehnološka i vojna sredstva kako bi zaštitili svoje interese (Prebish, 1980: 196). Kao ključne nosioce ove hegemonije on prepoznaje transnacionalne korporacije, to jest njihovu interesnu povezanost sa državama centra. Ipak, ostaje suzdržan prema tvrdnji da razvoj centra direktno uzrokuje nerazvijenost periferije, ukazujući da su periferijske ekonomije već bile nerazvijene pre nego što su uključene u kapitalistički sistem. Ono što asimetrični odnos između centra i periferije donosi je da pospešuje i reprodukuje već postojeću nerazvijenost na periferiji (isto: 196).

Drugi važan teorijski doprinos, koji je u tesnoj vezi sa distinkcijom centra i periferije, predstavlja teza o nejednakoj razmeni (*unequal exchange*), koja se u akademskoj publicistici još naziva i Prebiš-Singerovom hipotezom.³⁵ Popularnost ove teze nije rezervisana isključivo za strukturalističku školu u okviru teorija zavisnosti. Naprotiv, nju usvajaju i drugi dependisti i svetsko-sistemske teoretičari, poput Andre Gundera Franka, Argiri Imanuela, Imanuela Volerstina ili Samira Amina (Love, 1980: 45).

Kao što smo naglasili, Prebiš je, u okviru agencije Ujedinjenih nacija za Latinsku Ameriku, nastojao da istraži uzroke podrazvijenosti Latinske Amerike, odnosno jaza koji se javlja između razvijenih i nerazvijenih zemalja u procesu međunarodne razmene. Utvrdio je da je disparitet u cenama između poljoprivrednih i industrijskih proizvoda počeo da se okreće protiv periferije počev od sedamdesetih godina devetnaestog veka (Prebisch, 1950: 8). Pri tome, bilo je jasno da je reč o relativno dugoročnom trendu. Zemlje periferije su morale da izvoze sve veću količinu sirovina kako bi mogle da uvoze istu količinu industrijskih proizvoda (Prebisch, 1950: 8–9; Kay, 2011: 31–32). Pored toga, iako su zemlje periferije povećavale fizički obim izvoza (na osnovu povećane produktivnosti uslovljene transferom tehnologija iz centra), ovo je bivalo delimično neutralisano činjenicom da su se pogoršavali uslovi trgovine (Prebisch, 1950: 10). Drugim rečima, rast prihoda od izvoza bio je nedovoljan da omogući potreban rast nacionalnog dohotka koji bi doveo do potrebne akumulacije kapitala.³⁶

Analizirajući uzroke pogoršanja uslova trgovine na štetu periferije, Prebiš navodi tezu o različitoj elastičnosti dohotka u pogledu potražnje

35 Hans Singer bio je nemačko-britanski ekonomista, zaposlen u organizaciji Ujedinjenih nacija u Njujorku. Gotovo istovremeno kada i Prebiš, on objavljuje seriju članaka u kojima ukazuje na štetu koju trpe nerazvijene zemlje koje se zadužuju, u odnosu na one koje u njih investiraju (Love, 1980: 58; Kay, 2011: 32).

36 Pored toga, nešto od ovog viška dobijenog povećanim izvozom apsorbovao je rast populacije periferijskih zemalja.

za uvozom u centru i periferiji, tj. usled dinamičke nejednakosti potražnje (Kay, 2011: 33). Naime, uvoz primarnih proizvoda iz periferije u centar raste po nižoj stopi od nacionalnog dohotka, dok uvoz industrijskih proizvoda iz centra u periferiju raste brže od dohotka periferije. On objašnjava ovo uz pomoć nekoliko činilaca. Pre svega, reč je o tome da kako nacionalni dohodak u centru raste, to se manji udeo troši na hranu. Osim toga, tehnološki napredak omogućava nove načine proizvodnje, uz manju količinu potrebnih sirovina (ili uz njihovu zamenu sintetičkim sirovinama). Konačno, protekcionističke politike centra ograničavaju tržišta za izvoz roba iz periferije. Drugim rečima, u relativnom smislu, dolazi do smanjene potražnje za primarnim proizvodima u centru (iako u apsolutnom smislu može doći do povećanja uvoza ovih proizvoda). S druge strane, obrnuta situacija se dešava na periferiji, gde potražnja za industrijskim proizvodima raste brže nego dohodak (isto: 33).

Kada istu situaciju analizira iz perspektive ponude, Prebiš, kako navodi Kej (isto: 33), ukazuje na ciklični karakter svetskog ekonomskog porotka, gde je centar taj koji inicira cikluse, dok je periferija primorana da im se prilagodi. U fazi ekonomskog rasta dolazi do poboljšanja uslova trgovine za proizvođače sirovina; međutim, tokom recesije oni se drastično pogoršavaju. Dugoročno, i u zbiru, uslovi trgovine za periferiju se pogoršavaju jer faze recesije traju duže od faza ekspanzije. Različite efekte ciklusa na centar i periferiju on objašnjava, prema Kejovim rečima (isto: 33), različitim ponašanjem cena, profita i plata tokom trajanja jednog ciklusa. Naime, u fazama ekonomskog uspona, plate u centru rastu, dok je ovaj porast na periferiji značajno manji usled viška radne snage. Tokom recesije, s druge strane, plate padaju i u centru i u periferiji; međutim, radnici u centru su organizovani u sindikate koji sprečavaju drastični pad plata, a time i pad cena industrijskih proizvoda. Ovome treba dodati i oligopolsku strukturu industrije u centru, koja štiti cene svojih proizvoda usled nedostatka konkurencije. Kada je reč o periferiji, recesija drastično snižava plate radnika, ali i cene primarnih proizvoda jer proizvođači mogu da snize troškove proizvodnje (a time i visinu plata), bilo usled viška radne snage ili slabog sindikalnog organizovanja radnika. Uz to, konkurenciju koja vlada među periferijskim zemljama primorava ih da dodatno snižavaju cene svojih proizvoda (ECLAC, 1951; navedeno prema Kay, 2011: 33).

Singer će izneti sličnu tezu, koristeći podatke Ujedinjenih nacija, u studiji *Raspodela dobiti između zemalja koje investiraju i zemalja koje se zadužuju* (*The Distribution of Gains between Investing and Borrowing Countries*, 1949), s tim da će kod njega u fokusu biti različiti efekti tehničkog progressa u centru i periferiji (isto: 34). Naime, njegova je teza da tehno-

loške inovacije i povećanje produktivnosti u zemljama centra vode povećanju plata, dok je efekat tehnologije na periferiji takav da vodi sniženju cena poljoprivrednih proizvoda i sirovina (opširnije o tome videti u: Love, 1980: 58). Promene u uslovima razmene, koje se mogu pratiti od druge polovine devetnaestog veka, ukazuju da su nerazvijene zemlje kroz cene koje su plaćale za uvozne industrijske proizvode u odnosu na one koje su dobijale za svoje primarne proizvode, pomogle održavanju rastućeg životnog standarda u industrijalizovanim zemljama, a da pri tome nisu dobile odgovarajući doprinos, izražen kroz cene svojih proizvoda, za podizanje sopstvenog životnog standarda (Brolin, 2021: 2720).

Konačno, važno je istaći da Prebiš-Singerova teza o nejednakoј razmeni, kao i njena kasnija i verovatno najpoznatija reinterpretacija koju je ponudio Imanuel (Emmanuel, 1974, I-II), odstupaju od uobičajene upotrebe ovog pojma u klasičnim marksističkim analizama. Osnovna sfera u kojoj se reprodukuje neravnomerni razvoj je međunarodna trgovina (Imanuel tvrdi da je reč o imperijalizmu trgovine; vidi u: Emmanuel, 1974), za razliku od ranijih teorija koje su uzroke nejednakosti tražile u izvozu kapitala ili u transferu profita multinacionalnih kompanija u okviru monopolnog kapitalizma. Dok marksističke interpretacije izvlačenja viška vrednosti vezuju za eksploataciju rada, bilo kroz razliku između cene rada i troškova proizvodnje (koju će zastupati Betelhajm /Charles Bettelheim/), ili kroz razlike u organskom sastavu kapitala, to jest razlike u stepenu kapitalne intenzivnosti proizvodnje (kod Ota Bauera /Otto Bauer/), kod Prebiša i Singera fokus ostaje pre svega na uslovima u kojima se odvija međunarodna razmena (Brolin, 2021: 2716–2733).

Kao što je ranije rečeno, ECLA i Prebiš su, pored analize problema ekonomskog razvoja latinoameričkih država, ukazali na moguće strategije prevazilaženja situacije zavisnosti i nejednake razmene, promovišući državno poduprtu politiku supstitucije uvoza (Baer, 1972; Love, 1990). Reč je o strategiji koju su mnoge latinoameričke države do tada već u manjoj ili većoj meri primenjivale (videti u: Love, 1980). Prebiševe analize predstavljale su, kako navodi Kej, neku vrstu naučne racionalizacije procesa koji su se svakako odvijali, pružajući podsticaj vladama ovih zemalja da ih još energičnije sprovode (Kay, 2011: 36). Sredstva kojima su države pribegavale u sprovođenju ove strategije podrazumevala su odobravanje povoljnih kredita domaćim preduzećima koja uvoze kapitalna dobra za razvoj novih industrija. Takođe, država je pružala infrastrukturnu podršku, poput izgradnja saobraćajnica i drugih infrastrukturna. Pored toga postojali su i povlašćeni uvozin devizni kursevi za industrijske sirovine, goriva i poluproizvode. Neposredno učešće vlada u određenim industrijama,

naročito u baznim industrijskim granama, poput proizvodnje čelika, u koje ni domaći ni strani privatni kapital nije bio voljan ili sposoban da investira itd. Međutim, verovatno najznačajnija mera je podrazumevala primenu protekcionističkih politika, odnosno nametanje visokih carina svakoj robi čiji uvoz je trebalo zameniti lokalnim industrijskim proizvodima (Baer, 1972: 98; Kay, 2011: 3).

Osnovna teza koju Prebiš iznosi već u prvom izveštaju ECLA-e je da postoje strukturne razlike u privredama zemalja centra i periferije (Prebisch, 1950). Već smo ukazali na njegovo zapažanje da je tokom 19. veka izvršena specijalizacija zemalja u okviru svetske podele rada, te da je zemljama Latinske Amerike pripala uloga proizvođača primarnih proizvoda, dok su zapadnoevropske države, SAD i Kanada vršile intenzivnu industrijalizaciju. Razmena koja se dešavala na međunarodnom nivou dugoročno je bila nepovoljna za zemlje periferije, jer su uslovi međunarodne trgovine obarali cene primarnih proizvoda, dok su cene industrijske robe rasle. Uslovi nejednake razmene su, na taj način, kao posledicu imali brži tempo razvoja industrijskih zemalja, u odnosu na zemlje periferije, kao i širenje jaza koji se između njih javljao. Tačnije, bilo je jasno da je dinamika ekonomskog rasta određena tehnološkim napretkom i primenom tehnologije u proizvodnji. Da bi se ekonomski razvile, zemlje periferije morale su da se industrijalizuju. Iako su početni koraci ka industrijalizaciji regiona, a posebno Argentine, bili stidljivo prisutni počev od poslednjih decenija 19. veka, snažniji zamah ovaj proces dobija tokom Prvog svetskog rata, kada su, usled smanjene potražnje za svojim proizvodima i smanjene ponude industrijske robe na svetskom tržištu, latinoameričke zemlje bile primorane da razvijaju sopstvene industrije. Slična situacija je obeležila međuratni period i period Drugog svetskog rata (opširnije o tome u Baer, 1972, Love, 1980 ili Petrović, 2022). Drugim rečima, ove države su bile na pragu onoga što je Volt Rostov (Rostow, 1960) nazvao ekonomskim uzletom (*take-off*). Međutim, problem sa kojim su se suočile bio je kako da dalje uvećavaju stepen tehnološkog napretka (po glavi stanovnika) i kako da održe povećanu produktivnost rada, a da zadrže ekonomsku ravnotežu (Frankenhoff, 1962: 188).

Prebiš ukazuje da industrijalizacija bez sumnje vodi bržem ekonomskom rastu. Razvoj industrije stimuliše ekstrakciju i proizvodnju sirovina i time doprinosi razvoju primarnog sektora. Industrija je u stanju da apsorbuje višak radne snage, posebno one koja se postepeno koncentrisala u urbanim centrima. Zatim, industrijalizacija, u perspektivi, smanjuje inflatorni pritisak itd. (Prebisch, 1950: 37–38; Love, 1990: 146–147). Dakle, ono što su latinoameričke države morale da urade je da prodube industrijalizaciju koja je započela u međuratnom periodu, kako bi smanjile zavisnost

od spoljne potražnje za sirovinama i zamenile je širenjem unutrašnje potražnje. Za Prebiša i ECLA-u, to je značilo prelazak sa modela razvoja orijentisanog ka spolja na model razvoja usmeren ka unutra (*inward-oriented*). U središtu ovog drugog modela je industrijska diversifikacija, koju je moguće postići strategijom supstitucije uvoza, odnosno razvojem onih grana industrije čije su proizvode ove zemlje bile primorane da uvoze, upotrebom raspoloživih deviznih rezervi (Larrain, 1989: 194).

Da bi supstitucija uvoza bila moguća, Prebiš naglašava neophodnost povećanja proizvodnje i izvoza primarnih dobara kojima bi se došlo do sredstava neophodnih za uvoz kapitalnih dobara i razvoj sopstvene industrije. Poljoprivredna proizvodnja i razvoj primarnog sektora nisu inkompatibilni sa industrijalizacijom. Naprotiv, izvoz primarnih proizvoda predstavlja jednu vrstu dinamičkog mehanizma putem kojeg periferijske zemlje mogu da povećavaju produktivnost kroz intenzivnu formaciju kapitala (Prebisch, 1950: 2). Drugi preduslov pretpostavlja snažna uloga države u procesu supstitucije uvoza. Već smo naglasili da je jedna od ključnih mera, koju su ove zemlje sprovodile i koju je, između ostalih, ECLA preporučivala, bilo uvođenje zaštitnih carina na uvoz industrijske robe, kako bi se zaštitila sopstvena industrija. Pri tome, kako navodi Larain (Larrain, 1989: 104–105), preporuke nisu išle u pravcu zaštite pojedinačnih industrija koje su se tek razvijale, već je za stručnjake iz ECLA-e celokupna industrija zemalja u razvoju morala da bude zaštićena sve dok je njihova produktivnost bila niža od one u razvijenim zemljama. Pored toga, preporuke su išle u pravcu snažnijeg angažmana države u procesu organizacije i nadgledanja svih onih projekata koji su za cilj imali industrijalizaciju, kako bi se obezbedio njihov kontinuitet. Industrijski razvoj zahteva planiranje, kako na nivou cele države, tako i u pogledu pojedinih sektora. Posebno je isticana uloga države u sektorima energetike, transporta i ključnih, baznih industrija koje su morale da obezbede infrastrukturu neophodnu za razvoj drugih industrijskih grana. Ipak, uloga države u planiranju nije podrazumevala i regulisanje ekonomije, kao u socijalističkim zemljama (isto: 105).

Pojedini ekonomisti okupljeni oko ECLA-e, a pre svega sam Prebiš (posebno u kasnijim fazama svog posleratnog angažman), nisu bežali od preporuka koje su podrazumevale privlačenje stranog kapitala. Naprotiv, bili su svesni da industrijalizacija zahteva uvoz tehnologije i opreme iz inostranstva. Relativni pad cena primarnih proizvoda čijim se povećanim izvozom obezbeđivao novac neophodan za kapitalne investicije u industriji, povećavao je potrebu za uvozom svežeg kapitala. Strani kapital je mogao igrati ključnu ulogu kao posrednik u transferu tehnologija i uvođenju novih organizacionih formi u upravljanju industrijskim preduzećima.

Takođe, bio je neophodan i zbog nedostatka domaće štednje, koja bi mogla da se pretoči u investicije, s obzirom na nisku produktivnosti rada, koju je, pak, bilo moguće povećati jedino ulaganjem u nove tehnologije, za šta im je bio potreban dodatni kapital. Međutim, uloga stranog kapitala je trebalo da bude privremena pomoć, sve dok uštede domaće privrede ne budu dovoljno visoke da preuzmu ovu ulogu (Prebisch, 1950: 37; Frankenhoff, 1962: 194; Larrain, 1989: 105–106).

Konačno, jedna od preporuka koju je ECLA promovisala odnosila se na dugoročnu regionalnu integraciju, koja bi omogućila ekspanziju nacionalnih tržišta i tako uvećala šansu za opstanak novih industrija uspostavljenih u sklopu supstitucije uvoza. Ovo nije više bio samo razvoj okrenut unutra, već njegova proširena verzija koja je obuhvatala celokupnu Latinšku Ameriku (Larrain, 1989: 106). Ideja koja je stajala iza ove preporuke bila je sledeća: latinoameričke zemlje bi imale priliku da se specijalizuju u pojedinim industrijskim granama i na taj način prošire kapacitete lokalnih tržišta ograničenih niskom kupovnom moći stanovništva usled niskih plata i visokih nejednakosti. Na taj način supstitucija uvoza ne bi imala više pojedinačni, nacionalni karakter, već bi se vršila na nivou celog regiona. Druga prednost integracije bila je mogućnost racionalnog korišćenja resursa kojima je region obilovao i uvećanje kompetitivnih prednosti u odnosu na razvijene industrijske zemlje koje su resurse za svoje industrije i dalje morale da uvoze (isto: 106).

Ranih šezdesetih godina prošlog veka, kako navodi Džozef Lav (Love, 1990: 145), već je bilo jasno da preporuke koje je ponudio Prebiš, nisu donele očekivane rezultate. Brojnost problema sa kojima su se ove zemlje suočavale bila je velika, navešćemo samo neke. Pre svega, ekonomisti okupljeni oko ECLA-e verovali su da postoji određen strukturalni prag nakon kojeg će zavisnost od spoljnih činilaca nestati. Smatrali su da je samo potrebno smanjivati uvoz i postepeno obezbeđivati neophodna dobra iz domaće proizvodnje. Međutim, ono što je pokazao primer Argentine – zemlje koja je najdalje otišla u procesu produbljivanja industrijalizacije kroz supstituciju uvoza – jeste da ova strategija nije uspela da spreči probleme platnog bilansa. Naime, smanjenje uvoza isprva se nije odnosilo samo na robu široke potrošnje već i na kapitalna dobra, poput tehnologije ili neophodnih energenata, što je za posledicu imalo opadanje stope rasta i stagnaciju (isto: 145–146). Efekti ove stagnacije samo su se nizali, produbljujući osnovne probleme. Plate nisu rasle dovoljnom brzinom kako bi stimulisale potražnju za domaćim proizvodima i pomogle održavanju novih industrija. Struktura tražnje nije bila stimulativna za razvoj pojedinih grana industrije, tako da su se mnoge od ovih zemalja (a posebno one čija su tržišta bila nedovoljno velika zbog broja stanovnika) suočile sa efektom

plafona kada je reč o razvoju domaćih tržišta. Potom, umesto ravnomerne distribucije prihoda, dolazilo je do još veće koncentracije bogatstva u rukama manjine, što je dodatno destimulisalo potražnju za domaćim proizvodima. Usled kapitalno intenzivne industrijalizacije, naročito u kasnijim fazama, apsorpcija radne snage je bila niska, što je za posledicu imalo porast nezaposlenosti, posebno nekadašnjeg poljoprivrednog stanovništva (Love, 1990: 150; Weissenbacher, 2022: 18). U izveštaju ECLA-e iz 1961. godine, Prebiš konstatuje da je paradoks industrijalizacije u tome što je, umesto da smanji unutrašnje posledice spoljnih fluktuacija, donela nove i nepoznate oblike eksterne ranjivosti (Prebisch 1961, navedeno prema Love, 1990: 149).

Poučena ovim primerom, Komisija u izveštaju iz 1957. godine počinje da pravi razliku između dve strategije supstitucije uvoza, koje će šezdesetih godina biti interpretirane kao faze ovog procesa. Prva je podrazumevala relativno jednostavnu supstituciju uvoza robe široke potrošnje razvojem adekvatne domaće industrije. Drugi tip je pak bio nešto složeniji i podrazumevao je uvoz polufabrikata i trajnih potrošnih dobara. Reč je bilo o prelasku sa horizontalne na vertikalnu supstituciju uvoza. Predviđena je bila i treća faza, koja bi usledila nakon uspeha prve dve, a reč je o supstituciji uvoza kapitalnih dobara (Love, 1990: 145–146). Pored toga, kako bi se rešio problem nedovoljno stimulisane tražnje za domaćim proizvodima i uopšte ograničenost nacionalnih tržišta, kao što je rečeno, preporuke ECLA-e išle su u pravcu formiranja regionalnog tržišta. Godine 1960. oformljena je Zona slobodne trgovine Latinske Amerike. Međutim, ni ove mere nisu bile od pomoći. Naime, zemlje regiona su u potpunosti redukovale svoj uvozni portfolio, svodeći ga na kapitalna dobra, naftu i repromaterijal, smanjujući prostor za uvoz dobara kojima bi zaista stimulisale industrijsku proizvodnju (isto: 149).

Pored toga, ove zemlje nisu uspele da postignu željenu dinamiku povećanja produktivnosti u sektoru izvoza, dok su istovremeno, usled izrazito restriktivnih protekcionističkih politika, štitile upravo one industrije koje su bile najmanje efikasne. Diversifikacija industrije je postignuta na horizontalnom nivou, ali nije došlo do vertikalnog povezivanja. Zemlje Latinske Amerike nisu uspele da ovladaju proizvodnjom novih tehnologija: obustavljanjem njihovog uvoza, dolazilo bi do pada u produktivnosti unutar domaćih industrija i do gubitka konkurentnosti; s druge strane, uvoz tehnologija ih je terao ponovo u krizu platnog balansa itd. (isto: 150). Konačno, strategija supstitucije uvoza kao posledicu je imala porast cena domaćih proizvoda, što je ove zemlje uvlačilo u inflatorne spirale i, u konačnici, uzrokovalo socijalne nemire (Ghosh, 2019: 73). Drugim rečima, čini se da strategija unutrašnje industrijalizacije nije bila dovoljno

uspešna, odnosno da su se zemlje periferije konstantno vrtele u krugovima zavisnosti.

Kasnih sedamdesetih godina dvadesetog veka, imajući pred sobom efekte ovih razvojnih politika u čijem je kreiranju i sam učestvovao, Prebiš donekle reformiše svoje stanovište usvajajući nešto pesimističniju perspektivu u pogledu mogućnosti razvoja latinoameričkih zemalja. Na osnovu distinkcije centar-periferija, uvodi pojam periferijskog kapitalizma (Prebiš, 1980: 182), nastojeći da odgovori na pitanje da li je razvoj uopšte moguć u ovakvom sistemu. On navodi nekoliko karakterističnih osobina periferijskog kapitalizma:

1. Pre svega, periferijski kapitalizam se razvija prema imitativnom obrascu u odnosu na uzor koji ima u centru (za razliku od zemalja centra čiji je kapitalistički razvoj pratio inovativni obrazac). Odlikuje ga širenje tehnologije, obrazaca potrošnje, ideja, ideologija i institucija iz centra u zemlje periferije. Širenje i primena ovih obrazaca se pri tome odvija u posve drugačijem strukturnom kontekstu u odnosu na zemlje centra i pod okriljem dugotrajne hegemonije velikih razvijenih zemalja, a pre svega Sjedinjenih Američkih Država. Drugim rečima, difuzija kapitalističkog obrasca razvoja dešava se u sklopu odnosa koji se uspostavljaju između zemalja centra i periferije, a koji, po pravilu, imaju kontradiktorne posledice po zemlje periferije (isto: 183).
2. Usled heterogenosti društvene strukture u periferijskim državama, plodove tehnološkog rasta mahom prisvajaju privilegovani društveni slojevi. Za razliku od zemalja centra, u kojima je akumulacija kapitala omogućavala postepen ali sveobuhvatan prodor rezultata tehnološkog razvoja i obrazaca potrošnje među široke društvene slojeve, na periferiji dolazi do oponašanja obrazaca potrošnje iz centra, uz nedovoljnu akumulaciju kapitala koja bi apsorbovala radnu snagu. Ovakav razvoj proizvodi drastične društvene nejednakosti na periferiji, pojačane odlivom profita u zemlje centra. Rezultat toga je da je određen nivo potrošnje ograničen samo na uzak sloj vladajuće klase, to jest, kako navodi Prebiš, reč je o privilegovanom karakteru imitacije obrazaca potrošnje (isto: 183).
3. U zemljama centra dolazi do širenja procesa demokratizacije onda kada je postignut određeni stepen akumulacije kapitala. Na periferiji, s druge strane, demokratizacija prodire brže no što se dešava akumulacija kapitala na nivou koji je neophodan da bi došlo do ekonomskog razvoja. Ovo pred državu stavlja zadatak da vrši redistribuciju dobara, pre nego što je došlo do odgovarajućeg

nivoa akumulacije kapitala. Uz to, usled pritiska ka redistribuciji i potrebi da se apsorbuje višak radne snage, dolazi do nesrazmerne ekspanzije državnih usluga, praćene vojnim izdacima, što kao efekat ima visok udeo državne potrošnje u ukupnom proizvodu jedne zemlje.

4. Jedna od dugotrajnih prepreka razvoju u perifernom kapitalizmu je struktura i vlasništvo nad zemljišnim posedom. U razvijanim zemljama ova prepreka je uklonjena u ranim fazama razvoja kapitalizma. Na periferiji, pak, industrijalizacija se nadovezuje na nepovoljnu strukturu zemljišnog poseda koja onemogućava racionalnu upotrebu tehnologije i povećanu produktivnost proizvodnje. Ove zemlje, pri tome, ne uspevaju da diverzifikuju poljoprivrednu proizvodnju, za razliku od industrije. Usled toga, dolazi do odliva radne snage ka industrijskim granama, u kojima je produktivnost veća. Nedovoljna akumulacija kapitala i regresivna distribucija prihoda dovodi do smanjene potražnje sa poljoprivrednim proizvodima, posebno među nižim društvenim slojevima, što poljoprivredni razvoj dalje destimuliše (makar kada je reč o internim tržištima) (isto: 183–184).

Poseban problem, kako naglašava Prebiš, predstavlja koncentracija poljoprivrednog zemljišta u vidu latifundija. Usled ogromne koncentracije vlasništva nad zemljom, zemljišna renta je izrazito visoka, što vlasnike zemlje čini nezainteresovanim za mogućnost savremenih tehnoloških ulaganja koja bi dovela do povećanja prinosa. Na taj način dolazi do gubitka potencijalnog viška vrednosti koji bi mogao da bude proizveden. S druge strane, čak i tamo gde dođe do tehnološkog napretka, povećanja produktivnosti i proizvodnje poljoprivrednog viška, višak se ne usmerava u akumulaciju i dalje investicije, već ka privilegovanom potrošačkom društvu i ka transferima u inostranstvo. Drugim rečima, nepovoljna struktura vlasništva nad zemljištem, čini poljoprivredu arenom u kojoj se ispoljavaju kontradiktorne tendencije koje ne doprinose njenom razvoju (isto: 184–185).

5. U zemljama kapitalističkog centra, tehnološki napredak i na njemu zasnovana proizvodnja viška omogućavaju dalju akumulaciju kapitala, apsorbujući, pri tome, nisko produktivni rad do te mere da će u budućnosti većina stanovništva biti zaposlena u sektorima u kojima dominira visok stepen tehnološke razvijenosti (ovaj proces Prebiš naziva strukturnom homogenizacijom). Vremenom, predviđanja su da bi ovo dovelo do „eutanazije viška“, što bi, sa svoje strane proizvelo problem akumulacije kapitala (isto: 185).

U zemljama periferije ova kritična faza po akumulaciju kapitala dolazi znatno ranije i usled različitih uzroka: naime, usled strukturne heterogenosti i rasipanja potencijala za akumulaciju, u njima uopšte ne dolazi do apsorbovanja niskoproduktivnog rada nižih slojeva, kao ni onih srednjih slojeva koji su lažno apsorbovani kroz glomazan državni sektor. Ovde proizvodnja viška trpi dvostruki pritisak, ka redistribuciji i ka održanju glomaznog državnog aparata, što ugrožava akumulaciju kapitala i privilegovanu potrošnju viših društvenih slojeva. Efekat ovoga su povećanje cena i inflacija (isto: 185–186).

6. Postepena industrijalizacija u zemljama centra dovodi do opadanja stope smrtnosti, što menja strukturu društva i tokom vremena vodi opadanju stopa rađanja. Na periferiji, brz prodor tehnologije izaziva smanjenu smrtnost, ali ostaju visoke stope rađanja, što vodi eksploziji stanovništva i daljem reprodukovanju problema akumulacije kapitala i apsorpcije radne snage (isto: 186).
7. Navedene karakteristike proizvode siromaštvo na periferiji i to ne samo u ruralnim područjima, već i među urbanim stanovništvom.

Prebiš, kao ni drugi latinoamerički ekonomisti koji su primenjivali strukturalistički pristup u analizi situacije zavisnosti u ovom regionu, nije bio marksista, niti je koristio konceptualnu aparaturu koju su klasici marksizma razvijali. Takođe, nije bio zagovornik socijalističkih rešenja, niti je bio radikalni kritičar kapitalizma. Naprotiv, tokom vladavine vojne hunte koja je svrgla peronistički režim u Argentini, bio je kreator praktičnih politika kojima su zagovarane ekonomske reforme, zasnovane na privlačenju stranog kapitala. ECLA škola, kako navodi Čilkot (Chilcote, 1981: 5), predstavlja naučni i praktično-politički izraz ekonomskih interesa nacionalnih buržoazija latinoameričkih zemalja koje su nastojale da uspostave kapitalistički razvoj na autonomnim osnovama, suočene sa sve snažnijim prodorom multinacionalnog kapitala. Videćemo kasnije da će radikalni pristupi u okviru teorija zavisnosti kritikovati Prebiševe i, uopšte ECLA-ine, analize i preporuke, ukazujući na potrebu novog promišljanja koncepta zavisnosti. Prebiš i, kao ni drugi ekonomisti okupljeni oko ECLA-e, nisu istraživački fokus usmeravali na odnose koji se uspostavljaju u procesu rada, te u njihovim analizama klase i klasni odnosi ostaju prikazani kao statični, bez značajnijih izgleda da dovedu do revolucionarnih promena (isto: 7–8). Ipak, ovaj pristup nesumnjivo je opskrbio radikalne dependiste važnim teorijskim uvidima, poput teze o nejednakoj razmeni, ali i ključnom konceptualnom novinom – podelom sveta na dva strukturalno različita segmenta, centar i periferiju. Takođe, upravo će pojedini

radikalni dependisti, poput Teotonija Dos Santosa, inspirisani generalizovanim strukturalističkim modelom, nastojati da ponude sopstvene strukturalističke modele zavisnosti.

6.2. Strukture podrazvijenosti u istorijskoj perspektivi: Selo Furtado

Na ovom mestu, pored Raula Prebiša, vredi spomenuti doprinose dvojice latinoameričkih strukturalista, brazilskog ekonomiste Selsa Furtada³⁷ i čileanskog ekonomiste Osvalda Sunkela.

Iako i sam pripadnik strukturalističke škole i kruga ekonomista okupljenih oko ECLA-e, Furtado je nastojao da nadogradi neke od originalnih postavki koje je formulisao Prebiš, snažnije ukazujući na spoljašnje činioce kao razvojnu prepreku latinoameričkih ekonomija, pored onih koji su unutrašnji i strukturalni (Larrain, 1989: 112, 147). Pored toga, on uvodi istorijsku perspektivu u istraživanje uzroka nerazvijenosti Latinske Amerike, pridružujući na taj način strukturalnim činiocima nerazvijenosti i istorijske faktore, među kojima je svakako najznačajnije kolonijalno nasleđe. Imajući ovo na umu, svakako stoji konstatacija da je Furtadov istorijski pogled na neki način predstavljao spoj developmentalističke perspektive i perspektive zavisnosti, nagoveštavajući buduće debate o prirodi zavisnosti (Ramirez-Faria, 2011: 116; videti i u Cardoso, 1987 ili u Fernández & Ocampo, 1974).

Osnovna ideja koju iznosi Furtado je da podrazvijenost nije početna faza procesa razvoja, već strukturalno uslovljeno stanje koje se razvija u okviru istorijski određenih procesa interakcije između kapitalizma i lokalnih ekonomija. Na tragu ukrajinsko-američkog ekonomiste Aleksandera Geršenkrona (Alexander Gerschenkron), prvenstveno njegove teze da su karakteristike industrijalizacije neke zemlje pre svega određene relativnim

---

37 Furtado pripada grupi ekonomista koji su od samih početaka učestvovali u radu Komisije Ujedinjenih nacija za Latinsku Ameriku (ECLA), iako je u njoj ostao do 1957. godine. Takođe, zajedno sa Prebišem, bio je osnivač Komisije Ujedinjenih nacija za trgovinu i razvoj (UNCTAD). U dva navrata obavljao je i ministarske dužnosti u Brazilu, kao ministar planiranja (1962–1964) i ministar kulture (1985–1990). Nakon vojnog puča, 1964. godine odlazi iz Brazila na Jejl (Yale University), da bi potom predavao na Kembridžu (University of Cambridge) i Sorboni (Université de Paris, Sorbonne). Godine 2004. bio je nominovan za Nobelovu nagradu za ekonomiju, a kao najznačajnija dela objavljena na engleskom jeziku izdvojićemo *The Economic Growth of Brasil. A Survey from Colonial to Modern Times*, iz 1963. godine [1959], *Development and Underdevelopment*, iz 1964. godine [1961], *Economic Development of Latin America*, iz 1970. godine i *The Myth of Economic Development*, iz 1974. godine.

stepenom ekonomske zaostalosti (*relative economic backwardness*), Furtado smatra da je potrebno praviti jasnu razliku između razvojnih procesa u razvijenim i nerazvijenim zemljama (Boianovsky, 2010). Furtado ističe da ekonomski razvijene države nisu nužno prolazile kroz fazu podrazvijenosti tokom svog razvoja, te u tom smislu ukazuje na potrebu za formulisanjem zasebnih teorijskih modela koji bi se odnosili na podrazvijene zemlje (Furtado, 1964: 129, 139).

Razvoj i podrazvijenost su proizvodi Industrijske revolucije u Engleskoj iako se ona sama, kako navodi, razvila u okrilju ekonomije zasnovane na spoljnoj trgovini (Furtado, 1964: 116). Pri tome, naglašava da podrazvijenost predstavlja posledicu širenja kapitalizma od njegovih početaka, te u tom smislu teško da se može govoriti o podrazvijenosti kao izolovanom fenomenu. Između razvijenih i podrazvijenih zemalja uspostavlja se niz asimetričnih veza koje ishode iz uslova u kojima je evoluirala međunarodna podela rada i koje proizvode i reprodukuju nejednakosti na globalnom nivou. Svako istraživanje podrazvijenosti, navodi Furtado, nužno podrazumeva identifikaciju tipičnih struktura koje se formiraju u zavisnim zemljama (Furtado & Girvan, 1973: 122). Između razvijenih i podrazvijenih zemalja uspostavljaju se odnosi dominacije, odnosno zavisnosti, te Furtado, umesto Prebiševog termina periferija, koristi izraz zavisne zemlje (videti u: Furtado, 1978).

Kao što smo naglasili, uzroci podrazvijenosti su istorijski i strukturalni. U studiji *Ekonomski razvoj Latinske Amerike (Economic Development of Latin America)*, Furtado, slično Franku, ukazuje na istorijske uslove u kojima su se zemlje regiona priključile međunarodnoj podeli rada kao proizvođači plemenitih metala (srebra, zlata, žive itd.) i izvoznici poljoprivrednih proizvoda. Ova vrsta rane specijalizacije učinila ih je zavisnim od spoljašnjih tržišta, uzrokujući strukturnu neizbalansiranost i nedostatak autonomije u ekonomskom razvoju. Najznačajniji istorijski činilac, koji je u velikoj meri odredio način na koji su se strukturisali privreda i društvo ovih zemalja, predstavljala su kolonijalna osvajanja Španije i Portugalije, odnosno prodor komercijalne organizacije eksploatacije resursa u ekonomije čija je organizacija bila arhaična.³⁸

---

38 Dve privredne grane su bile od ključnog značaja za kolonijalne osvajače: reč je o ekstrakciji metala (zlata, žive, srebra itd.) i poljoprivrednoj proizvodnji. Organizacija ovih privrednih aktivnosti je oblikovala specifični karakter latinoameričkih privreda. Naime, rudarenje je zahtevalo značajna kapitalna ulaganja, mašineriju, ali i radnu snagu. Koncentracijom radne snage oko rudnika dolazi do stvaranja velikih urbanih naseobina (aglomeracija), to jest do urbanizacije nekada relativno pustih područja, što će, kako navodi Furtado, biti osnova za stvaranje ekonomija satelita i uspostavljanja lanaca snabdevanja između udaljenih područja (usled potrebe da se obezbede hrana, odeća i građevinski materijal za nova urbana središta nastala u okolinama

Posledica ovoga je bilo formiranje latifundija i malih ruralnih poljoprivrednih zajednica, krajem 18. i početkom 19. veka, rasutih po unutrašnjosti kontinenta. Zavisno od tržišnih konjunktura, one su funkcionisale kao samodovoljne jedinice odsečene od tržišta, ali i kao organizacione celine na kojima su zemljoposednici, po potrebi, organizovali komercijalnu proizvodnju na temelju neplaćenog rada lokalnog stanovništva. Za razliku od Evrope, u kojoj je širenje kapitalističkog načina proizvodnje rušilo postojeće feudalne strukture, Furtado tvrdi da u Latinskoj Americi feudalnih odnosa nije bilo do dolaska kolonijalnih osvajača. Oni se formiraju naknadno, kao posledica potresa i tržišnih kolebanja koje donosi komercijalna organizacija proizvodnje. Pri tome, ove strukture su imale dvostruku prirodu: feudalnu i komercijalnu. Naime, vladajuća klasa zemljoposednika je nastojala, kada su uslovi bili povoljni, da organizuje proizvodnju za tržište. U tom smislu, ona je bila integrisana u komercijalne tokove i malo toga ju je povezivalo sa feudalnom privredom. S druge strane, nepostojanje najamnog rada ukazuje na to da je proizvodnja organizovana na pretkapitalističkim osnovama. Kada su konjunkturalni uslovi bili takvi da proizvodnja viška za tržište nije bila profi-

---

rudnika, nicale su nove urbane naseobine koje su se specijalizovale upravo u tim proizvodnim delatnostima). Usled smanjenja depozita rude, tokom poslednjeg perioda kolonijalne vladavine, u 18. i 19. veku, dolazi do opadanja rudarskih aktivnosti i do kidanja ekonomskih lanaca između rudarskih naseobina i njihovih ekonomskih satelita. Nekadašnje rudarske enklave i njihovi sateliti, sada međusobno odsečeni, bili su primorani da organizuju samodovoljnu poljoprivrednu proizvodnju. Gotovo u potpunosti odsečene od kontrole i nadzora centralnih vlasti, ove su se zajednice razvijale samostalno. Vlasništvo nad zemljom postaje osnov društvene dominacije nad masama lokalnog stanovništva koje je radilo na imanjima.

Na drugoj strani, u zemljama poput Brazila, s dolaskom kolonizatora, vrlo rano je uspostavljena plantažna poljoprivreda, zasnovana na radu robova, uvoženih iz Afrike. Brazil je imao monopol nad proizvodnjom šećerne trske do druge polovine 17. veka. Međutim, kada je jednom došlo do ustanovljavanja plantažne proizvodnje trske na britanskim i francuskim Antilima, usled merkantilnih politika ovih zemalja, dolazi do podizanja carinskih barijera za uvoz robe iz portugalskih kolonija, što će izвозno orijentisanu plantažnu poljoprivredu Brazila transformisati u samodovoljnu, naturalnu ekonomiju. Ovo opadanje poljoprivrednih aktivnosti i izvoza, imalo je svoj efekat na čitav niz sektora u unutrašnjosti zemlje koji su do tada snabdevali pomorske gradove i plantaže drugom potrebnom robom (mesom, životinjama, drvnom građom itd.). Ove poljoprivredne zajednice u unutrašnjosti, koje je mahom činilo domorodačko, lokalno stanovništvo, počinju da se raspadaju, a stanovnici bivaju primorani da rade za lokalne zemljoposednike. Na taj način dolazi do uspostavljanja latifundija, gde veliki deo ruralne populacije postaje rasut po malim strukturnim jedinicama, mahom se baveći naturalnom poljoprivredom, istovremeno dolazeći pod direktnu kontrolu zemljoposedničke klase (Furtado, 2003: 26–30).

tabilna, zemljoposjednička klasa bi se povlačila, ostavljajući stanovništvo samodovoljnoj prirodnoj proizvodnji (Furtado, 2003: 26–31).³⁹ Drugim rečima, za Furtada, najznačajnija posledica kolonijalnih osvajanja predstavlja formiranje dualnih struktura privreda (Furtado, 1978: 471). Ova karakteristika latinoameričkih privreda opstaće i nakon sticanja kolonijalne nezavisnosti⁴⁰.

Za Furtada je najvažnija karakteristika savremenih podrazvijenih ekonomija postojanje pretkapitalističkih sektora (Kay, 2005a: 1203). Podrazvijene ekonomije predstavljaju hibridni spoj nastao prodorom kapitalizma i teškoćama u njegovom povezivanju sa lokalnim, arhaičnim, pretkapitalističkim ekonomijama (Ghosh, 2019: 102). Ove dualne ekonomije, karakteristične za periferije, praćene su dualnim karakterom društvenog strukturisanja. Uz to, kao što je rečeno, u jednostavnijim istorijskim oblicima dualizma, reč je o hibridnim strukturama koje se ponekad ponašaju kao kapitalističke, a nekada dobijaju odlike ranijih sistema (Furtado, 2003: 30; Ramirez-Faria, 2011: 116). U nešto razvijenijim formama, dualizam se manifestuje kao prosta koegzistencija stranih kompanija koje proizvode izvozne proizvode i širokog sektora aktivnosti baziranog na samodovoljnoj prirodnoj proizvodnji. Konačno, u najsloženijim slučajevima, sektorima u kojima dominira prirodna poljoprivreda, pridružuju se izvozno orijentisane grane i industrijsko jezgro povezano s domaćim tržištem, dovoljno diversifikovano da proizvodi deo potrebnih kapitalnih dobara (Ghosh, 2019: 104).

Furtado definiše strukture podrazvijenosti kao one koje ne uspevaju da apsorbuju radnu snagu, uprkos punoj iskorišćenosti kapitala kojim raspolažu i nivou produktivnosti koji odgovara dinamičnim industrijskim sektorima. Podrazvijenost karakteriše heterogenost u primeni tehnologija u različitim sektorima ekonomije, odnosno neprilagođenost pojedinih sektora dostupnim tehnološkim resursima (Ghosh, 2019: 104). Ovo je posledica opstajanja pretkapitalističkih sektora ekonomije. U okviru

39 Opširnije o učincima španske i portugalske kolonijalne vladavine na ekonomsko i društveno strukturisanje zemalja regiona, videti u: Furtado, 2003.

40 Kao osnovni razlog zbog kojeg početkom 19. veka dolazi do pokreta za kolonijalno oslobođenje Furtado navodi različite ekonomske interese lokalnih vladajućih struktura i kolonijalnih osvajača: naime, carinske barijere onemogućavale su izvoz proizvoda iz španskih i portugalskih kolonija u Englesku ili Francusku. Istovremeno, zemlje kolonijalne matice nisu bile u stanju da obezbede kolonijama neophodan priliv industrijskih proizvoda. Kolonije su nastojale da pronađu rešenje bilo tako što su tražile izlaz na direktna tržišta, bilo time što su pokušavale da pokrenu samostalnu proizvodnju industrijskih proizvoda. U oba slučaja su dolazile u konflikte sa matičnim zemljama (Furtado, 2003: 34–35).

savremenih formi podrazvijenih, dualnih ekonomija, pretkapitalistički sektori služe kao depoi rezervne radne snage za kapitalistički sektor, čime održavaju niske nivoe nadnica. Ovaj činilac značajno otežava proces industrijalizacije i smanjuje uspešnost strategije supstitucije uvoza. Naime, industrijalizacija, koja podrazumeva uvoz tehnologija iz razvijenih zemalja, uvećava gustinu kapitala. Posledica ovoga je koncentracija prihoda u industrijskom sektoru. Uvećana koncentracija prihoda podstiče potražnju za trajnim potrošnim dobrima dok razvoj industrije potrošnih dobara kreira potrebu za polufabrikatima i kapitalnim dobrima, odnosno za kapitalno intenzivnim industrijama, koje bi omogućile vertikalno povezivanje domaće industrijske proizvodnje. Međutim, usled nedovoljne veličine unutrašnjih tržišta koja bi stimulisala potražnju za ovom vrstom dobara, ovakva industrijska struktura postaje neefikasna. Njene posledice su opadanje profitne stope, niska produktivnost, te nedovoljan nivo štednje koji bi omogućio investicije u sledeći ciklus supstitucije uvoza kroz industrijalizaciju. Drugim rečima, u okviru Furtadovog modela, supstitucija uvoza koja se odvijala u dualnom kontekstu, reprodukovala je dualizam i podrazvijenost, suštinski vodeći stagnaciji (Furtado, 2003: 100–118; Kay, 2005a: 1203; 2011: 42; Ghosh, 2019: 104–107).

Furtado ističe da su početne faze supstitucije uvoza relativno lake. Međutim, kada se one iscrpu, usled izrazite nejednakosti u distribuciji prihoda i neuspeha u apsorpciji viška radne snage, strukturalni dualizam se dodatno pogoršava. Ovaj model industrijalizacije nosi sa sobom tendenciju da širokom sloju stanovništva uskrati koristi tehnološkog progressa (Furtado & Girvan, 1973: 130). Njegove su preporuke stoga bile usmerene ka agrarnim reformama i drugim merama redistributivne politike, koje bi promenile strukturu potražnje ka radnointenzivnim industrijama, manje zavisnim od međunarodne razmene i uvoza tehnologije. Takođe, smatrao je da bi redistributivne politike dovele do širenja unutrašnjih tržišta, odnosno da će razvojem ekonomije obima domaće industrije dobiti novi podsticaj (Kay, 2005a: 1204).

Pored unutrašnjih, strukturalnih prepreka razvoju i industrijalizaciji kroz supstituciju uvoza, Furtado ukazuje i na spoljašnje činioce. On ističe da je podrazvijenost ukorenjena u vezama koje su uspostavljaju u specifičnim istorijskim kontekstima između unutrašnje indukovano procesa eksploatacije i spoljno indukovane zavisnosti. Kako navodi Kej (Kay, 2005a: 1204), što je izraženije prihvatanje novih (uvezenih) obrazaca potrošnje, to je snažnija tendencija zavisnih obrazaca potrošnje društvenih klasa koje uživaju benefite tehnološkog razvoja da određuju način na koji će se strukturisati industrija. Budući da je reč o potrošač-

kim navikama u okviru kojih dominira potražnja za neesencijalnim potrošnim dobrima (automobili, bela tehnika, električni aparati i slično), dolazi do prerane diversifikacije industrije koja zahteva veća kapitalna ulaganja i veći stepen spoljašnje razmene (Kay, 2019: 21). Dominacija kapitalno-intenzivnih industrijskih grana suštinski je značila i niže stope zaposlenosti, što je za sobom povlačilo nizak nivo nadnica, odnosno visok stepen eksploatacije radnika u ovim sektorima. Drugim rečima, kako se spoljašnja zavisnost povećavala, unutrašnja stopa eksploatacije je rasla. „Veće stope ekonomskog rasta često podrazumevaju pogoršanje i spoljašnje zavisnosti i unutrašnje eksploatacije. Stoga, veće stope rasta, umesto da smanje nerazvijenost, teže da je pogoršaju, jer sa sobom donose povećanje društvenih nejednakosti“ (Furtado, 1974: 17, navedeno prema: Kay, 2005a: 1204). Imajući ovo u vidu i u skladu sa Kejnsovom idejom da se kapitalistički ciklusi mogu kontrolisati nekom vrstom planiranja (Mallorquin, 2021), Furtado je smatrao da i države zavisnih zemalja treba da preduzmu planiranje razvojnih procesa kroz oslanjanje na sopstvene, unutrašnje kapacitete, te se i sam oprobao u ulozi ministra planiranja u Brazilu.

Furtadov doprinos teoriji ekonomskog razvoja, kako navodi Bojanovski (Boianovsky, 2010), treba sagledavati u kontekstu intelektualne klime u kojoj je njegovo delo nastajalo. Iako je bio pod uticajem ideja koje su razvijali Prebiš i saradnici, on ih nije u potpunosti usvajao, već je nastojao da ih kritički promisli. U Furtadovim objašnjenjima podrazvijenosti i neuspeha latinoameričkih društava da prodube industrijalizaciju, Prebiš-Singerova teza o pogoršanim uslovima spoljnotrgovinske razmene nije igrala važnu ulogu, kao što je zamena pojma periferije izrazom zavisne zemlje. Odbacivao je univerzalnu primenu developmentalističkih modela na sva društva, te ukazivao na potrebu da se formulišu zasebni teorijski modeli koji bi uvažavali specifičnosti zemalja u razvoju. Nije prihvatao ni tezu o konvergenciji, odnosno ideju da će industrijalizacija nužno dovesti do porasta stope ekonomskog rasta nerazvijenih zemalja, ukazujući da su efekti tehnološkog napretka, odnosno inovacija u razvijenom zemljama bili posve različiti od efekata primene već postojećih tehnologija u zemljama koje su kasnile u razvoju. Isticao je i da je nepovoljna, dualna struktura privreda zemalja u razvoju, koja opstaje kao atavizam kolonijalnih osvajanja i posledica prodora kapitalizma, zajedno sa spoljnom zavisnošću, onemogućavala apsorpciju viška radne snage i efikasnu primenu dostupnih tehnologija. Konačno, smatrao je da jedan od načina da se izbegnu zamke podrazvijenosti i zavisnog razvoja, primena politika državnog planiranja ekonomskog razvoja.

6.3. Strukturalno-istorijski pristup: Osvaldo Sunkel

Osvaldo Sunkel⁴¹, čileanski ekonomista i jedan od ključnih saradnika ECLA-ine komisije, takođe je, kao i Prebiš, u svojim objašnjenjima zavisnosti naglašavao globalne strukturalne procese promena, a u okviru njih strukture međunarodne razmene (Namkoong, 1999: 131; Ghosh, 2019: 116). Međutim, učinio je određene iskorake u odnosu na originalne postavke ECLA škole. Naime, kako konstatuje Bojanovski (Boianovsky, 2019: 161), početni neuspesi politika koje je predlagala ECLA bili su okidač za formulisanje osnovnih elemenata teorije zavisnosti upravo u okviru strukturalističkog pristupa, uz naglašavanje svetsko-sistemske perspektive i preduzimanje kritičkih razmatranja sopstvenih teorijskih i metodoloških postavki. Sam Sunkel naglašava da je njegov pristup nastao kao odgovor na tri paradigme: neoklasičnu teoriju međunarodne trgovine, marksistička razmatranja o prirodi imperijalizma i strukturalističke teorije o „nazadnom efektu“ međunarodne trgovine (Sunkel, 1988: 3).

Kada je reč o neoklasičnoj teoriji razmene, koja počiva na afirmaciji *laissez-faire* principa, Sunkel gradi svoje stanovište kritikujući koncept nacionalnih ekonomija kao samodovoljnih jedinica koje stupaju u međusobne proces razmene na međunarodnom tržištu. Smatra da ovo stanovište zanemaruje činjenicu da su međunarodne kompanije istovremeno prisutne na većem broju nacionalnih tržišta i da zajedno čine međunarodnu ekonomiju. Drugim rečima, međunarodno tržište se preklapa sa nacionalnim, što otežava njihovu analizu kao odvojenih jedinica. Nasuprot tome, marksistička teorija, prema Sunkelu, odlazi u suprotnu krajnost, fokusirajući se na međunarodni aspekt monopolskog kapitalizma, pri čemu zanemaruje negativne efekte prodora međunarodnog kapitala na strukturalne konfiguracije podrazvijenih ekonomija. Treći, strukturalistički pristup, razvijan u radovima Prebiša, Singera i Mirdala, ukazuje na to da u interakciji industrijskog i primarnog sektora ekonomije, industrija izvlači benefite, što se kumulativno odražava na razvojne efekte i nejednakosti između zemalja koje su specijalizovane za ove vrste delatnosti (isto: 3–5). Sunkel na sledeći način sumira bitne karakteristike interakcije međunarodnog kapitala i lokalnih tržišta u podrazvijenim zemljama koje ističu strukturalisti:

- a. Primarni sektori proizvodnje obično su u stranom vlasništvu, neretko izolovani od lokalne ekonomije i izvezno orijentisani; lokalne ekonomije imaju malo koristi od ovih sektora jer se sve

41 Sunkel je, takođe, bio saradnik ECLA-e, a potom i Latinoameričkog instituta za ekonomsko i društveno planiranje. Predavao je na Univerzitetu u Čileu (Universidad de Chile) i radio kao saradnik Instituta za razvojne studije Univerziteta u Saseksu (Institute of Development Studies at the University of Sussex).

transakcije i oblici poslovanja, osim same proizvodnje, odvijaju u matičnim zemljama kapitala.

- b. Lokalnu ekonomiju odlikuje manjak kvalifikovane radne snage, preduzetničkih aktivnosti i infrastrukture, te redukovane sposobnosti da odgovori na potencijalne prilike za ekspanziju izvoznih aktivnosti.
- c. Usled pada cena primarnih proizvoda na međunarodnom tržištu, jača tendencija pogoršanja uslova razmene za primarne proizvođače.
- d. Monopolistička priroda izvozno orijentisanog primarnog sektora kao rezultat ima odliv profita iz perifernih zemalja (isto: 4–5).

Ipak, on ukazuje da i ovaj pristup pati od izvesnih pristrasnosti, i to, pre svega, zato što interakciju u procesu međunarodne razmene redukuje na odnos između primarnih proizvođača (podrazvijenih zemalja) i industrijskih proizvođača (razvijenih zemalja). Iz ovoga se izvodi zaključak o neophodnosti industrijalizacije kao jedine razvojne putanje koja je u stanju da donese ekonomski prosperitet, što predstavlja nekritičko preuzimanje zapadnoevropskih razvojnih modela. Sunkel navodi da je strategija supstitucije uvoza, kao politika koja je primenjivana tridesetih godina dvadesetog veka, ali i kao preporuka koja je proistekla iz razmatranja strukturalista, imala za cilj da kroz vlastitu industrijalizaciju oslobodi zemlje Latinske Amerike zavisnosti od uvoza i eksternih činilaca. Međutim, konstatuje da je njen krajnji ishod bilo produbljivanje zavisnosti ovih ekonomija, posebno nakon 1955. godine, kada dolazi do značajnog upliva stranog kapitala, denacionalizacije ekonomije i do erozije lokalne buržoazije (Sunkel, 1977: 6; 1988: 5). Pored toga, usled neravnomernog razvoja između industrijskog i tradicionalnih radno-intenzivnih sektora ekonomije, dolazi do izrazitog povećanja materijalnih nejednakosti, koncentracija kapitala u rukama manjine i generalno neuspeha u formiranju široko definisane srednje klase čija bi kupovna moć bila u stanju da stimuliše tražnju za industrijskim proizvodima (Sunkel, 1988: 5–6). Sunkel ovo naziva procesom unutrašnjeg polarizovanja (Sunkel, 1978: 515).

Neuspeh strategije supstitucije uvoza za Sunkela je bio povod za promenu u pogledu načina na koji teorija razmatra razvojne procese i prirodu zavisnosti. Modernizacija, navodi on (Sunkel, 1988: 7), ne može da se tretira kao proces koji se odvija izolovano od globalnih kapitalističkih tokova. Spoljašnji akteri se moraju posmatrati kao unutrašnji, a sam proces kapitalističkog razvoja kao diskriminativan i selektivan u pogledu pristupa sredstvima i povlasticama koje razvoj donosi. Drugim rečima, Sunkel ukazuje na potrebu da se kapitalistički sistem posmatra na globalnom nivou

kao celina, u okviru koje se nacionalne ekonomije pojavljuju kao podsistemi koji nisu međusobno izolovani, već se preklapaju. Na taj način, ni podrazvijenost ne može da se interpretira kao proizvod autonomne evolucije nekog izolovanog društva koje je doživelo neuspeh u procesu kapitalističke modernizacije. Naprotiv, Sunkel smatra da je od samih početaka svog konstituisanja, kapitalizam pokazivao tendenciju internacionalizacije, odnosno kreiranja međunarodnog sistema u kojem dominira nekoliko najrazvijenijih zemalja. Drugim rečima, za njega su, kao i za Franka i Amina, razvoj i podrazvijenost istovremeni procesi koji predstavljaju lice i naličje kapitalističkog razvoja (isto: 7).

Sunkel stoga predlaže novi pristup proučavanju podrazvijenih društava, nazivajući ga strukturalno-istorijskim metodom i ukazujući na neopodnost uvažavanja kako strukturnih i sistemskih činilaca, tako i procesualne prirode i karaktera društvenih pojava (Sunkel, 1970, navedeno prema Boianovsky, 2019). Društvenu stvarnost shvata kao totalitet koji se objektivno reprodukuje na trajan način, te u tom smislu, kao i Furtado, naglašava važnost istorijske perspektive. Pri tome, ističe da ovaj metod nema za cilj samo da razume društvenu realnost, nego i da je transformiše, te stoga ne beži od normativnih i ideoloških uticaja, navodeći da oni ne moraju da budu prepreka postizanju objektivnog znanja o latinoameričkoj stvarnosti (Boianovsky, 2019: 162–163).

U primeni ovog metoda, on polazi od evolucije kapitalizma kao svet-skog sistema, naglašavajući da ima dve odlike: jedna je polarizacija zemalja na razvijene i nerazvijene, bogate i siromašne, dominantne i zavisne, centralne i periferne. Druga polarizacija je ona koja se odvija unutar zemalja, na regione, ekonomske grane i društvene grupe duž linija moderno-tradicionalno, napredno-nazadno, centralno-marginalno itd. Sunkel navodi da je ova interna polarizacija prisutna i u razvijenim i u podrazvijenim društvima, s tim što u prvim dominiraju moderne i napredne aktivnosti, regioni i društvene grupe, dok je u podrazvijenim zemljama situacija obrnuta. Takođe, ukazuje da se između ove dve polarizacije uspostavlja veza putem prodora multinacionalnih ekstraktivnih, komercijalnih, proizvodnih i finansijskih aktivnosti u podrazvijene zemlje, odnosno putem povezivanja vladajućih grupacija iz dve grupe zemalja koje su uključene u transnacionalne aktivnosti. Međunarodni ekonomski sistem je ujedno i sistem moći u okviru kojeg tokom istorije dolazi do reprodukcije odnosa dominacije i podređenosti (Sunkel, 1988: 7–8; 1978: 521–526).⁴²

42 U nastojanju da ovom međunarodnom poretku moći da istorijsku dimenziju, Sunkel situira njegove početke tokom 16. veka, u vreme formiranje velikih prekomorskih imperija i dominacije merkantilnih politika. Ova faza (koja traje do 1800. godine i koju on, doduše, ne naziva trgovačkim kapitalizmom, već merkantilnim imperijaliz-

Rezultat ovakvog razvoja su ekonomije koje su u potpunosti zavisne od spoljašnjih činilaca: s jedne strane, one su u stalnom deficitu platnog bilansa; s druge strane, usled tendencije pogoršanja uslova razmene, primorane su da proizvode sve veće viškove u izvozno orijentisanim sektorima. One ne uspevaju da kreiraju sopstvene tehnologije, zavisne su od stranih ulaganja i neprekidno generišu spoljni dug, što ih uvlači u začarani krug podrazvijenosti (Ghosh, 2019: 117). Supstitucija uvoza nije uspeła da reši ovu situaciju i da dovede do autonomne industrijalizacije, već ju je samo produbila.

Konačno, Sunkel uvodi pojam „zavisnog državnog kapitalizma“ kako bi označio razvojni model koji je bio prisutan u latinoameričkim državama nakon Drugog svetskog rata (Sunkel, 1972). Reč je o razvojnem trendu tokom kojeg dolazi do kriza nacionalnih država, dok sve važniju ulogu dobijaju multinacionalne korporacije. Sve značajne institucije društva, državni aparat, represivni aparati, obrazovne institucije, pa čak i crkva, bivaju zahvaćene krizom koju podstiče prodor multinacionalnih korporacija. Pozivajući se na uvide Selsa Furtada, Sunkel naglašava da prodor ovih kompanija dovodi do prekida procesa formiranja nacionalne preduzetničke klase, koja bi bila nosilac autonomnog industrijskog razvoja. Umesto toga, ona se transformiše u jednu od podružnica transnacionalne tehnokratske elite. Pored toga, on ukazuje da efekti ne ostaju lokalizovani samo na srednju klasu. Naime, multinacionalne kompanije donose zahtevne kapitalno-intenzivne tehnologije, koje potiskuju radno-intenzivne sektore ekonomije. Posledica ovoga je porast nezaposlenosti, jer samo pojedini delovi srednje i radničke klase su integrisani u ove modernizovane sektore ekonomije, dok su ostali izostavljeni. Za određene slojeve unutar srednje klase (posebno sitne preduzetnike) ovo znači silaznu pokretljivost i proleterizaciju, dok za delove nižih društvenih slojeva prodor multinacionalnog kapitala može doneti selektivnu uzlaznu pokretljivost (koja je neretko povezana sa obaranjem cena radne snage). Pored ove interne, do-

---

mom) ključna je za razvoj evropskih država jer su tokom nje uspostavljena pravila razmene dobara između kolonija i matičnih zemalja, koja su počivala na eksploataciji resursa u kolonijama. Pored toga, tokom ove faze dolazi do oblikovanja onih strukturnih karakteristika privrede, načina društvenog strukturisanja i institucija u kolonijama, koji su bili proizvod odnosa dominacije, a koji su delimično opstali i tokom savremenog perioda razvoja.

Sledeća faza, koja je predstavljala dodatni korak u produbljivanju zavisnosti, dolazi sa industrijalizacijom, koja se, na globalnom nivou, odvijala primarno u Velikoj Britaniji, a nešto kasnije i u drugim delovima Evrope. Ona je zacementirala međunarodnu podelu rada na proizvođače primarnih proizvoda i sirovina i one koji su se specijalizovali u proizvodnji industrijskih proizvoda. Ovaj sistem slobodne trgovine, kako navodi Sunkel, brzo je transformiran u imperijalni poredak s usponom rivalskih industrijskih sila koje su se borile za globalnu dominaciju (Sunkel, 1988: 9–10).

lazi i do međunarodne pokretljivosti, najčešće u vidu odliva visokokvalifikovane radne snage. Ova marginalizacija pojedinih društvenih klasa i sve veća zavisnost svih klasa od stranog kapitala, neretko bivaju prihvaćene kao neumitan deo procesa modernizacija. Sunkel, pri tome, lamentira nad činjenicom da nije samo reč o tome da sve veći udeo vlasništva dospeva u ruke stranog kapitala, već mu se na raspolaganje stavljaju državni aparati, infrastrukturna podrška, te represivni organi koji guše pobune stanovništva itd. (Sunkel, 1972: 527–530).

Ipak, iako pesimističan u pogledu razvoja periferijskih zemalja u okviru globalnog kapitalističkog sistema, Sunkel ne poseže za radikalnim rešenjima (poput socijalističke revolucije) već naglašava da je za prevazilaženje zavisnosti neophodno transformisati postojeće strukture privreda i stvoriti kapacitete za autonomni rast, ali i dalje na kapitalističkim osnovama. Odnosno, potrebno je zavisnost zameniti međuzavisnošću, a ova se pak postiže regionalnom integracijom. U tom smislu, smatra da prvi cilj regionalnih integracija mora da bude usmeren ka istiskivanju multinacionalnih korporacija sa lokalnih tržišta, jer one donose tehnološku zavisnost, monopolističke prakse i obrasce potrošnje iz razvijenih zemalja, dok istovremeno izvlače višak vrednosti i prenose ga u matične zemlje. Jedan od modela koji predlaže za prevazilaženje ove situacije je stvaranje regionalnih, latinoameričkih konzorcijuma preduzeća, koji bi nastojali da ostvare tehnološku autonomiju i da se, integracijom regionalnih tržišta, razvijaju na temelju ekonomije obima. Pored toga, i druge oblike spoljnih veza neophodno je menjati, posebno one koje se odnose na stranu pomoć. Ipak, najznačajniji korak čine, smatra Sunkel, unutrašnje strukturalne promene, koje je neophodno sprovesti u svim sektorima ekonomije: od povećanja poljoprivredne proizvodnje i izvoza primarnih proizvoda, kako bi se supstitucijom uvoza vršila autonomna industrijalizacija, preko diversifikacije izvoza i jačanja trgovinskih veza sa drugim podrazvijenim zemljama, do razvijanja sopstvenih tehnologija (Ghosh, 2019: 117–118).

7. Radikalni pristupi

Pojava radikalnih pristupa problemima podrazvijenosti Latinske Amerike, kako navodi Larain (Larrain, 1989: 111), predstavlja intelektualnu reakciju na neuspjeh politika produbljene unutrašnje industrijalizacije i supstitucije uvoza, kao i na teorijske modele proistekle iz developmentalistički orijentisanih teorija modernizacije. Radikalni pristupi počinju da se oblikuju sredinom šezdesetih godina dvadesetog veka, u okviru levo orijentisanih intelektualnih krugova, koji, kako ćemo videti, neće biti vezani samo za Latinsku Ameriku. Ipak, iako kritični prema preporukama koje su dolazile iz Komisije Ujedinjenih nacija za Latinsku Ameriku (ECLA), oni nisu odbacivali sve teorijske postavke koje su potekle iz strukturalističkog pristupa, a posebno one koje su ukazivale na međunarodno strukturisanje kapitalizma kroz asimetrični odnos između centra i periferije. Podela sveta na centar i periferiju ili dominantne i zavisne zemlje predstavljala je jednu od ključnih tačaka na kojoj su radikalni dependisti gradili svoje modele i objašnjenja (opširnije o tome, videti u: Dos Santos, 1998). Potom, za razliku od teorija modernizacije, koje su razvojne procese tumačile putem jednosmerno shvaćene uzročnosti, dependisti nastoje da ukažu na dijalektički odnos između društvenih, političkih i ekonomskih činilaca razvoja, uvođeći istorijsku perspektivu u objašnjenja podrazvijenosti (Larrain, 1989: 111–112). Još važnije, reč je o nastojanju da se problemi podrazvijenosti objasne revitalizacijom pojedinih marksističkih pristupa, poput teorija o imperijalizmu (Ramirez-Faria, 2011: 106), ali i integrisanjem strukturnog i akterskog pristupa uvođenjem društvenih klasa i njihovih sukoba kao agensnih činilaca društvenih procesa (Larrain, 1989: 112).

Iako će centar intelektualnih aktivnosti, usmerenih ka izgradnji relativno konzistentnog marksistički orijentisanog pristupa izučavanju zavisnosti regiona Latinske Amerike, biti lociran u Santijagu (Čile), u okviru

Centra za društveno-ekonomske studije Univerziteta u Čileu (CESO), pod vođstvom Teotonija dos Santosa (Kay, 2011: 139), ovu grupu pristupa razvijali su i autori koji nisu nužno poticali iz regiona. Reč je o već pomenutoj skupini levo orijentisanih američkih intelektualaca, okupljenih oko časopisa i izdavačke kuće *Monthly Review*, među kojima su svakako najznačajnija već pomenuta imena Pola Svizija, Pola Barana i Herija Magdofa. Pored toga, značajna uloga u okviru radikalnih pristupa zavisnosti pripašće još jednom autoru koji ne potiče iz Latinske Amerike, a reč je o američko-nemačkom sociologu i ekonomisti Andre Gunderu Franku, koji će postati prepoznatljivo lice radikalnih dependista (Larrain, 1989: 112).

Formulisanje marksističkog pristupa problemu zavisnosti, kako navodi Kej (Kay, 2011: 139), nije bilo vođeno samo praktičnim razlozima iznalaženja adekvatnih odgovora na neuspeh unutrašnje industrijalizacije zemalja regiona, nego i teorijskim razlozima, a pre svega potrebom da se Marksova teorija dopuni novim uvidima o kolonijalnom pitanju. Marks, kao što smo videli, nije pružio sveobuhvatnu analizu ovog pitanja, ali je ukazao na posledice akumulacije kapitala u razvijenim kapitalističkim zemljama na regione gde je ovaj način proizvodnje tek bio u povoju. Istovremeno, Kej naglašava da klasične teorije imperijalizma nisu na adekvatan način pristupile razvojnim izazovima s kojima su se suočavale bivše kolonije (isto: 139). Iako radikalni dependisti smeštaju svoj pristup u široki okvir teorija imperijalizma, istovremeno ističu specifičnosti fenomena zavisnog razvoja koje zahtevaju reformulaciju određenih pretpostavki klasičnih pristupa imperijalizmu i pronalaženje teorijskog okvira koji nudi nešto drugačija objašnjenja (Dos Santos, 1998: 62). Ovo se posebno odnosi na Marksovu pretpostavku da će, s prodorom kapitalističkog načina proizvodnje, nerazvijene zemlje krenuti istom razvojnom putanjom ka industrijskom kapitalizmu nalik na razvijene kapitalističke zemlje, odnosno da zakonitosti kapitalističkog razvoja podjednako važe za razvijene i nerazvijene zemlje. Pored toga, kritikuju postavke klasičnih teorija, poput one o progresivnoj ulozi stranog kapitala u nerazvijenim zemljama. Konačno, zameraju klasičnim marksističkim teorijama imperijalizma i to što su mahom bile fokusirane na razvijene kapitalističke zemlje, to jest na posledice imperijalizma u njima, dok su manje pažnje posvećivale efektima ovog tipa razvoja u podrazvijenim zemljama (Kay, 2011: 143).

Ipak, kao što smo istakli, uprkos navedenim tačkama razilaženja, dependisti nisu u potpunosti bežali od teorijskog nasleđa klasičnih teorija imperijalizma. Naprotiv, često su se makar delimično identifikovali sa njima, nazivajući svoje stanovište (neo)marksističkim (uprkos konceptualnoj transpoziciji kojoj su, kako naglašava Ramirez-Faria /2011: 129/, neretko pribegavali, kao i osporavanjima kojima su bili izloženi od strane drugih

marksista). Grupa, okupljena oko pomenutog Centra za društveno-ekonomske studije, naglašavala je da sa klasičnim teorijama imperijalizma deli zajedničku svetsko-sistemsku perspektivu, potom razmatranje centralne uloge koju dodeljuju monopolnom kapitalu u strukturisanju svet-skog sistema, te, konačno, naglašavanje značaja međunarodne podele rada i na njoj zasnovane nejednake razmene (Kay, 2011: 143). Oni nastoje da prilagode Marksovu teoriju i marksističku konceptualnu aparaturu specifičnostima podrazvijenih zemalja, ugledajući se na narodnjački pokret u devetnaestovekovnoj Rusiji, koji je nastojao da primeni Marksove ideje na istorijski kontekst koji se razlikovao od razvijenog kapitalizma, osnažujući ideju o agrarnom socijalizmu (isto: 144).

Kao što je ranije naglašeno, figura koja je u najvećoj meri izvršila teorijski uticaj na razvoj radikalnih pristupa, pored pomenutih klasika marksizma, svakako je bio Pol Baran i grupa intelektualaca okupljena oko časopisa *Monthly Review*. Ovaj uticaj je verovatno bio najizraženiji u slučaju Andre Gunder Franka, iako je primetan i kod drugih autora. Dependisti, kako navodi Kej (isto: 144), usvajaju Baranovu tvrdnju da je podrazvijenost posledica kapitalističkog razvoja, odnosno da su razvoj i podrazvijenost rezultat jedinstvenog procesa akumulacije kapitala koji se odvija na globalnom nivou. Potom, prihvataju tezu o ceđenju ekonomskog viška iz podrazvijenih u razvijene zemlje do kojeg dolazi usled neracionalnosti u angažovanju ekonomskog viška u razvijenim kapitalističkim zemljama. Saglasni su i sa tvrdnjom da su efekti stranog kapitala po razvoj podrazvijenih zemalja negativni. Konačno, usvajaju argumentaciju koja tvrdi da kapitalizam nije više progresivna sila, te da, suprotno tvrdnjama strukturalista, nacionalne buržoazije nerazvijenih zemalja nisu više u stanju da vode razvojne politike. Za razliku od reformistički orijentisanih strukturalističkih teorija, oni ukazuju na ključni značaj spoljnih činilaca u razvoju nerazvijenosti, kao i na delovanje lokalnih društvenih grupa čiji su interesi tesno povezani sa održavanjem situacije zavisnosti. Stoga, insistiraju na revoluciji kao sredstvu kojim je moguće izaći iz pozicije zavisnosti (Namkoong, 1999: 136). U centru njihovih razmatranja je ukazivanje na eksploatatorski odnos koji se uspostavlja između razvijenih i nerazvijenih zemalja u procesu integracije ovih drugih u svetski kapitalistički poredak (Ghosh, 2019: x), te su, u tom smislu, i rešenja koja su predlagali bila relativno radikalna.

Ovoj grupi teoretičara pripada već pomenuti Andre Gunder Frank, potom dvojica brazilskih ekonomista i sociologa – Teotonijo dos Santos i Rui Mauro Marini, kao i drugi saradnici Centra za društveno-ekonomske studije Univerziteta u Čileu, poput Vanije Bambire, Tomasa Vaskonija (Tomás Vasconi), Hozea Valencuele (Jose Valenzuela), Roberta Pizara

(Roberto Pizarro) i drugih (Kay, 2005b: 1179). Pored toga, radikalne pristupe nisu razvijali isključivo autori koji su se bavili regionom Latinske Amerike. Samir Amin, Imanuel Volerstin, Đovani Arigi ili Volter Rodni su među najistaknutijim imenima koja su nastojala da koncepte zavisnosti i podrazvijenosti primene i na druge regione (pre svega, ali ne isključivo, na Afriku), doprinoseći njihovoj univerzalnosti i širem globalnom značaju. Konačno, ove su teorije inspirisale čitav niz savremenih pristupa koji više ne tematizuju nužno samo procese ekonomske ili političke zavisnosti, već i čitav niz formi zavisnosti koje se oblikuju u drugim sferama društvenog života, poput kulture, obrazovanja, strukturisanja javne uprave i civilnog društva itd. (na primer, videti u: Pešić, 2022).

7.1. Razvoj nerazvijenosti: Andre Gunder Frank

Andre Gunder Frank predstavlja jednu od najprepoznatljivijih figura, odnosno predstavnika radikalnih teorija zavisnosti. Iako je akademsku karijeru počeo u Sjedinjenim Američkim Državama, doktoriravši ekonomiju na Univerzitetu u Čikagu,⁴³ tokom 1960-ih godina prihvata niz angažmana u Latinskoj Americi i Kanadi, da bi se 1968. godine pridružio Centru za društveno-ekonomske studije Univerziteta u Čileu (CESO) (Kay, 2005b: 1178). Tokom angažmana u Čileu, Frank je bio uključen u kreiranje ekonomskih politika socijalističke vlade Salvadora Aljendea, da bi, nakon vojnog puča, 1973. godine, CESO bio rasformiran, a saradnici primorani da emigriraju. Frank odlazi u Evropu, prihvativši nekoliko sukcesivnih akademskih angažmana u Nemačkoj i Engleskoj, da bi 1981. godine dobio stalnu poziciju profesora razvojne ekonomije na Univerzitetu u Amsterdamu.

Iako je, u okviru brojnih pregleda i klasifikacija, prepoznat kao predstavnik radikalnih (marksističkih) pristupa zavisnosti i nesumnjivo inspirisan marksističkim idejama, Frank je u nekoliko navrata odbacivao etiketu

---

43 Često navođena crtica iz njegove biografije ukazuje da je Frank doktorirao ekonomiju 1957. godine na Univerzitetu u Čikagu, upravo u momentu kada su na ovom univerzitetu delovali Milton Fridman (Milton Friedman) i Arnold Harberger (Arnold Harberger), ključne ličnosti neoliberalne doktrine i monetarizma, koje će, nakon vojnog puča 1973. godine, prvi put biti primenjene u kreiranju razvojnih politika u Čileu. Sam Frank nije bio pristalica ove škole mišljenja (iako je, po sopstvenom priznanju, morao da se oslobodi liberalne maksime političke neutralnosti, koja je, pod krinkom naučne objektivnosti, vodila pseudonaučnom scijentizmu, manjku društvene odgovornosti, ili, u krajnjoj liniji, političkoj reakciji; videti u: Frank, 1987), a događaji u Čileu nakon vojnog puča navešće ga da postane gorljivi kritičar angažmana nekadašnjih studenata Univerziteta u Čikagu u okviru tehnokratsko-birokratskog aparata generala Pinočea (Kay, 2005: 1179).

marksističkog mislioca, posebno u okviru debata koje je vodio sa kritičarima koji su osporavali autentičnost njegovih interpretacija Marksovih ideja (videti u: Brewer, 1987 ili Kay, 2005b). Ipak, bez sumnje, najznačajniji uticaj na njegovo delo je imao Pol Baran, čije će osnovne teorijske postavke Frank usvojiti u analizi zavisnosti zemalja Latinske Amerike (Frank, 1969), što, uostalom, u značajnoj meri objašnjava njegov neortodoksni pristup marksističkim konceptima koje je koristio. Pored toga, iako je akademsku prepoznatljivost stekao u okviru teorija zavisnosti, njegovo je stanovište postepeno evoluiralo ka svetsko-sistemskej perspektivi, mada nije do kraja prihvatao sve elemente svetsko-sistemske interpretacije kapitalizma (opširnije o tome u: Bergesen, 2015 ili Oliverio & Lauderdale, 2015).

Kako navodi Kej (Kay, 2005b: 1180), reputaciju radikalnog mislioca stiče sredinom šezdesetih godina seminalnim tekstom „Razvoj podrazvijenosti“ („The Development of Underdevelopment“, 1966), objavljenim u časopisu *Monthly Review*, u kojem uvodi originalni koncept razvoja podrazvijenosti. Već naredne godine izlazi studija *Kapitalizam i podrazvijenost u Latinskoj Americi* (*Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, 1967), a potom i niz dela⁴⁴ u kojima izlaže svoje teorijske pozicije (Ghosh, 2019: 41). Popularnost u sociološkim i antropološkim krugovima stekao je člankom pod nazivom „Sociologija razvoja i podrazvijenost sociologije“ („Sociology of Development and Underdevelopment of Sociology“), kao radikalni kritičar teorija modernizacije, razračunavajući se osnovnim elementima developmentalističkih modela prisutnih u teorijskim i empirijskim razmatranjima Parsonsa, Neša, Levija, Hozelica, Lerner, Mura, Meklilanda, Rostova i drugih (Frank, 1967). Posebno je odbacivao ideju da je podrazvijenost bila razvojna faza onih društava koja su sada razvijena, odnosno da podrazvijenost ide ruku podruku sa tradicionalnim društveno-ekonomskim strukturama. Zapravo, naglašava da podrazvijenost nije ni početno niti tradicionalno stanje svih društava; naprotiv, sadašnje razvijene zemlje nisu u svom istorijskom iskustvu imale onu vrstu nerazvijenosti koja karakteriše podrazvijene zemlje (već, eventualno, nedovoljnu razvijenost). Dalje, odbacuje tezu da je podrazvijenost posledica

44 Reč je o monografijama *Latinska Amerika: podrazvijenost ili revolucija* (*Latin America: Underdevelopment or Revolution*) (1969), *O kapitalističkoj podrazvijenosti* (*On capitalist Underdevelopment*) (1977), *Zavisna akumulacija i podrazvijenost* (*Dependent Accumulation and Underdevelopment*) (1979), *Lumpen-buržoazija i lumpen-razvoj* (*Lumpenbourgeoisie and Lumpendevelopment*) (1972) i *Svetska akumulacija 1492–1789* (*World Accumulation 1492–1789*) (1978). Tokom 1980-ih godina, u fokusu njegovih radova je ekonomska kriza u zemljama Trećeg sveta, dok je tokom 1990-ih mahom razvijao svoje teorijske postavke u pravcu svetsko-sistemske perspektive (pa tako, zajedno sa Aminom, Arigijem i Volerstinom, 1990. godine uređuje zbornik pod nazivom *Transformacija revolucije: društveni pokreti i svetski sistem* /*Transforming the Revolution: Social Movements and the World-System*/).

unutrašnjih, političkih, ekonomskih, društvenih i kulturnih struktura nerazvijenih zemalja, nudeći argument da se ona javlja kao sastavni deo razvoja kapitalizma na globalnom nivou (Frank, 1974a: 57). Pored toga, kritikovao je difuzionističku tezu prema kojoj uspostavljanje odnosa sa razvijenim kapitalističkim društvima i ekonomijama stavlja nerazvijena društva u poziciju koja im otvara put razvoju kroz transfer institucija, normi, vrednosnih obrazaca, kapitala, tehnologija itd. Naprotiv, naglašava da je uspostavljanje odnosa između razvijenih i nerazvijenih zemalja uzrok problema sa kojima se ove druge zemlje suočavaju, a ne njihovo rešenje (Kay, 2005b: 1180).

Tokom relativno duge i plodne akademske karijere, Frank je dao značajan doprinos ne samo razvoju teorija zavisnosti i kritičkim procenama teorija modernizacije, već i, kao što smo naglasili, razvoju svetsko-sistemske perspektive. Pregled ključnih elemenata njegovih teorijskih doprinosa sistematizovaćemo na sledeći način (iako je, bez sumnje, broj ovih dimenzija moguće proširiti): 1. koncept razvoja nerazvijenosti; 2. kritika koncepta dualnih privreda/društava; 3. protivrečnost odnosa metropole i satelita; 4. istorijski kontinuitet procesa eksploatacije i zavisnosti satelita od metropole; 5. postuliranje svetskog kapitalističkog sistema kao jedinstvene jedinice analize i 6. postuliranje odnosa razmene (a ne odnosa proizvodnje) kao ključnih za strukturisanje kapitalizma na globalnom nivou. U fokusu Frankove istorijske analize uloge kolonijalnog nasleđa u razvoju nerazvijenosti bio je Čile, mada je značajnu pažnju posvetio i slučajevima Meksika, Brazila i Argentine, ali i drugih perifernih zemalja. Istraživao je načine na koje su te zemlje integrisane u globalni kapitalistički sistem, ističući njihove kolonijalne i postkolonijalne odnose sa razvijenim ekonomijama, koji su, suprotno pretpostavkama difuzionističkih modela, perpetuirali njihovu nerazvijenost i zavisnost. Ipak, Frank nije ponudio definiciju kapitalizma (Brewer, 1987: 245), niti teorijsko objašnjenje njegovog nastanka (Ramirez-Faria, 2011: 116), te je neretko bio na meti kritičara zbog nedorečenosti svog stanovišta.

Na Frankov ključni koncept, razvoj podrazvijenosti, nailazimo, kao što smo rekli, već u prvim radovima. Naime, nasuprot difuzionističkoj tezi o transferu ključnih institucija, vrednosti, normi, kapitala, tehnologije i sl. iz razvijenih u nerazvijene zemlje kao mehanizmu njihovog razvoja, Frank ukazuje da je podrazvijenost Latinske Amerike upravo rezultat njene dugotrajne i kompleksne uključenosti u razvoj kapitalizma na svetskom nivou. Kolonijalna osvajanja su integrisala zemlje regiona u razvoj merkantilnog, a potom i industrijskog kapitalizma, istovremeno ugrađivši u njihove privrede i društva monopolističku strukturu razvoja koja se reprodukuje kao posledica odnosa između metropola i satelita. Ova struktura

sve više će oblikovati, kako na unutrašnjem, tako i na spoljnom planu, ključne razvojne karakteristike latinoameričkih društava, ne samo tokom faze kolonijalizma, nego i kasnije, tokom imperijalne faze globalne kapitalističke ekspanzije. Na društvenom, političkom i ekonomskom planu, latinoamerička društva u sve većem stepenu nose pečat satelitske podrazvijenosti, a ovaj razvoj podrazvijenosti, kako navodi Frank (Frank, 1974a: 60), nastavlja se i u savremeno doba. Drugim rečima, njegova ključna teza je da su protivrečnosti kapitalističkog razvoja i način na koji se kapitalistički sistem razvijao tokom istorije na globalnom nivou doveli do podrazvijenosti satelita na periferiji i to na temelju izvlačenja viška od strane metropola (Frank, 1969: 3).

Frank uvodi i izvesna terminološka razjašnjenja: naime, smatra da podrazvijenost (*underdevelopment*) nije isto što i nerazvijenost (*undevelopment*). Nerazvijenost se hronološki javlja pre razvoja, dok je podrazvijenost deo jedinstvenog procesa kapitalističkog strukturisanja koji na globalnom nivou proizvodi i razvoj i podrazvijenost (isto: 242). Istorijski, reč je o procesu koji je prvo imao formu merkantilnog kapitalizma, da bi se potom transformisao u industrijski kapitalizam. Tokom procesa globalne ekspanzije kapitalizma stalno dolazi do povećanje koncentracije ekonomske i političke moći, to jest, do stvaranja monopola. Ova koncentracija moći, iako univerzalna, izrazito je nejednako raspoređena. Upravo činjenica da je koncentracija moći univerzalna, razlikuje kapitalizam od feudalizma, u kojem je koncentracija (zemlje, na primer) ograničena. Stvaranje monopola, koji nastaju kao posledica koncentracije, ne proizvodi samo nejednakosti u monopolizovanim područjima, već to postaje karakteristika svih odnosa. Konačno, reč je o procesu koji traje i koji nastavlja da ispoljava svoje karakteristike i u savremenim društvima (isto: 243).

Drugim rečima, razvoj podrazvijenosti odigrava se zato što se kapitalistički sistem na globalnom nivou strukturise u asimetričnim i polarizovanim blokovima, koje naziva metropolama i satelitima. Metropole su te koje eksploatišu satelite izvlačenjem viška vrednosti, što vodi daljoj koncentraciji moći i resursa u njima, odnosno osiromašenju i nedostatku sredstava za investicije u okviru satelita na periferiji. Konačni ishod ovog procesa je razvoj metropola, odnosno usporavanje ili nedovoljan razvoj satelita. Sateliti dospevaju u poziciju zavisnosti usled činjenice da se njihov razvoj vezuje uz spoljne činioce (Brewer, 1987: 246). Ovakav razvojni proces dovodi do specifičnog strukturisanja društvenih odnosa na periferiji, gde se formira društveni sloj (lumpen-buržoazija) koji sprovodi politike koje vode reprodukciji podrazvijenosti, odnosno, kako je Frank naziva, lumpen-razvijenosti (Frank, 1974b).

Frank navodi slučaj Brazila kao paradigmu regionalnog i nacionalnog razvoja podrazvijenosti. Od šesnaestog veka, širenjem svetske ekonomije, pojedine regije Brazila specijalizovale su se u proizvodnji primarnih proizvoda i postale deo globalnog kapitalističkog sistema. Svaka je od njih u nekom momentu prolazila je kroz faze ekonomskog razvoja. Međutim, Frank smatra da je reč o satelitskom razvoju, bez unutrašnjeg impulsa i sposobnosti samoodržanja. Kada bi došlo do pada tržišta ili produktivnosti rada, domaći i strani kapital bi se povlačili, ostavljajući ove oblasti razvoju podrazvijenosti. Nerazvijenost stoga nije posledica preživelih feudalnih struktura, kako je to sugerisala teza o dualnom strukturisanju podrazvijenih društava, niti je rezultat nedostatka kapitala. Naprotiv, ona je proizvod uključivanja ovih regija u kapitalističke odnose. Čak i kada je, u periodu od Prvog do Drugog svetskog rata, došlo do industrijalizacije pojedinih regija Brazila, Frank smatra da to nije doprinelo razvoju cele zemlje, već je, naprotiv, pretvorilo unutrašnjost zemlje i neindustrijalizovane regije u unutrašnje satelite, izvlačeći iz njih resurse i produbljujući njihovu podrazvijenost. Pored toga, ovaj isprva autonomni industrijski razvoj regija, poput Sao Paula, vrlo brzo postaje satelitski u odnosu na svetske metropole, što Franka navodi na pesimistički zaključak da je reč o ograničenom razvoju, odnosno još jednoj formi razvoja podrazvijenosti (Frank, 1974a: 60–61). Drugim rečima, razvoj podrazvijenosti uzrokovan je dva ma međusobno povezanim formama dominacije i eksploatacije – prvom koja se odnosila na proces kolonijalnih osvajanja i uključivanja ovih regija u lance merkantilnog, a potom i industrijskog kapitalizma, pretvarajući ih u satelite globalnih kapitalističkih metropola i drugom, unutrašnjim polarizacijom, kojom su delovi ovih zemalja pretvoreni u unutrašnje kolonije lokalnih minimetropola (Frank 1969: 3; Ramirez-Faria, 2011: 116).

Frank, kao što je rečeno, odbacuje tezu o dualnom strukturisanju nerazvijenih društava koja je počivala na ideji o progresivnoj ulozi kapitalizma u njihovom razvoju. Naime, ova teza implicira da samo određeni delovi privrede u podrazvijenim zemljama bivaju organizovani na kapitalističkim osnovama, dok druge karakteriše organizacija zasnovana na ostacima arhaičnih (feudalnih) struktura. Prema ovoj tezi, oni delovi društva ili privrede koji su u tesnim odnosima sa spoljnim kapitalističkim svetom, zahvaljujući datom kontaktu, postaju modernizovana, razvijena, dok feudalne, pretkapitalističke niše ili sektori, koje karakteriše samodovoljnost i nezavisnost od tokova svetskog tržišta, ostaju nerazvijeni (istovremeno predstavljajući prepreku razvoju društva kao celine; videti u: Frank, 1969: 224). Ovakva koncepcija podrazumeva da se razvoj postiže transferom resursa iz feudalnog u kapitalistički sektor, odnosno modernizacijom feudalne poljoprivrede i odgovarajućih društvenih i političkih struktura

(Brewer, 1987: 245). Frank odbacuje ovu tezu argumentom da su više-vekovnom ekspanzijom kapitalizma tržišni odnosi prodrli i do naizgled izolovanih sektora periferijskih društava. Zapravo, nerazvijene (nemoderne) društvene, političke, ekonomske ili kulturne institucije koje nalazimo u ovim društvima, takve su kakve jesu, i same proizvod razvoja kapitalizma (Frank, 1974a: 57–58). Pošto su protivrečnosti kapitalizma te koje proizvode nerazvijenost, odbacivao je mogućnost da se podrazvijene zemlje mogu razviti tako što bi primenile strategiju unutrašnje industrijalizacije ili razvoja poljoprivrede na kapitalističkim osnovama, kako su predlagali strukturalisti okupljeni oko ECLA-e (Frank, 1969: 6, 223). Podrazvijenost ovih zemalja nije posledica dugotrajnog opstanka autarhične ekonomije koja je prethodila kolonizaciji, niti pogrešno odabrane strategije ekonomskog razvoja orijentisanog ka spolja, nakon sticanja kolonijalne nezavisnosti, već je upravo rezultat kontradiktornosti kapitalističkog razvoja kojima su ove zemlje bile podvrgnute tokom kolonijalne faze (isto: 6–7).

Pomenuti istorijski argument, koji ima za cilj da obori tezu o dualnom strukturisanju podrazvijenih privreda i društava, počiva na tvrdnji da se podrazvijenost ne javlja pre kolonijalne ekspanzije kapitalizma, niti nakon sticanja nezavisnosti, već tokom integracije ovih zemalja u svetski kapitalistički sistem. Frank ukazuje da i „buržoaske“ nauke o društvu, jednako kao i marksistički pristupi, reprodukuju mit o feudalnom karakteru poljoprivrednih struktura u podrazvijenim zemljama na temelju ideje da je feudalizam predstavljao nekakvo prethodno stanje koje je kapitalizam zatekao u ovim zemljama i koje nije uspeo u dovoljnoj meri da razgradi (ili, u alternativnom tumačenju, kao organizaciona forma koja je transplantirana iz Evrope tokom faza ekonomske depresije) (Frank, 1969: 238). Uzimajući primer Brazila, on nudi argument da feudalizam, kao sistem društvenih odnosa, u ovoj zemlji zapravo nikada nije postojao, te da one strukture koje su naizgled prepoznate kao feudalne, svoje poreklo u celosti duguju merkantilnom kapitalizmu. Latifundije, na kojima je organizovana plantažna proizvodnja poljoprivrednih proizvoda, nisu postojale pre kolonijalnih osvajanja, već su nastale kao komercijalna preduzeća sa ciljem da odgovore na povećanu potražnju za poljoprivrednim proizvodima na svetskom tržištu. To što one danas deluju kao izolovane, samodovoljne, polufeudalne organizacione jedinice, ne znači da su uvek bile takve, već da su doživele pad potražnje za sopstvenim proizvodima (Frank, 1970: 14). Kapitalizam, u svom totalitetu, ima kompleksnu strukturu i karakteristike, koje se ne mogu sagledati, smatra Frank, ako se proučavaju samo razvijena područja. Naprotiv, kapitalizam uvek i svuda, proizvodi istovremeno i razvoj i podrazvijenost. Pripisati razvoj kapitalizmu, a podrazvijenost feudalizmu je, stoga, smatra Frank, greška (Frank, 1969: 240).

Zavisni karakter ekonomija i društava koja se oblikuju na periferiji, Frank nastoji da objasni razmatrajući tri kontradiktornosti: 1. apropijaciju/eksproprijaciju ekonomskog viška, 2. odnos metropole i satelita i 3. kontinuitet u okvir procesa promene (Frank, 1969).

U određenju prve kontradiktornosti koja je vezana za apropijaciju viška vrednosti, Frank se poziva na Marksovu analizu kapitalizma i teoriju viška vrednosti. Ipak, ovo je pozivanje ritualnog karaktera, jer svoje stanište zapravo gradi na Baranovoj reviziji Marksove teorije, odnosno na pojmovima aktuelnog i potencijalnog ekonomskog viška. Podsećanja radi, aktuelni višak je onaj deo tekuće proizvodnje koji nadilazi tekuću potrošnju i koji biva investirani u buduću proizvodnju, dok je potencijalni višak onaj deo koji bi mogao biti investirani, ali nije dostupan društvu usled monopolske strukture procesa proizvodnje. Reč je o višku koji je prisvojen i utrošen bilo od strane nacionalne buržoazije (i najčešće izgubljen u konzumaciji luksuznih dobara), bilo od strane „spoljašnje“ buržoazije (Frank, 1969: 6; 1975: 11–12).

Da bi pokazao na koji način monopolska struktura kapitalizma dovede do apropijacije ovog potencijalnog viška, Frank uzima za primer slučaj Čilea. On, pre svega, polazi od teze da je kapitalizam ekonomski sistem koji deluje na globalnom planu. Iz ovoga izvodi sledeću tezu – da postojanje slobodne konkurencije u metropolama ne podrazumeva identičnu organizaciju ekonomije u satelitima, već posve suprotno – u satelitima se ekonomski odnosi organizuju na monopolskim osnovama. Na temelju istorijske građe, on dalje ukazuje da je tokom duge istorije ekspanzije kapitalizma u Čileu, njegova ekonomija bila podvrgnuta strukturisanju kroz postojanje unutrašnjih i spoljnih monopola. Uspostavljanje spoljnih monopola na svetskom nivou rezultiralo je prisvajanjem proizvedenog viška u Čileu od strane metropola. Ova struktura se, u obliku lanca, transponovala i na nacionalni plan, protežući se na unutrašnju organizaciju privrede u okviru koje su se obrazovali unutrašnji monopoli i lokalne sub-metropole, izvlačeći višak vrednosti proizveden u lokalnim satelitima. Spoljašnji monopoli su, pri tome, bili u rukama buržoazije iz metropola, dok su na nacionalnom i lokalnom nivou, unutrašnji monopoli bili u rukama krupnih zemljoposjednika ili veletrgovaca. Sistem je lančano bio organizovan jer je podrazumevao da na svakom koraku jedna manja grupa monopolista vrši eksproprijaciju viška koji proizvode oni ispod njih, i to u meri u kojoj taj višak nije eksproprisan od još manje grupe koja se nalazi iznad njih u monopolskoj lančanoj hijerarhiji. Na svakoj tački tog lanca, međunarodni, nacionalni i lokalni monopoli generišu razvoj samo za pojedine grupe, odnosno nerazvijenost za ostale (Frank, 1969: 7–8). Pri tome, podrazvijenost satelita je utoliko veća što se višak koji prisvajaju nacionalni

i lokalni monopolisti ne ulaže u novi ciklus proizvodnje, već u luksuznu potrošnju i neproduktivne aktivnosti (Ghosh, 2019: 42).

Druga kontradiktornost je ona koja se uspostavlja u polarizaciji kapitalističkog sistema na metropole i satelite. I na ovom mestu Frank polazi od Marksove teze o centralizaciji kapitala kao imanentnoj karakteristici kapitalizma, odnosno od Baranovih razmatranja karakteristika monopolnog kapitalizma i imperijalizma. Na temelju centralizacije dolazi do strukturisanja kapitalizma kao svetskog sistema kroz podelu na centar i periferiju, odnosno na metropole i satelite. Ova polarizacija podrazumeva da metropole vrše eksportprijačiju viška koji proizvode sateliti i ulažu ga u sopstveni razvoj ili u luksuznu potrošnju. Pošto sateliti ne mogu da raspolazu sopstvenim viškom, oni ostaju podrazvijeni. Drugim rečima, metropole se razvijaju na račun satelita. Isti proces se uspostavlja i na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou, gde dolazi do centralizacije kapitala, polarizacije nacionalne i lokalnih ekonomija, prisvajanja viška i razvoja jednih (najčešće urbanih centara koji postaju nacionalne, regionalne ili lokalne sub-metropole), to jest podrazvijenosti drugih (pre svega, ruralnih i udaljenih oblasti). „Ekonomski razvoj i podrazvijenost su dve strane istog novčića“ (Frank, 1969: 9). Drugim rečima, za Franka ne postoje nacionalne ekonomije, već je reč o jedinstvenom kapitalističkom sistemu, organizovanom kroz niz nacionalnih sektora (Ghosh, 2019: 42).

Za Franka, najdrastičnija posledica polarizacije nije spoljno izvlačenje viška, već činjenica da se ista struktura prenosi na unutrašnju organizaciju društva, kao i na politički i ekonomski podsistem. Iako je mehanizam izvlačenja viška na unutrašnjem planu isti kao i na spoljnom, on navodi i jednu razliku. Naime, razvoj nacionalnih metropola je nužno ograničen, jer su nacionalne metropole istovremeno sateliti spoljnih metropola, dok spoljne metropole, one koje se formiraju u centru kapitalističkog sistema, nemaju nikoga iznad sebe. Ova vrsta ograničenja se proteže i na regionalne i lokalne sub-metropole, pa se razvojne prepreke kod njih dalje umnožavaju. Posledica ovoga je da ekspanzijom kapitalizma dolazi do prodiranja svih onih protivrečnosti kapitalističkog načina proizvodnje u nacionalne i lokalne okvire (Frank, 1969: 10–11).

Tokom ekspanzije kapitalizma kroz istoriju, polarizacija na metropole i satelite je konstantna, iako se položaj konkretne države može menjati. Frank tako navodi primere Španije i Portugaliije, koje su svojedobno bile metropole, da bi početkom 17. veka postale komercijalni sateliti Velike Britanije. Istovremeno, i stepen zavisnosti satelita može da varira. U situacijama ekonomskih kriza ili ratova u metropolama, veze između metropola i satelita slabe, što perifernim područjima pruža veće šanse za razvoj. Drugim rečima, njegova teza je da što je jača veza između metropole i

satelita, to su manje šanse satelita da se razvije. Obrnuto, kada ove veze oslabe, dolazi do razvoja perifernih područja. Međutim, kada metropola prevaziđe krizu, ona pokazuje tendenciju da ponovo ojača odnose sa satelitima i reintegriše ih u sistem (ili, ukoliko je reč o ekspanziji na nove teritorije, da poništi plodove prethodnog razvoja ovih regija) (Frank, 1970: 11). Kao primer navodi Čile, čija je izolovanost od španske metropole (u poređenju sa drugim kolonijama), predstavljala značajan podsticaj koji je doprineo razvoju ove zemlje tokom krize u koju je Španija zapala u 17. veku (isto: 9).

Sličnu tezu izvodi i kada je reč o unutrašnjem strukturisanju: naime, što su određene regije slabije razvijene, što više njihove savremene strukture i institucije podsećaju na feudalne, to je veća šansa da su tokom svog istorijskog razvoja bile čvršće povezane uz metropole. Reč je o regijama koje su nekada bile najveći izvoznici primarnih proizvoda i najveći izvor resursa za metropole. Izolovanost pojedinih regija od tržišnih odnosa ne uzrokuje podrazvijenost, već upravo suprotno – njihova participacija u kapitalističkoj razmeni učinila ih je nedovoljno razvijenim. I konačno, iz kontradiktornosti koja se odnosi na stepen povezanosti satelita i metropole, Frank izvodi još jednu hipotezu: što je veće bogatstvo bilo dostupno za eksploataciju u prošlosti, to je danas siromašniji i nerazvijeniji region; odnosno, što je region bio siromašniji kao kolonija, to je danas bogatiji i razvijeniji (Frank, 1970: 10–13).

Da bi ilustrovao protivrečnosti koje proizvodi kapitalistički razvoj na periferiji, Frank uvodi pojam pasivne kapitalističke involucije koja nastaje kao rezultat slabljenja veza između ruralnih zajednica na periferiji i metropole (Frank, 1969: 148). Naime, učešće ovih perifernih područja u kapitalističkom razvoju njihovih centara (međunarodnih, nacionalnih ili regionalnih) oblikovalo je tipične strukture nerazvijenosti izvozno orijentisanog merkantilističkog kapitalizma na periferiji. Ovo se dogodilo u periodu najintenzivnije zavisne ekonomske ekspanzije. Kada je tržište za izvozne proizvode postalo ograničeno, privremeno ili trajno nestalo, metropole su ih napuštale i prepuštale sudbini, prisiljavajući ih da se oslanjaju na sopstvene resurse (Frank, 1970: 13). Istovremeno, njihove strukture proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje, kao i politički odnosi i kulturni oblici, sprečili su ih da razviju sopstveni autonomni ekonomski razvoj. Te strukture su ih primorale na pasivnu involuciju ka samodovoljnoj ekonomiji opstanka sa regionalizovanim ili lokalizovanim tržištima, relativno izolovanim od razvijenih centara (Kowalewski, 1977: 268).

Ovde dolazimo do treće kontradiktornosti kapitalizma, a reč je o kontinuitetu koji karakteriše ekspanziju kapitalističkog sistema, to jest procese razvoja i podrazvijenosti koji je sačinjavaju. Iako se kapitalizam neprestano

menja, njegova osnovna struktura ostaje ista. Strukturisanje sistema kroz lance metropola i satelita, koje ishodi iz centralizacije kapitala, kao i apropijacija viška i nejednaki razvoj koji se reprodukuju na temelju dominacije/subordinacije, predstavljaju konstante koje se tokom evolucije kapitalizma ne menjaju. Pri tome, osnovne kontradiktornosti kapitalističkog razvoja ne bivaju razrešene u vremenskoj perspektivi, već, naprotiv, i dalje opstaju, uprkos razvoju (Frank, 1969: 13).

Budući da početke ekspanzije kapitalističkog sistema Frank smešta u 16. vek i doba kolonijalnih osvajanja latinoameričkih teritorija, on već u merkantilnom kapitalizmu vidi one strukture koje će karakterisati kapitalistički razvoj tokom istorije. Drugim rečima, za Franka ekspanzija kapitalizma nije povezana sa širenjem slobodnog, najamnog rada i industrijskog kapitalizma, već sa širenjem tržišta i tržišnih odnosa kroz procese kolonizacije. Pri tome, on pojmu kolonizacije daje šire značenje od onoga koje ga svodi na teritorijalnu ekspanziju. Izjednačavajući je sa imperijalizmom i kapitalizmom, Frank kolonizaciju određuje kao sistem odnosa u kojem centralnu ulogu imaju dominacija, podređivanje, eksploatacija i podrazvijenost. Pored toga, on razlikuje spoljašnje i unutrašnje kolonije, ukazujući da su ove druge karakterisale regione poput južne Italije, američkog juga, istočne Evrope⁴⁵ ili Irske (Frank, 1975: 2–5).

Na ovom mestu dolazimo do, verovatno, najspornijeg dela Frankove teorije, koji će, kao što smo u više navrata sugerisali, podstaći nove, a ujedno se nasloniti na postojeće debate u okviru marksističkog tabora o poreklu i prirodi kapitalizma. On na sledeći način uvodi čitaoce u svoje stanovište:

„Sve ove hipoteze i studije sugerišu da globalno širenje i jedinstvo kapitalističkog sistema, njegova monopolistička struktura i neravnomeran razvoj kroz istoriju, kao i uporna dominacija trgovačkog nad industrijskim kapitalizmom u nerazvijenom svetu (uključujući i njegove industrijski najnaprednije zemlje), zaslužuju mnogo više pažnje u proučavanju ekonomskog razvoja i kulturnih promena nego što su je dosad dobile“ (Frank, 1970: 15).

Već iz ovoga postaje jasno da njegova konceptualizacija kapitalizma kao globalnog poretka ne počiva na proizvodnim odnosima, već na odnosima razmene. Kako navodi Goš (Ghosh, 2019: 46), Frank je zasnovao svoju analizu na pretpostavci da su nejednaki tržišni odnosi, koji se uspostavljaju u procesu razmene između zemalja ili regiona, ti koji vode

---

45 On pri tome nudi interesantno tumačenje jačanja nacionalizma u devetnaestovekovnoj Istočnoj Evropi kao reakciji na razvojne probleme sa kojima se suočavala usled dominacije i eksploatacije od strane zemalja Zapadne Evrope (Frank, 1975: 5).

razvoju i podrazvijenosti. Referišući na Rikardov primer komparativnih prednosti u trgovinskim odnosima Engleske i Portugalije, u okviru kojih je Engleskoj bilo namenjeno da proizvodi i razmenjuje tekstilne proizvode, a Portugaliji vino, Frank ukazuje kako ova vrsta međunarodne podele rada vodi nejednakom razvoju, gde se jedna država industrijalizuje, a druga ne. Primena ove politike u 17. i 18. veku dovela je do toga da je Portugalija, koja je inače proizvodila tekstilne proizvode, napustila ovu vrstu proizvodne aktivnosti, kako bi iskoristila komparativnu prednost u razmeni kroz proizvodnju vina. Posledica toga nije bila samo deindustrijalizacija Portugalije i niži stepen razvoja u poređenju sa Engleskom (koja se, između ostalog, na temelju ovih trgovinskih dogovora specijalizovala u granama koje su joj omogućile industrijalizaciju), nego i razvoj struktura podrazvijenosti. Slični su se obrasci javljali i kada je reč o drugim podrazvijenim područjima (Frank, 1975: 3–5).

Kolonijalna osvajanja i merkantilni kapitalizam su, prema Franku, u još jednom pogledu bili ključni za razvoj struktura podrazvijenosti. Naime, oni su omogućili akumulaciju kapitala i njegovu koncentraciju u rukama malobrojne grupe ljudi. Na taj način prvobitna prednost pojedinih regija kumulativno se uvećavala i rezultovala polarizacijom sveta na centar i periferiju (isto: 16). Pri tome, on nudi još jednu zanimljivu tezu, koju smo ranije samo nagovestili. Transformacija merkantilističke u industrijsku formu kapitalizma karakteristična je za istorijski razvoj zemalja metropola, u kojima su proizvodni odnosi postepeno odnosili prevagu nad razmenskim odnosima. Međutim, u podrazvijenim zemljama do ove transformacije nije došlo. U njima i dalje, smatra Frank, kao i vekovima ranije, dominira merkantilistička forma kapitalizma (isto: 53). Pri tome, dominacija industrijskog nad merkantilističkim kapitalizmom u metropolama nije značajnije promenila situaciju u satelitima: njihova je pozicija u odnosu na metropole i dalje, smatra Frank, bila i ostala određena razmenskim odnosima. Čak i tamo gde je u satelitima dolazilo do industrijalizacije, ona suštinski nije menjala merkantilistički karakter odnosa koji je uspostavljen sa metropolama. Prevlast merkantilističkih interesa metropola nije određivala samo spoljno (izvozno) orijentisane sektore proizvodnje primarnih dobara i sirovina na periferiji (ovde se, mahom, misli na poljoprivrednu proizvodnju i ekstrakciju minerala i ruda), nego i one sektore koji nisu bili izvozno orijentisani, kao i već pomenutu industrijsku proizvodnju (isto: 54).

U tom smislu treba pomenuti da je Frank bio ambivalentnog stava kada je reč o upotrebi termina imperijalizam u označavanju ekspanzije kapitalističkog sistema na periferna područja, iako ga je, bez sumnje, i sam koristio. Naime, on ukazuje da su Hobson, Lenjin ili Buharin koristili

termin imperijalizam kako bi napravili jasnu razliku između merkantilne i industrijsko-finansijske faze ekspanzije kapitalizma. Merkantilni kapitalizam proizvodi kolonijalnu ekspanziju, dok industrijsko-finansijski kapitalizam vodi imperijalizmu. Međutim, on ističe da kolonijalizam i imperijalizam proizvode slične posledice kada se posmatraju iz perspektive periferije. Stoga, iako smatra da je njihovo analitičko razlikovanje korisno, ističe da je reč o različitim formama kapitalističke ekspanzije u kojima opstaje kontinuitet eksploatacije satelita u korist metropola (Frank, 1975: 57–58; 72).

Pored toga, Frank naglašava da je priroda razvoja podrazvijenosti obeležena strukturnim diskontinuitetom. Naime, izvlačenje viška iz kolonija nije nužno usmereno ka celokupnom društvu zemlje matice, već samo ka pojedinim sektorima unutar nje. Dok je Evropa i dalje bila dominantno organizovana na feudalnim osnovama, korist od spoljnih prihoda je imao samo veletrgovački sektor. Sličan strukturni diskontinuitet Frank primećuje i kada je reč o savremenom kapitalizmu: višak vrednosti iz kolonija mahom izvlače oni sektori koji su organizovani u monopole ili oligopole u zemljama metropola. Na temelju svoje dominantne pozicije na domaćem tržištu u stanju su da vrše spoljnu ekspanziju, koja im, zauzvrat, kroz izvlačenje viška, pomaže u održavanju monopolističkog položaja. Pri tome, primećuje da je ovaj strukturni diskontinuitet posebno karakterističan za strateške sektore ekonomije, poput proizvodnje nafte i drugih vitalnih energenata ili, na primer, plemenitih metala. Metropole su te koje kontrolišu strateške sektore ekonomije u podrazvijenim zemljama (isto: 18).

Konačno, strukturni diskontinuitet ogleda se i u tome koje su društvene i političke grupe u podrazvijenim zemljama predmet kontrole metropola. Naime, nije celokupna populacija perifernih zemalja podvrgnuta kontroli, već samo buržoazija ili njeni pojedini delovi, koji postaju instrumenti moći u reprodukciji struktura podrazvijenosti (isto: 17–19). Pri tome, ovaj odnos je uzajaman, jer je i domaća buržoazija, zainteresovana za izvlačenje viška sa periferije, posvećena održavanju strane dominacije koja joj garantuje privilegovanu poziciju (Ghosh, 2019: 46). Drugim rečima, dolazi do uspostavljanja kolonijalne klasne strukture koja odslikava interese dominantnog (monopolističkog) sektora i buržoazije. Koristeći vlade i institucije države, buržoazija sprovodi politike podrazvijenosti u ekonomskoj, političkoj i društvenoj sferi (Frank, 1974b: 13; Brewer, 1987: 246).

Oslanjajući se na Polanijjeva zapažanja, Frank ukazuje kako kolonizacija i širenje merkantilističkog kapitalizma nisu samo doneli periferijskim zemljama i regijama nove forme ekonomske organizacije, nego su izmenele čitavu društvenu strukturu. Frank potkrepljuje ovu tezu primerima

Indije i pojedinih regija Afrike, ali i Latinske Amerike. Inicijalna kolonijalna osvajanja prepolovila su broj domorodačke populacije na latinoameričkom kontinentu, opljačkavši sve bogatstvo koje su dotadašnje zajednice na kontinentu stvorile, istovremeno rušeći postojeće institucije koje su omogućavale preživljavanje lokalnog stanovništva. Zatečene forme društvene, ekonomske i političke organizacije su transformisane tako da budu u funkciji interesa metropole, odnosno proizvodnje za spoljna tržišta pod njihovom kontrolom. One su postale deo svetskog merkantilističkog sistema, kao „periferni“, „spoljašnji“, ali ne i nevažni pripojci (Frank, 1975: 24–28). Strukture koje su na ovaj način stvorene nisu bile feudalne, kao što smo već naglasili, već kapitalističke iako nisu bile identične onim organizacionim i institucionalnim formama koje su se razvile u metropolama. Kapitalizam se ne manifestuje na isti način u metropolama i satelitima (Ghosh, 2019: 46–47).

Bruer (Brewer, 1987: 247) ističe da je najubedljiviji deo Frankove analize onaj koji se odnosi na istorijsku prekretnicu u razvoju latinoameričkih država, nakon sticanja nezavisnosti, početkom 19. veka. Reč je o periodu tokom kojeg izbijaju sukobi unutar nacionalnih buržoazija, između pristalica slobodne trgovine, tzv. „Evropljana“, i onih koji su se zalagali za zaštitu domaćih industrija, tzv. „Amerikanaca“. „Evropljane“ su predvodili veletrgovci čije su aktivnosti bile vezane za izvozno orijentisane sektore (poljoprivrednih proizvoda, minerala i stoke). Njihov je uticaj bio dominantan tokom perioda kolonijalne zavisnosti. U onim zemljama u kojima su ove snage odnele pobjedu, lumpen-buržoazija je, kako ih Frank naziva, stvorila svoje lumpen nacionalne države, koje uistinu nisu nikada stekle stvarnu kolonijalnu nezavisnost, već su predstavljale instrumente sprovođenja politika lumpen-razvoja (Frank, 1974b). Ovakva situacija je karakterisala gotovo celokupni region Latinske Amerike za razliku od Sjedinjenih Američkih Država, u kojima je protekcionistički orijentisana nacionalna buržoazija, pobedom u građanskom ratu, uspjela da nametne politike unutrašnje industrijalizacije, nasuprot interesima izvozno orijentisanog plantažnog sektora. Pobjeda „Evropljana“ u zemljama Latinske Amerike onemogućila je razvoj nacionalne buržoazije zainteresovane za unutrašnji industrijski razvoj, dok je sprovođenje politika slobodne trgovine omogućilo uvoz industrijskih proizvoda, koji su bili jeftiniji od onih koje je proizvodila domaća industrija, ali i zaustavilo razvoj unutrašnjeg tržišta. Orijentacija na slobodnu trgovinu dovela je do slabljenja domaćih valuta i, posledično, do pojeftinjenja izvoznih proizvoda. Ovo je nadoknađivano smanjenjem nadnica radnika, tako da je slobodna trgovina, uporedo sa deficitom platnog bilansa, suštinski omogućavala transfer bogatstva između društvenih grupa i dodatno doprinosila koncentraciji kapitala. Na taj

način, politike usmerene na zaštitu izvoznog sektora nisu dovele do razvoja, već su, naprotiv, proizvodile i reprodukovale strukture podrazvijenosti (Frank, 1974b: 58–62).

Drugim rečima, Frankova teza glasi da je kolonizacija oblikovala klase sturkture u zemljama periferije na način koji je omogućio dominaciju onih snaga koje održavaju lance zavisnosti. Posledica toga je da ni nakon formalnog sticanje političke nezavisnosti, razvoj regiona nije bio autonoman u odnosu na metropole (prvobitno Španiju i Portugaliju, potom Veliku Britaniju, a potom Sjedinjene Države). Faze autonomnog industrijskog razvoja i slabljenja lanaca zavisnosti u odnosu na metropole nisu proizašle iz nekih unutrašnjih impulsa, već su bile uslovljene krizama u centru kapitalističkog sistema. On prvenstveno analizira posledice Velike depresije i Drugog svetskog rata koji su omogućile da se Latinska Amerika relativno nezavisno razvija od 1929, pa sve do 1950. godine. Drastični pad uvoza industrijskih proizvoda iz metropola, izazvan krizom, kao i smanjenje stranih investicija i pozajmica, predstavljali su šok za zemlje ovog kontinenta, ubrzavši njihovu unutrašnju institucionalnu transformaciju i industrijalizaciju. Istovremeno, slabila je i politička podrška izvoznim interesima, što je, pored ekonomske osnove, stvorilo političke preduslove za sprovođenje novih industrijskih politika (Frank, 1974b: 76–77).

Ipak, kao što smo naglasili, Frank je bio skeptičan prema mogućnostima ove vrste razvojne politike. On, kao i drugi dependisti, ukazuje da je unutrašnja industrijalizacija, koja je počivala na supstituciji uvoza proizvodnih i potrošnih dobara, vodila novoj vrsti zavisnosti od uvoza neophodnih sirovina i kapitalnih dobara. Budući da je mogućnost uvoza ovih proizvoda zavisila od prihoda dobijenih izvozom sirovina, nova industrijska buržoazija je bila ponovo prinuđena da podstiče razvoj izvoznih sektora kako bi pokrila deficit u platnom bilansu. Uz to, primećuje da su autonomne razvojne politike na kapitalističkim osnovama ograničene spoljnim kontekstom: naime, kada se metropole oporave od posledica rata, ponovo je uspostavljena zavisnost satelita u odnosu na metropole (Brewer, 1987: 248).

Frank, kako navodi Goš (Ghosh, 2019: 47), pokazuje da, iako se kapitalizam razvija, strukture zavisnosti ostaju nepromenjene, dok se istovremeno menjaju sektori ekonomije koji su podložni monopolizaciji. Ova transformacija dovodi do promene formi zavisnosti. U tom smislu osnova monopolističke pozicije u posleratnim ekonomijama počivaju na tehnološkim inovacijama koje dolaze iz metropola. Budući da periferne zemlje nisu u stanju da razvijaju i inoviraju tehnologiju, prinuđene su da je uvoze iz metropola, što ih, s druge strane, stavlja u poziciju u kojoj se suočavaju sa deficitom platnog bilansa, inflacijom i nestabilnom privrednom struk-

turom. Drugim rečima, one ponovo upadaju u zamku zavisnosti. Strani kapital, pri tome, ne investira u razvoj domaće industrije, već mahom u one sektore ekonomije koji počivaju na proizvodnji sirovina neophodnih metropolama (isto: 47).

Posledica ovoga je izvlačenje viška u kojem učestvuju i strani kapital, nacionalne buržoazije i krupni zemljoposednici. Drugim rečima, ponovo se uspostavljaju lanci eksploatacije, gde strani kapital eksploatiše nacionalne buržoazije i krupne zemljoposednike, a ove grupe zauzvrat eksploatišu stanovništvo svojih zemalja. Pri tome, ova forma tehnološke i finansijske zavisnosti, koja je karakteristična za razvoj zemalja latinoameričkog kontinenta u 20. veku, a posebno nakon Drugog svetskog rata, mahom se vezuje za dominaciju Sjedinjenih Američkih Država, kao nove metropole. Budući da nacionalna buržoazija učestvuje u reprodukciji lanaca zavisnosti i eksploatacije, ove zemlje, iako formalno politički nezavisne, ne uspevaju da se samostalno razvijaju, jer državni aparati iznova bivaju pretvoreni u instrumente nacionalnog, a posredno i međunarodnog kapitala u održavanju satelitske pozicije (Frank, 1978: 128–130; Ghosh, 2019: 47–48).

Frank postavlja pitanje kako je moguće prekinuti lance zavisnosti između metropole i satelita, odnosno na koji način periferne zemlje mogu ekonomski da se razviju. Odbacuje predloge pripadnika ECLA-e o unutrašnjoj industrijalizaciji ili transformaciji poljoprivrednog sektora na kapitalističkim osnovama (Frank, 1974c: 88). Naprotiv, tvrdi da je jedina moguća alternativa ona koja vodi kidanju lanaca između metropola i satelita. Međutim, pošto je ovo tokom istorije bilo izvodljivo samo iz razloga koji su bili spoljašnji u odnosu na ekonomije satelita i koji su imali prolazni karakter (kao što su ratovi ili ekonomske krize koje su pogađale metropole), Frank predlaže socijalističku revoluciju i kidanje svih veza zemalja periferije sa nekadašnjim metropolama (Frank, 1969: xvi, xxii; 1970: 371–408; Ghosh, 2019: 48).

Međutim, on se dalje pita kako odabrati adekvatnu strategiju revolucije (Frank, 1970: 372). Klasna struktura latinoameričkih zemalja, kako navodi Frank (isto: 371), formirana je i transformisana razvojem kolonijalne strukture međunarodnog kapitalizma, od merkantilne faze do imperijalizma. Putem ovih kolonijalnih struktura, metropole su podvrgnule Latinsku Ameriku ekonomskoj eksploataciji i političkoj dominaciji, što je odredilo njenu savremenu klasnu i sociokulturnu strukturu. Ista kolonijalna struktura proteže se kroz čitav kontinent, gde nacionalne metropole potčinjavaju svoje provincijske centre, a ovi dalje lokalne centre, čime se svuda stvara sličan oblik unutrašnjeg kolonijalizma. Budući da su ove strukture u potpunosti međusobno prožete, spoljne kontradikcije kapitalističkog razvoja postaju unutrašnje. Kolonijalne strukture su istovremeno

i klasne strukture. Stoga Frank navodi da su najneposredniji neprijatelji nacionalnog oslobođenja domaća industrijska buržoazija i krupni zemljoposjednici (kao eksponenti metropolitanske buržoazije), iako je, bez sumnje, glavni neprijatelj imperijalizam. U tom smislu, suprotno hipotezi o socijalističkoj revoluciji na svetskom nivou, Frank ukazuje da se antiimperialističke, revolucionarne borbe u Latinskoj Americi mogu efikasnije voditi kroz klasne borbe na nacionalnom nivou (isto: 373).

Frankovo stanovište je, kao što smo naglasili, bilo predmet brojnih kritika, posluživši kao povod za otvaranje novih i oživljavanje starih debata. Iako je reč o relativno plodnom misliocu, on nije uvek nudio precizne i jasno elaborirane teorijske postavke ili razrade koncepata na koje se pozivao. Kako konstatuje Bruer (Brewer, 1987: 248), njegovo izlaganje karakteriše korišćenje opštih i kratkih fraza, sa mnoštvom istorijskih primera i pozivanja na druge autore ili istoričare. On traga za deskriptivnim generalizacijama koje bi neposredno uvažavale posmatrane fenomene, ali ne preduzima teorijsku apstrakciju (isto: 252). S tim u vezi, neke od ključnih pojmova na kojima počiva njegova analiza, poput razvoja podrazvijenosti, metropole, satelita, kapitalizma, nije precizno definisao niti do kraja objasnio, što ostavlja prostor za učitavanje različitih značenja, zavisno od konteksta u kojima su upotrebljeni. Ramirez-Faria (2011: 122) ukazuje da Franka karakteriše i izvesna konceptualna manipulacija, odnosno slobodna interpretacija i upotreba marksističkih koncepata, koji mu neretko služe kao potvrda unapred postavljene teze. Ipak, ono što mu se ne može osporiti je precizna eksplikacija istraživačkog problema i pitanja na koja analiza treba da odgovori.

Frank suštinski, iako ne i eksplicitno, shvata kapitalizam kao svetski sistem koji se primarno konstituiše na temelju razmenskih, a ne proizvodnih odnosa (Brewer, 1987: 251). U tom smislu on se pre nadovezuje na stanovišta Pirena (Henri Pirenne), Zombarta (Werner Sombart) ili Vebera (Max Weber), koja kapitalizam definišu kroz motiv sticanja profita, ili, u slučaju Brodela (Fernand Braudel) i Volerstina, kroz kreiranje monopola u trgovini ili industriji, a manje na klasična marksistička stanovišta koja ukazuju na značaj širenja kapitalističkih proizvodnih odnosa i najamnog rada. Ipak, kako primećuje Sternberg (Sternberg, 1974: 77), Frank istovremeno prihvata Marksovu koncepciju faznog razvoja ili smena društveno-ekonomskih formacija i faktora koji ih određuju. Ono što ga razlikuje od Marksa ili drugih marksista koji su se bavili problemom porekla kapitalizma (poput Morisa Doba /Maurice Dobb/ ili Roberta Brenera /Robert Brenner/), jeste činjenica da poreklo ovog sistema smešta u 15. vek, odnosno vezuje ga za razvoj merkantilističkog, veletrgovačkog kapitalizma. Istovremeno, ovakvo određenje kapitalizma omogućava mu da kolonijalna osvajanja latinoameričkih teritorija krajem 15. i početkom 16. veka u potpunosti poistoveti sa kapitalističkom ekspanzijom.

Na ovaj način, on je otvorio još jedno pitanje koje je pokrenulo debatu o tome jesu li latinoamerička društva (bila) feudalna. Frank, naime, odbacuje tezu o dualnom konstituisanju latinoameričkih društava, nudeći argument da su savremene naizgled feudalne strukture u potpunosti proizvod komercijalnog kapitalizma, odnosno da ova društva zapravo nikada nisu bila konstituisana kao feudalna, kao što je to bio slučaj sa Evropom. Ovu tvrdnju podstakla je argentinskog politikologa Enesta Laklaua (Ernesto Laclau) da napiše tekst pod nazivom „Feudalizam i kapitalizam u Latinskoj Americi“ („Feudalism and Capitalism in Latin America“, 1971) i da otvori raspravu.⁴⁶ Laklau, pre svega, smatra da Frankovo određenje kapitalizma i feudalizma u potpunosti zanemaruje proizvodne odnose. Naime, iako postulira da je u osnovi kapitalizma odnos između eksploatatora i eksploatisanih, Frank, smatra Laklau (Laclau, 2018: 155), prećutkuje da isto važi i za feudalizam, kao i za bilo koje drugo klasno društvo. Samo prisustvo tržišta ne znači da je neko društvo kapitalističko. Dakle, kod Franka izostaje određenje specifičnosti kapitalizma u odnosu na feudalizam, kada je reč o osnovi na kojoj se vrši eksploatacija. Odnosno, Frankovo određenje kapitalizma je, prema Laklauu, suviše široko, jer uključuje različite forme eksploatacije. Situiraajući fundamentalnu kontradikciju kapitalizma u polju cirkulacije, a ne proizvodnje, njegova objašnjenja zašto razvoj generiše podrazvijenost ostaju polovična (isto: 162). Svoju kritiku iznosi na sledeći način:

„Naravno, Frank je slobodan da apstrahuje mnoštvo istorijskih činjenica i da na toj osnovi izgradi model. On čak može, ako želi, datom entitetu da da naziv kapitalizam, iako ne vidimo mnogo smisla u korišćenju reči koje se obično koriste u drugačijem značenju za označavanje tako raznovrsnih odnosa. Međutim, ono što je potpuno neprihvatljivo jeste Frankova tvrdnja da je njegova koncepcija kapitalizma marksistička. Jer, za Marksa – što je očigledno svakome ko ima makar površno poznavanje njegovih dela – kapitalizam je bio način proizvodnje. Osnovni ekonomski odnos kapitalizma čini prodaja radne snage slobodnog radnika, čiji je neophodni preduslov gubitak vlasništva nad

46 Iako na ovom mestu nema prostora da se prikaže celokupni tok debate koja je inicirana ovim tekstom, informacije radi treba napomenuti da su se raspravi, koja je trajala nekoliko godina i koja je imala nekoliko različitih rukavaca, priključili Vollerstin (Wallerstein, 1979), Brenner (Brenner, 1977), Sternberg (1974), Fernandez i Okampo (Fernandez & Okampo, 1974), Harding (1974), Kardoza (Cardoso, 1974), Liver (Leaver, 1977), Voren (Warren, 1980), i drugi. Sam Frank je odgovore kritičarima, koji su dolazili i sa „leva“ i sa „desna“, ponudio u tekstu pod nazivom „Dependence Is Dead, Long Live Dependence and the Class Struggle: An Answer to Critics“ (Frank, 1974c). Detaljniji prikaz toka debate dostupan je u: Chilcote, 1981 ili Denmark & Thomas, 1988.

sredstvima za proizvodnju od strane direktnog proizvođača.“ (Laclau, 2018: 155).

Za Marksa su, smatra Laclau (isto: 156), razmena i akumulacija trgovačkog kapitala bile kompatibilne sa raznolikim odnosima proizvodnje, te nisu nužno podrazumevale postojanje kapitalističkog načina proizvodnje. U tom smislu, on ukazuje da Frank ne pravi razliku između koncepata „način proizvodnje“ (koji određuje kao integrisani kompleks proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa povezanih s određenim tipom vlasništva nad sredstvima za proizvodnju /isto: 162/) i „ekonomskog sistema“ (to jest, međusobnih odnosa između različitih sektora ekonomije ili između različitih proizvodnih jedinica, bilo na regionalnom, nacionalnom ili svetskom nivou /isto: 163/).⁴⁷ U tom smislu on daje svoja određenja dva načina proizvodnje:

„Feudalni način proizvodnje je onaj u kojem proizvodni proces funkcioniše prema sledećem obrascu: (1) ekonomski višak proizvodi radna snaga koja je podložna vanekonomskej prinudi; (2) ekonomski višak privatno prisvaja neko drugi, a ne direktni proizvođač; (3) vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju ostaje u rukama direktnog proizvođača. U kapitalističkom načinu proizvodnje, ekonomski višak je takođe podložan privatnom prisvajanju, ali za razliku od feudalizma, vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju odvojeno je od vlasništva nad radnom snagom; to omogućava transformaciju radne snage u robu, a s tim i rađanje odnosa zasnovanog na nadnici“ (isto: 163).

Iz ovoga vidimo da je ekonomski sistem definisan šire i da može obuhvatiti različite načine proizvodnje: kao što u kapitalizmu nailazimo na ostatke feudalnog načina proizvodnje, na sličan način se u feudalnim sistemima mogu razviti elementi kapitalističkog načina proizvodnje. Drugim rečima, Laclau smatra da pretkapitalistički karakter dominantnih proizvodnih odnosa u Latinskoj Americi ne samo da nije bio inkompatibilan s proizvodnjom za svetsko tržište, već je zapravo bio intenziviran njegovim širenjem. Feudalni režim na hacijendama imao je tendenciju da uvećava namete seljacima kako su rastući zahtevi svetskog tržišta podsticali maksimizaciju njihovog viška. Tako, umesto da širenje spoljnog tržišta deluje kao sila koja razara feudalizam, njegov efekat je bio suprotan – naglašavanje i učvršćivanje feudalnih odnosa. Pri tome, on navodi kako La-

47 Razliku između ova dva koncepta Laclau nalazi kod Marksa: „Kada je Marks u prvom tomu *Kapitala* analizirao proces proizvodnje viška vrednosti i akumulaciju kapitala, opisivao je kapitalistički način proizvodnje. S druge strane, kada analizira razmenu između Prvog i Drugog sektora i uvodi probleme poput rente ili porekla trgovačkog profita, on opisuje 'ekonomski sistem'“ (Laclau, 2018: 163).

tinska Amerika nije bila izuzetak u tom pogledu. Sličan obrazac je bio prisutan u Istočnoj Evropi, koja, počev od 16. veka, doživljava refeudalizaciju ili „drugo kmetstvo“, kao posledicu uvećane potražnje za izvozom žitarica i drugih primarnih proizvoda na Zapad (isto: 160–161). Pozivajući se na Marksa i njegovu tezu o koegzistenciji različitih načina proizvodnje u okviru istog ekonomskog sistema, Laklau smatra da Frank greši kada tvrdi da feudalne strukture nisu nikada postojale u Latinskoj Americi i zastupa drugačije stanovište – da su one nastale kao posledica širenja tržišnih odnosa. Pri tome, tvrditi da su u agrarnom sektoru u Latinskoj Americi vladali feudalni odnosi ne znači, smatra Laklau, nužno i afirmaciju teze o dualnom strukturisanju. Dualizam podrazumeva da ne postoje veze između „modernog“ kapitalističkog sektora i „tradicionalnog“ feudalnog sektora. On pak tvrdi da je feudalna eksploatacija bila konsolidovana upravo tendencijom preduzetnika – navodno „modernog“ tipa – da maksimiziraju profit. Odnosno, između ova dva sektora postoji funkcionalno jedinstvo jer je zaostalost jednog u funkciji modernosti drugog (Laklau, 2018: 161). Drugim rečima, Frank nije pravio jasnu razliku između kapitalističkog načina proizvodnje i participacije u kapitalističkom svetskom ekonomskom sistemu (isto: 166). Da zaključimo, Laklau se slaže sa Frankovom kritikom dualnog strukturisanja ovih društava, ali ne prihvata njegovu tezu da su svi delovi njihovih ekonomija podvrgnuti istom tipu načina proizvodnje, već, sledeći Marksa, ukazuje da dva različita načina proizvodnje funkcionišu u okviru istog kapitalističkog sistema.

Druga tačka Laklauove kritike odnosi se na Frankovo određenje koncepta zavisnosti. Laklau, naime, prigovara Franku što nije jasno definisao prirodu zavisnosti između metropole i satelita, odnosno što nije ukazao na konkretne ekonomske kontradikcije koje dovode do situacije zavisnosti. Naime, Frank pokazuje kako razvijene zemlje eksploatišu nerazvijene, ali nigde ne ukazuje na to zašto je nekim zemljama potrebna nerazvijenost drugih da bi ostvarile sopstveni razvoj. Iako se Frank, prilično neodređeno, poziva na Barana, Laklau smatra da je Baranova analiza specifično kontekstualizovana i da se ne može tako široko transponovati na bilo koji kontekst. U tom smislu on smatra da su razlozi zbog kojih je kod Franka prisutna teorijska praznina jasni: naime, on o kapitalizmu piše toliko široko, da s obzirom na nivo apstrakcije na kojem se kreće, ne može da definiše kontradikcije koje su specifične za kapitalizam (isto: 163–164).⁴⁸

---

48 Na ovu liniju kritike nadovezuje se Kac (Katz, 2022: 66), navodeći da, iako je Frank tvrdio da razvoj podrazvijenosti nastaje kao posledica podređene integracije pojedinih regija sveta u svetsku kapitalističku ekonomiju, te konsolidacije razvijenih ekonomija na račun onih koje su zaostale, nigde ne objašnjava na čemu počiva taj mehanizam eksploatacije i zavisne reprodukcije. Takođe, iako posmatra kapitalizam kao globalni sistem, nije objasnio kako se on uspostavlja i reprodukuje, niti je povezao

Laklau ukazuje da je puno dokaza da su tokom srednjeg veka odnosi razmene između Zapada i Istoka počivali na nejednakoj razmeni, na temelju dispariteta između cena robe. Oni su svakako stimulisali akumulaciju kapitala u zapadnoevropskim gradovima, ali nisu nužno vodili transformaciji proizvodnih odnosa. Merkantilistička ekspanzija je, smatra Laklau, samo ekstenzija procesa monopolizacije koji su se dešavali u okviru feudalne Zapadne Evrope, samo na svetskom nivou. Međutim, vrsta zavisnosti koja se uspostavljala tokom merkantilne ekspanzije različita je od one koja je dominirala tokom kapitalističke ekspanzije. Stoga Laklau konstatuje da ukoliko želimo da pokažemo da razvoj generiše nerazvijenost, ono što moramo dokazati jeste da je održavanje pretkapitalističkih odnosa proizvodnje u perifernim oblastima bilo inherentan uslov procesa akumulacije u zemljama centra (isto: 164–165). Laklau smatra da Frank na teorijskom nivou to nije uspeo da dokaže, ukazujući istovremeno i na jedan logički nedostatak izvođenja teoretičara zavisnosti (i svetskog sistema): naime, podrazvijenost periferije možda podstiče razvoj metropola, ali pitanje je da li je ona njen neophodan uslov.^{49, 50}

Pored iznesenih kritičkih argumenata, Goš (Ghosh, 2019: 52) ukazuje da je Frank, zanemarujući proizvodne odnose, postulirao razmske

---

svoju teoriju sa Marksovim teorijama viška vrednosti, nedovoljne potrošnje ili tendencijskog pada profitne stope.

49 Da bi dokazao nedovoljnu ubedljivost postavki teoretičara zavisnosti, Laklau se vraća Marksovom modelu o tendencijskom padu profitne stope. Njegova argumentacija je sledeća: akumulacija kapitala, koja predstavlja motor razvoja kapitalizma, zavisi od stope profita. Profitna stopa je, pak, određena stopom viška vrednosti i organskim sastavom kapitala. Porast organskog sastava kapitala predstavlja uslov za kapitalističku ekspanziju, jer tehnološki napredak stvara rezervne armije radne snage i pomaže održavanje niskog nivoa plata. Međutim, ukoliko porast organskog sastava kapitala nije povezan sa više nego proporcionalnim povećanjem stope viška vrednosti, on će nužno dovesti do pada profitne stope. Budući da je stalni rast organskog sastava ukupnog kapitala inherentan kapitalističkoj ekspanziji, na duže staze se javlja trajna tendencija opadanja profitne stope. Na osnovu ovog modela, jasno je da je ključ za održiv proces akumulacije širenje proizvodnih jedinica u kojima je ili nizak stepen upotrebe tehnologija ili gde je moguća supereksploatacija rada, kako bi se neutralisali depresivni efekti rasta organskog sastava kapitala u dinamičnim ili naprednim industrijama na stopu profita. Ako bi se moglo dokazati da je ulaganje u ove sektore igralo važnu ulogu u određivanju stope profita, sledilo bi da je ekspanzija industrijskog kapitalizma u metropolitanskim zemljama nužno zavisila od održavanja pretkapitalističkih načina proizvodnje u perifernim područjima. Međutim, Laklau smatra da upravo na ovoj tački dostupni dokazi postaju indikativni, ali ne i konačni (Laklau, 2018: 165–166).

50 Dalja razrada ove argumentacije oko prirode i porekla kapitalizma usledila je tokom 1970-ih i 1980-ih godina, u okviru onoga što će kasnije biti nazvano „Brenner debatom“. Njena početna tačka je Brennerov članak „Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe“ (Brenner, 1976).

odnose kao odlučujuće za formiranje klasne strukture na periferiji. Iako se bavio klasnim pitanjem u svojim kasnijim radovima, tretirao ga je isključivo kao fenomen koji je direktno proistekao iz potreba za maksimizacijom profita, odnosno kao činilac koji je određen tržištem i u odnosu na potrebe nacionalnih i međunarodnih metropola. Međutim, on nije uzimao u obzir karakter proizvodnih odnosa na periferiji, niti produktivnost rada, što je od ključne važnosti u analizi razvoja i podrazvijenosti. Pored toga, nije precizirao istorijske specifičnosti klasne strukture u zemljama Latinske Amerike, kao što je zanemario analizu uloge države i njenog odnosa prema klasnoj borbi i klasnim savezima.

Naravno, jasno je da se ovim ne iscrpljuju kritike koje su upućivane Frankovom stanovištu, kao što je i lista njegovih doprinosa znatno šira nego što je ovde moglo da bude istaknuto⁵¹. Bez sumnje, reč je o teoretičaru koji je napravio značajne prodore u preciznom definisanju problema podrazvijenosti zemalja Trećeg sveta, a posebno Latinske Amerike, potkrepljujući svoje stavove istorijskom građom. Pored toga, njegovi su doprinosi nemerljivi u razobličavanju postavki teorija modernizacije (opširnije videti u: Frank, 1967), ali i u nastojanjima da ukaže da su reformistički pokušaji sprovođenja politika razvoja u vidu interne industrijalizacije, u okviru kapitalističkih struktura, suštinski jalovi.

7.2. Spoj radikalne i strukturalističke perspektive: Teotonijo dos Santos

Sledeća značajna figura radikalnih pristupa zavisnosti bez sumnje je brazilski sociolog i ekonomista Teotonijo dos Santos. Već smo prethodno rekli da je Dos Santos bio na čelu Centra za društveno-ekonomske studije Univerziteta u Čileu, u okviru kojeg je grupa levo orijentisanih teoretičara razvijala radikalne pristupe zavisnosti i učestvovala u oblikovanju razvojnih politika vlade Salvadora Aljendea. S vojnim pučom i dolaskom Pinočea na vlast, 1973. godine, Centar je rasformiran, a Dos Santos je bio prinuđen da emigrira u Meksiko nakon pet meseci tokom kojih se skrivao u ambasadi Paname u Čileu. Njegovom dolasku u Čile 1966. godine i osnivanju Centra, prethodila je emigracija iz Brazila, u kojem je vojna hunta došla na vlast dve godine ranije i vršila političku represiju nad protivnicima režima (Kay, 2019: 600). Nakon drugog izgnanstva, akademsku karijeru nastavlja na Nacionalnom autonomnom univerzitetu Meksika. Godine 1979. vratio se u Brazil, gde je proširio svoj akademski angažman radom

---

51 Sažet pregled kritika i doprinosa moguće je videti u Ghosh, 2019: 52–55, kao i u Chew i Denemark, 1996.

za različite agencije Ujedinjenih nacija, ali i političkom karijerom. Kao i u slučaju Franka, njegovi teorijski počeci su snažnije vezani za razvoj teorija zavisnosti, da bi u kasnijim fazama rada razvijao svoje stanovište u okviru svetsko-sistemske perspektive (iako treba reći da, za razliku od Franka, nije odustao od koncepta zavisnosti).

Tokom rane faze, njegova teorija oblikovala se pod uticajem izveštaja koje je publikovala ECLA. U tom smislu, model zavisnosti koji će sam ponuditi, ne samo da pokazuje izvesne sličnosti sa strukturalističkim modelima, već je i inspirisan izveštajima ECLA-e o prodiranju američkog (multinacionalnog) kapitala u industrije zemalja Latinske Amerike. Ipak, on je nastojao da svoju teoriju konceptualizuje na marksističkim osnovama, oslanjajući se posebno na marksističke teorije imperijalizma. Ono što je, pak, evrocentričnim teorijama imperijalizma nedostajalo, jeste analiza koja bi sagledavala posledice imperijalizma u perifernim zemljama. Uočivši ovu teorijsku prazninu, Dos Santos je nastojao da razvije marksističku teoriju zavisnosti (Kay, 2019: 611).

Svoja ključna dela Dos Santos je napisao na portugalskom i španskom jeziku, a ovde ćemo navesti neka od onih koja su dobila i svoja engleska izdanja. Pre svega treba izdvojiti njegov ključni tekst „O strukturi zavisnosti“ („The Structure of Dependence“), iz 1970. godine objavljen u časopisu *The American Economic Review*; potom, „Kriza teorija razvoja i problemi zavisnosti Latinske Amerike“ („The Crisis of Development Theory and the Problem of Dependence in Latin America „), iz 1973. godine, „Kriza savremenog kapitalizma“ („The crisis of contemporary capitalism“), iz 1976, *Imperijalizam i zavisnost (Imperialism and dependence)*, iz 1999, itd.

Već smo naveli da je Dos Santos ponudio jednu od verovatno najpoznatijih definicija zavisnosti. Naime, reč je o takvoj vrsti međuzavisnog odnosa između dve zemlje u okviru kojeg je privreda jedne zemlje uslovljena razvojem i ekspanzijom druge. Zavisnost se uspostavlja u okviru svetske trgovine, gde određene zemlje razvijaju sposobnost da se razvijaju vlastitim snagama i na taj način doživljavaju ekspanziju, dok je razvoj zavisnih zemalja samo (pozitivna ili negativna) refleksija pomenute ekspanzije (Dos Santos, 1970: 231). Pri tom, Dos Santos ukazuje da koncept zavisnosti omogućava da unutrašnje situacije zavisnih zemalja posmatramo kao deo svetske privrede (isto: 231). Pored toga, zavisnost je „situacija uslovljavanja“ koja uzrokuje eksploataciju i ekonomsku zaostalost zavisne zemlje (Kay, 2019: 607; Namkoong, 1999: 137).

Zavisnost nastaje na temelju međunarodne podele rada, odnosno u procesu formiranja međunarodne privrede, gde se integracija nacionalnih ekonomije vrši na nejednakim osnovama. Razmenski odnosi na međunarodnom tržištu se zasnivaju na monopolskoj kontroli tržišta, kako navodi

Dos Santos (Dos Santos, 1970: 231), što vodi transferu viška proizvedenog u zavisnim zemljama u dominantne zemlje. Pored toga, zavisnost uključuje finansijsku komponentu koja se ogleda u davanju kredita i izvozu kapitala dominantnih zemalja u zavisne, to jest na ubiranju kamata i profita, ali i na uspostavljanju snažnije kontrole nad zavisnim zemljama. Za zavisne zemlje ovo znači izvoz viška koji je proizveden u njima i gubitak kontrole nad sopstvenim sredstvima za proizvodnju. Da bi mogle da izdrže ovakvu situaciju primorane su da proizvode velike viškove primarnih proizvoda, bilo eksploatacijom sopstvene radne snage bilo uvođenjem naprednih tehnologija. Njihov razvoj zavisi od sposobnosti da naprave pozitivan skor u međunarodnoj razmeni (Ghosh, 2019: 75). Usled superesploatacije sopstvene radne snage, blokiraju razvoj unutrašnjeg tržišta (nizak nivo nadnica destimuliše unutrašnju potrošnju), ali i drugih tehničkih, kulturnih, moralnih, zdravstvenih sposobnosti. Ovu vrstu razvoja Dos Santos naziva nejednakim i kombinovanim razvojem: nejednakim jer se delovi sistema razvijaju na račun drugih, a kombinovanim jer je reč o kombinaciji nejednakosti i transfera viška kao elementima koji održavaju situaciju zavisnosti na globalnom nivou i pretvaraju je u neophodnu strukturalnu okolnost reprodukovanja svetske ekonomije (isto: 231).

Ono što proizlazi iz navedenih određenja, ukazuje Kej (Kay, 2019: 607), jeste ideja o postojanju svetskog sistema koji počiva na odnosima međuzavisnosti. U izvesnoj meri, ona prati Prebišovu koncepciju strukturisanja sistema na centar i periferiju. Međunarodna podela rada diktira industrijalizaciju i razvoj zemalja centra kroz izvoz industrijskih proizvoda, dok su zemlje periferije uglavnom ograničene na proizvodnju i izvoz primarnih dobara i na eksploataciju prirodnih resursa. I Dos Santos i Prebiš, smatra Kej, određuju ovu situaciju kao posledicu nejednakih odnosa razmene u kojima zavisne zemlje vrše transfer viška u dominantne zemlje. Prebiš objašnjava prenos ili izvlačenje viška kao rezultat pogoršanja uslova trgovine za zemlje periferije (pad u cenama primarnih proizvoda koje periferne zemlje izvoze, a zemlje centra uvoze, u poređenju sa cenama industrijskih proizvoda koje centar izvozi, a periferija uvozi). Dos Santos u svoje određenje uključuje i druge forme transfera: one koji proizlaze iz povrata profita, plaćanja autorskih naknada, visokih kamatnih stopa za servisiranje spoljnog duga itd. U kasnijim radovima, navodi Kej (isto: 608), Dos Santos uvodi koncept nejednake razmene, proizašao iz koncepta Imanuela (Emmanuel, 1974, I, II), a koji se temelji na marksističkoj teoriji radne vrednosti i stoga nije ograničen na proizvodnju i izvoz sirovina od strane periferije, kao u Prebišovoj analizi, već u sebe uključuje i izvoz industrijskih proizvoda i usluga iz zavisnih zemalja u dominantne zemlje.

Kej navodi da je Prebišev rad, posebno koncept centra i periferije, ostavio dubok uticaj na Dos Santosa u početnim godinama njegove akademske karijere. Otuda i izvesne sličnosti u njihovim stanovištima⁵². Ipak, njegovo čitanje ECLA literature bilo je kritičko, što će ga podstaći da ponudi sopstveni model zavisnosti (koji Goš /Ghosh, 2019: 75/ smešta u korpus strukturalističkih modela). U Dos Santosovom modelu, javljaju se dve strukture: spoljne i unutrašnje. One su međusobno kontradiktorne, ali upravo ova dinamika kontradikcije dovodi do razvoja sistema na globalnom nivou. Dos Santos svakako daje primat spoljnim strukturama nad unutrašnjim, odnosno ukazuje da se nerazvijenost proizvodi delovanjem spoljnog sektora na unutrašnji. Globalna ekspanzija kapitalizma, kao što smo rekli, dovodi do integracije razvijenih i slabije razvijenih zemalja u jedinstven svetski sistem. Nerazvijenost jednih posledica je razvoja drugih (isto: 76).

Dos Santos unosi i jednu važnu teorijsku inovaciju u konceptualizaciju zavisnosti, koja predstavlja iskorak u odnosu na statičnost Frankove perspektive. Naime, on ukazuje da postoje razlike u istorijskim formama zavisnosti. Ove forme uslovljene su, kako navodi Dos Santos (Dos Santos 1970: 231–232), različitim činiocima: 1. oblikom svetske ekonomije, koja ima sopstvene zakone razvoja; 2. vrstom ekonomskih odnosa koji se formiraju u kapitalističkim centrima i načinima na koji se oni šire spolja; 3. tipom ekonomskih odnosa koji postoje u perifernim zemljama, a koji su inkorporirani u situaciju zavisnosti unutar mreže međunarodnih ekonomskih odnosa koje je generisala kapitalistička ekspanzija (isto: 232). Ističe i razlike i diskontinuitete između različitih vrsta zavisnosti i između internih struktura koje iz njih proističu (Ghosh, 2019: 76). Svaka vrsta zavisnosti ima specifične karakteristike koje oblikuju unutrašnju strukturu zavisnih zemalja. Ove razlike mogu dovesti do različitih oblika eksploatacije, kontrole i ekonomske organizacije unutar samih zavisnih zemalja, ali i među njima. Dos Santos takođe ukazuje na to da su ove razlike, iako povezane sa ekspanzijom kapitalističkog sistema, specifične u svakom istorijskom periodu, pa stoga razumevanje tipova zavisnosti zahteva i analizu njihove dinamike kroz vreme. Na osnovu toga, predlaže razlikovanje sledećih oblika zavisnosti:

1. Kolonijalna zavisnost je trgovinskog i izvoznog karaktera; karakteriše je situacija u kojoj su komercijalni i finansijski kapital, u sa-

---

52 Ipak, Dos Santos je, kao i drugi radikalni dependisti, kritikovao Prebiša usled podrške rastućoj domaćoj industrijskoj buržoaziji i promociji kapitalističkog razvoja, doduše na reformisanim osnovama. Poput Franka, i Dos Santos je smatrao da bi takva razvojna strategija suštinski samo ojačala odnose zavisnosti, dok bi, s druge strane bila prepreka njihovoj viziji socijalističke revolucije kojom bi se preokrenuo tok razvoja latinoameričkih zemalja (Kay, 2019: 609).

vezništvu sa kolonijalnim državama, ovladali ekonomskim odnosima između Evrope i kolonija putem trgovinskog monopola koji je dopunjen kolonijalnim monopolom nad zemljom, rudnicima i radnom snagom (kmetovima ili robljem) u kolonijama.

2. Finansijsko-industrijska zavisnost koja se konsolidovala krajem devetnaestog veka, a koja je obeležena dominacijom krupnog kapitala u centrima i njegovim spoljnim širenjem kroz ulaganja u proizvodnju sirovina i poljoprivrednih proizvoda neophodnih za potrošnju u zemljama centra. U zavisnim zemljama razvijana je takva struktura privrede koja je bila u funkciji izvoza ovih proizvoda, odnosno privreda orijentisana ka spoljnim tržištima.
3. „Nova zavisnost“, koja se razvija u posleratnom periodu zasnovana je na ulaganjima multinacionalnih kompanija u industrije usmerene ka unutrašnjem tržištu nerazvijenih zemalja. Ovaj oblik zavisnosti uglavnom je tehnološko-industrijskog karaktera (Dos Santos, 1970: 232).

Kolonijalnu i finansijsko-industrijsku zavisnost karakteriše organizacija privrede oko proizvoda koji su namenjeni izvozu, a čija je potražnja određena potrebama hegemonih centara. U prvoj fazi dominira orijentacija na izvoz plemenitih metala i tropskih proizvoda, dok nešto kasnije dominira orijentacija na izvoz sirovina i poljoprivrednih proizvoda. U okviru pojedinih regiona zavisnih zemalja dolazi do specijalizacije u monokulturnoj proizvodnji. Pored primarnih, dolazi do razvoja dopunskih (komplementarnih) sektora, poput stočarstva i zanatstva, koji su u potpunosti zavisili od potražnje koju je kreirao izvozni sektor. Uz to, razvijaju se i samodovoljne ekonomije, koje su predstavljale izvor dopunske radne snage za izvozni sektor u konjunktturnim uslovima u kojima je ovaj bio u ekspanziji, odnosno bile amortizer nezaposlenosti, kada su tržišni uslovi bili nepovoljni. Razvoj unutrašnjeg tržišta je bio ograničen činjenicom da su nacionalni prihodi, koji su dolazili od izvoza, gotovo u potpunosti trošeni na kupovinu sredstava neophodnih za proizvodnju za izvoz (na primer, robove) i na luksuzna dobra (koja su konzumirali krupni zemljoposjednici ili vlasnici rudnika). Budući da je radna snaga bila podvrgnuta supereksploataciji, njene mogućnosti da kreira potrošnju bile su ograničene. Ovome treba dodati da je sektor samodovoljne ekonomije predstavljao izvor rezervne radne snage, pokrivajući deo potrošačkih potreba radnika, a istovremeno služeći kao dopuna prihoda. I konačno, tamo gde su zemlja i rudnici bili u rukama stranaca (u takozvanim enklavskim privredama), veliki deo akumuliranog viška bio je usmeravan u inostranstvo, u vidu profita, što je ograničavalo ne samo unutrašnju potrošnju, već i mogućnosti za reinvestiranje (isto: 232).

Tehnološko-industrijska zavisnost je novi oblik zavisnosti, za koju Dos Santos konstatuje da je još u svojoj razvojnoj fazi, te da je uslovljena međunarodnim tržištima robe i kapitala. Ono što je karakteriše je situacija u kojoj je mogućnost generisanja novih investicija određena finansijskim resursima u stranoj valuti, kako bi se dobavile mašine i polufabrikati neophodni za razvoj lokalne industrije. Razvoj domaće industrije ograničavaju dva činioca: resursi koje generiše izvozni sektor, kao i monopolistička priroda patenata, gde monopolističke firme radije ustupaju svoje mašine u vidu kapitala nego u obliku izvozne robe (isto: 232).

Industrijski razvoj, kako navodi Dos Santos, zavisi od toga u kojoj meri izvozni sektor može da obezbedi prihod u stranoj valuti, koji bi potom bio investiran u razvoj domaćeg industrijskog sektora. Posledica toga je neophodnost održavanja tradicionalnog izvoznog sektora, što, s jedne strane, ekonomski ograničava razvoj unutrašnjeg tržišta kroz očuvanje zaostalih proizvodnih odnosa, dok se, sa druge strane, tradicionalne oligarhije održavaju na vlasti. U zemljama gde su ovi sektori pod kontrolom stranog kapitala, rezultat je odliv profita u inostranstvo i politička zavisnost od međunarodnih interesa (isto: 232–233).

Pošto je industrijski razvoj određen fluktuacijama u platnom bilansu, najčešća posledica ovakvog razvoja je njegov deficit, koji nastaje usled sledećih faktora (isto: 233):

1. Monopolizovana međunarodna tržišta tendencijski proizvode pad cena sirovina, odnosno porast cena industrijskih proizvoda, a posebno resursa neophodnih za industrijsku proizvodnju. Pored toga, prirodne sirovine koje proizvode zavisne zemlje, neretko bivaju zamenjeni sintetičkim, što utiče na pad potražnje, a time i na cenu. Rezultat je deficit platnog bilansa, čak i onda kada dolazi do povećanja proizvodnje primarnih proizvoda.
2. Strani kapital ima kontrolu nad najdinamičnijim sektorima ekonomije, što znači da se veliki obim profita odliva ka inostranstvu, a da mali udeo kapitala ostaje u zavisnoj zemlji.
3. Kao rezultat ovoga, strano finansiranje postaje dvostruko neophodno — kako bi se pokrio deficit, ali i kako bi se finansirao razvoj kroz zajmove za stimulaciju investicija. Strani kapital i strana „pomoć“ (u vidu kredita) se tako koriste za rešavanje problema koje su sami stvorili. Ovi se krediti delom koriste za finansiranje severnoameričkih investicija, subvencionisanje uvoza proizvoda koji konkurišu nacionalnim proizvodima, uvođenje tehnologije koja nije prilagođena potrebama nerazvijenih zemalja i investiranje u sektore niskog prioriteta u nacionalnim ekonomijama.

Gorka istina je, konstatuje Dos Santos (isto: 233) da nerazvijene zemlje moraju da plate za svu „pomoć“ koju dobijaju.

Konačno, industrijski razvoj je uslovljen tehnološkim monopolom koji koriste imperijalni centri. Naime, nerazvijene zemlje zavisne su od uvoza tehnologija i sirovina, kako bi razvijale sopstvenu industriju. Velike kompanije ne prodaju mašineriju i prerađene sirovine kao običnu robu: one zahtevaju ili plaćanje licenci za njihovu upotrebu ili, u većini slučajeva, te proizvode pretvaraju u kapital i uvode ih u obliku sopstvenih investicija. Na taj način se zastarele tehnologije šalju u zavisne zemlje kao kapital za instalaciju podružnica velikih kompanija (isto: 234).⁵³

Dos Santos ukazuje i na efekte koje ovakva spolja indukovana struktura zavisnosti ostavlja na unutrašnju strukturu proizvodnog sistema. Potreba za očuvanjem agrarnog i rudarskog sektora dovodi do stvaranja sub-metropola, koje izvlače višak iz manje razvijenih unutrašnjih mikro-metropola i unutrašnjih kolonijalnih područja. Tako se nejednak i kombinovani razvoj, koji je prisutan na međunarodnom planu, reprodukuje i na unutrašnjem nivou. Potom, industrijska i tehnološka struktura, koja se na ovaj način oblikuje, više odgovara interesima multinacionalnih korporacija nego unutrašnjim razvojnim potrebama. Usled koncentracije kapitala, dolazi do neravnomernog razvoja različitih sektora ekonomije, što dalje vodi nejednakostima u prihodima, te intenzivnoj eksploataciji tržišta koncentrisanim u velikim gradovima. Pri tome, kako ukazuje Dos Santos, rast domaćeg tržišta je ograničen održavanjem tradicionalnih sektora ekonomije na selu, što sam proces industrijalizacije čini neizvesnim. Naime, kao što smo naglasili, visok stepen eksploatacije domaće radne snage ograničava njenu kupovnu moć, dok uvođenjem tehnologija u industrijskom sektoru dolazi do kreiranja nedovoljnog broja radnih mesta u poređenju sa rastom stanovništva. Pri tome, odliv profita u inostranstvo smanjuje mogućnost novih investicija, što dodatno otežava održavanje domaće industrije (isto: 235).

U tom smislu, Dos Santos, kao i Frank, zaključuje da zaostalost ekonomija zavisnih zemalja nije posledica nedostatka integracije u okviru kapitalističkog sistema, već da, naprotiv, prepreke njihovom potpunom razvoju nastaju usled načina na koji su povezane sa ovim međunarodnim sistemom i njegovim zakonima razvoja (isto: 235). Za razliku od drugih radikalnih dependista, Dos Santos teorijski dozvoljava mogućnost razvoja

---

53 Dos Santos dalje objašnjava ovaj mehanizam na sledeći način: zavisne zemlje nemaju dovoljno deviza da bi same nabavljale nove tehnologije; njihove su vlade, stoga, primorane da pruže olakšice stranom kapitalu, kako bi ga privukle, a ovaj, s druge strane, dobija subvencije i izbegava sva ograničenja koja postoje na drugim mestima (Dos Santos, 1970: 234).

putem unutrašnje industrijalizacije na kapitalističkim osnovama, ali samo ukoliko bi došlo do autonomnog razvoja, a posebno razvoja industrije kapitalnih dobara (Kay, 2019: 612). Međutim, budući da je ova putanja razvoja onemogućena aktivnostima međunarodnog kapitala, zalaže se za revolucionarne promene koje bi dovele do formiranja socijalističkih vlada u zemljama Latinske Amerike (Ghosh, 2019: 80). U tom smislu, nije se slagao sa mogućnošću stvaranja saveza između nacionalne industrijske buržoazije i radničke klase u Brazilu, kako bi se zajednički suprotstavile interesima krupnih zemljoposjednika i finansijsko-trgovačkim strukturama. Kao i drugi marksistički orijentisani dependisti, smatrao je da je nacionalna buržoazija tesno povezana sa drugim frakcijama vladajućih klasa, te da će kao svog saveznika uvek pre izabrati međunarodni kapital nego domaću radničku klasu. Ključnu ulogu u socijalističkoj revoluciji namenio je, stoga, savezu koji bi оформili radnička klasa, seljaštvo i slojevi progresivne buržoazije (Kay, 2019: 613).

Ovde nema prostora za detaljnu kritičku procenu Dos Santosovog pristupa, pa ćemo se poslužiti Gošovim pregledom kritičkih osvrta i izneti samo neke od njih (Ghosh, 2019: 81). Dos Santos, kako navodi Goš, kao ni drugi radikalni dependisti, nije na teorijskom nivou preduzeo ozbiljniju analizu i kritiku odnosa proizvodnje, koji su u srži problema zavisnosti. Usled toga, ocenjuje da nije bio do kraja uspešan u teorijskoj integraciji revolucionarne političke ideologije, te da su njegova razmatranja ostala na nivou revolucionarne frazeologije. Istovremeno, u prilog prethodnoj kritici, Goš iznosi ocenu da Dos Santosova teorijska razmatranja nisu ozbiljnije uzdrmala ni neoklasične temelje developmentalističkih pristupa. Potom, kritičari ističu i to da se njegov pristup zasnivao isključivo na iskustvima Čilea i Brazila, te je pitanje da li je primenjiv na sve zemlje kontinenta, a posebno na druge zemlje u razvoju (ova primedba je utoliko značajnija ukoliko se ima na umu činjenica da su pojedine zemlje jugoistočne Azije tokom 1960-ih i 1970-ih godina doživljavale ozbiljan ekonomski razvoj na kapitalističkim osnovama) (isto: 81).

7.3. Radikalne perspektive zavisnosti van Latinske Amerike: Samir Amin

Radikalne pristupe problemima zavisnosti perifernih zemalja, kao što smo mogli da vidimo, nisu razvijali samo latinoamerički autori. Tokom sedamdesetih godina dvadesetog veka, teorije zavisnosti stižu popularnost ne samo u okviru levo orijentisane intelektualne i akademske zajednice u Sjedinjenim Državama ili u pojedinim evropskim centrima, nego i u drugim nerazvijenim zemljama. Ono što je spajalo latinoameričke radikalne

dependiste i autore koji su prihvatili ovu perspektivu – poput egipatsko-francuskog ekonomiste Samira Amina, grčko-francuskog ekonomiste Argiri Imanuela, američkog sociologa Imanuela Volerstina, u ranim fazama njegove karijere, gvajanskog historičara Voltera Rodnija itd. — bila je ideološka bliskost i, makar retorička, oslonjenost na marksističku perspektivu (Larrain, 1989: 15; Chilcote, 1981: 3)⁵⁴. Ova popularizacija radikalnog pristupa zavisnosti, koja je imala za cilj da joj pribavi nešto univerzalnije lice i širu primenu van konteksta Latinske Amerike, ujedno je značila teorijsko grananje, heterogenizaciju, ali i „razvodnjavanje“, iznedrivši ili makar posluživši kao inspiracija brojnim savremenim pristupima, poput svetsko-sistemske perspektivi, neomarksističkim teorijama imperijalizma, perspektivama Globalnog juga, postkolonijalnim i dekolonijalnim teorijama, kritičkim studijama razvoja, perspektivama nejednakog ekološkog razvoja⁵⁵ itd. Kako je konstatovao Ramirez-Faria (Ramirez-Faria, 2011: 129), „periferija je razbila ideološko jezgro“ evrocentričnih zapadnih intelektualnih predstava i teorija, nastojeći da popuni ogromnu teorijsku prazninu u sagledavanju problema razvoja iz perspektive nerazvijenih. Ovo posleratno „otkrivanje“ periferije, i kao predmeta istraživanja i kao epistemološke pozicije (videti opširnije u: Resanović, 2021; Spasić, 2021; Pešić, 2022), u značajnoj se meri podudaralo sa tri grupe istorijskih procesa: procesima dekolonizacije i širenja socijalističkih režima neposredno nakon Drugog svetskog rata, potom gubitka vere u superiornost kapitalističkog razvoja, posebno nakon 1968. godine, i, konačno, kada je reč o savremenom dobu, krizom kapitalističke akumulacije na neoliberalnim osnovama i pojavom alternativnih modela globalnog upravljanja razvojnim procesima.

Iako su radikalne teorije zavisnosti inspirisale brojne teorije, pristupe i perspektive, na ovom mestu posvetićemo pažnju samo razmatranjima Samira Amina, budući da je on dalje teorijski razrađivao koncepte koje nalazimo kod inspiratora teorija zavisnosti (klasičnih teorija imperijalizma ili Pola Barana), ali i samih radikalnih dependista. Pri tome, ovaj izbor je donekle arbitraran, jer je mogao da uključi teorijske inovacije u konceptualizaciji nejednake razmene Argiri Imanuela, ili pak, evoluciju teorija zavisnosti u svetsko-sistemsku perspektivu Imanuela Volerstina, kao što je

54 Naravno, ovde treba imati u vidu da je marksizam, za kojim su teoretičari Trećeg sveta posegli (bilo da je reč o konceptualnoj transpoziciji ili o doslednom preuzimanju i razradi elemenata teorije), bio gotovo neizbežan u konceptualizaciji razvojnih teškoća, upravo zato što je nudio alternativni teorijski instrument da se o ovim zemljama promišlja iz ugla koji nije nužno sledio zapadnoevropske developmentalističke modele. Opširnije o akademskom imperijalizmu, videti u: Alatas, 2003 ili u Pešić, 2022.

55 O mogućnostima primene ove perspektive u proučavanju savremenih ekoloških protesta, videti u: Pešić i Vukelić, 2022 ili Petrović i Pešić, 2023.

i izbor pregleda osnovnih ideja radikalnih dependista iz Latinske Amerike mogao da sadrži (ali iz razloga ekonomičnosti nije) upoznavanje sa radom Rui Maura Marinija. Premda smo svesni da na ovaj način činimo određenu vrstu intelektualne nepravde, nastavićemo sa ovim (nužno) selektivnim i redukovanim prikazom, upućujući čitaoce da se sami detaljnije upoznaju sa delom navedenih autora.

Samir Amin svakako predstavlja jednu od najznačajnijih figura teorija zavisnosti van latinoameričkog kontinenta. Već u svojoj doktorskoj disertaciji, odbranjenoj 1957. godine u Parizu, pod naslovom „Strukturni efekti međunarodne integracije pretkapitalističkih ekonomija. Teorijska studija mehanizama koji kreiraju takozvane podrazvijene ekonomije“, najavio je svoj budući akademski (i politički)⁵⁶ angažman u okviru polja marksističke analize podrazvijenosti i nejednake razmene. Svoja znanja iz ekonomske statistike i ekonomije, Amin je koristio radeći kao saradnik u Ministarstvu za planiranje u Maliju, a potom i kao savetnik vlada Kine, Vijetnama, Venecuele, Alžira i Bolivije. Pored toga, bio je saradnik i direktor agencije Ujedinjenih nacija – Afričkog instituta za ekonomski razvoj i planiranje, u Dakaru, te direktor međunarodne mreže Forum Trećeg sveta. Njegova akademska karijera vezana je pre svega za Pariz, ali i za nekoliko afričkih univerziteta – u Maliju, Senegal i Egiptu (opširnije videti u: Bagchi, 2018). Kao najznačajnija dela pomenućemo *Akumulaciju na svetskom nivou* (*L'accumulation à l'échelle mondiale*, 1970), *Nejednaki razvoj* (*Le développement inégal*, 1973), *Imperijalizam i nejednaki razvoj* (*L'impérialisme et le développement inégal*, 1976), *Evrocentrizam* (*Leurocentrisme*, 1988), *Liberalni virus* (*The Liberal Virus*, 2004).

Ako je Andre Gunder Frank bio neka vrsta katalizatora sve glasnijeg talasa kritika developmentalističkih modela razvojnih faza, formulišući tezu o razvoju nerazvijenosti, Samir Amin ju je, zajedno sa tezom o nejednakom razvoju, teorijski razradio, dajući radikalnim pristupima zavisnosti solidnu teorijsku osnovu i uspostavljajući teorijski kontinuitet i konzistentnost (Persaud, 1987: 337). Već smo naglasili da su i Frank i Amin crpili inspiraciju i dalje razvijali koncepcije Pola Barana i Pola Svizija (Katz, 2022: 42). Potom, kao i ostali radikalni dependisti, Amin prihvata ideju o kapitalizmu kao svetskom sistemu, koji se strukturiše kroz polarizaciju centra i periferije (Amin, 1996: 60; Ghosh, 1989: 58). Pored toga, svojom koncepcijom nejednake razmene, on na kritički način pravi poveznicu sa drugim dependistima ili marksistima koji su se bavili ovim problemom, poput Argiri Imanuela ili Šarla Betelhajma (Charles Bettelheim), s jedne, ili Raula Prebiša i Hansa Singera, s druge strane (Chandra, 1986; Larraín, 1989: 139). Tezom o tributarnom načinu proizvodnje, on dopunjuje

---

56 Amin je bio član Komunističke partije Egipta i Komunističke partije Francuske.

Marksovu teoriju društveno-ekonomskih formacija i nadovezuje se na debate o azijskom načinu proizvodnje. Istovremeno, svojim razmatranjima akumulacije na svetskom nivou nastoji da napravi poveznicu sa klasičnim marksističkim teorijama imperijalizma (Katz, 2022: 42). Uz to, on uvodi i originalni koncept evrocentrizma, kritički se osvrćući na proizvodnju znanja na i o periferiji, koje je u velikoj meri plod dominacije zapadne misli, predstava, interpretacija i narativa.

Krenimo od teze da je kapitalizam neophodno analizirati na svetskom nivou. Poput Franka, Amin smatra da je podrazvijenost zemalja Trećeg sveta moguće razumeti jedino kroz istraživanje uslova i procesa koji se odvijaju u svetsko-istorijskim strukturama procesa proizvodnje. On nastoji da ukaže da se kapitalizam kao svetski sistem ne može svesti samo na kapitalistički način proizvodnje, ali, istovremeno, odbacuje tezu o dualnom strukturisanju kapitalističkih i pretkapitalističkih načina proizvodnje (Amin, 1974a: 19). Naprotiv, nijedna savremena konkretna društveno-ekonomska formacija, navodi Amin, ne može se razumeti drugačije do kao deo jedinstvenog, integrisanog kapitalističkog sistema, koji se konstituiše na svetskom nivou kroz procese akumulacije kapitala (Amin, 1974a: 3). Ovaj jedinstveni svetski sistem strukturisan je hijerarhijski, tako da se izdvajaju regije koje su razvijene (centar) i one koje su podrazvijene (periferija), i to na temelju transfera vrednosti. Amin na sledeći način ovo obrazlaže:

„Kad god kapitalistički način proizvodnje ulazi u odnose sa pretkapitalističkim načinima proizvodnje i potčinjava ih sebi, dolazi do transfera vrednosti iz pretkapitalističkih u kapitalističke formacije, kao rezultat mehanizama prvobitne akumulacije. Ovi mehanizmi ne pripadaju samo preistoriji kapitalizma; oni su i savremeni. Upravo ti oblici prvobitne akumulacije, modifikovani, ali postojani u korist centra, čine oblast teorije akumulacije na svetskom nivou“ (Amin, 1974a: 3).

Drugim rečima, on odbacuje tezu da je nejednaka razvijenost posledica neravnomernog tempa istorijskog razvoja, u okviru kojeg je nekolicina zemalja ili regija uspeła da evoluirala iz feudalizma u kapitalizam, dok ostala društva, iz različitih razloga, nisu uspeła da izvrše tu transformaciju. Kapitalistički način proizvodnje se zaista brže razvijao u pojedinim društvima, ali je uvukao i druga društva, dodeljujući im posebne niše u svetsko-istorijskim kapitalističkim strukturama (Persaud, 1987: 349). Odnosno, slaže se sa Frankom kada kaže da savremena podrazvijena društva nisu „zaostala“ usled konzervacije feudalnih društvenih odnosa iz prošlosti, već kao posledica nejednakih odnosa moći koji se formiraju i reprodukuju kroz

akumulaciju kapitala i nejednaku razmenu na globalnom nivou. Teorija razvoja i nerazvijenosti, smatra Amin, može biti samo teorija akumulacije na svetskom nivou, jer samo ona objašnjava odnose centra i periferije. U tom smislu on prihvata Frankov pojam razvoja podrazvijenosti, ukazujući da je jedinstveni proces vodio razvoju jednih zemalja, a podrazvijenosti drugih (Amin, 1974a: 20).

Dakle, akumulacija na svetskom nivou podrazumeva reprodukciju kapitalizma kao globalnog sistema koji je hijerarhijski strukturisan tako da centar ima dominantnu ulogu dok se integraciju periferije odvija u podređenom i zavisnom obliku. Funkcija periferije je da omogući akumulaciju, to jest proširenu reprodukciju kapitala u centru, tako što: a) služi kao rezervoar jeftine radne snage i sirovina; b) omogućava izvlačenje viška i generisanje profita kroz nejednaku razmenu; c) apsorbuje višak kapitala iz centra (kroz strane investicije); d) razvija i integriše sopstvene sektore proizvodnje tako da služe kao dodaci ekonomija centra (dok sopstvenu industrijsku proizvodnju ne integriše, niti akumulira sopstveni kapital); te, e) apsorbuje efekte ekonomskih kriza u centru (Amin, 1974a).

Svoju analizu Amin počinje razlikovanjem kapitalističkog načina proizvodnje i konkretnih društveno-ekonomskih formacija. On ove formacije naziva kapitalizmom centra i kapitalizmom periferije, ukazujuću na njihova različita obeležja. Formacija kapitalizma centra odlikuje se ne samo dominacijom kapitalističkog načina proizvodnje, već njegovom ekskluzivnošću koja proizlazi iz činjenice da je rast zasnovan na ekspanziji unutrašnjeg tržišta. Drugim rečima, u centru dolazi do potpunog poklapanja kapitalističkog načina proizvodnje i kapitalističke formacije (isto: 37). Razvoj je „autocentričan“ ili „introverzan“, odnosno može se odvijati bez spoljne ekspanzije usled postojanja komplementarne i integrisane razmene između različitih sektora ekonomije koji funkcionišu kao organsko jedinstvo⁵⁷ (isto: 16, 28–29). Benefit od ekonomskog napretka se raspodeljuje ravnomerno u okviru cele ekonomije – putem prilagođavanja cena, izjednačavanja plata između različitih sektora i tendencijskog izjednačavanja stope profita. Ekonomske sile u centru deluju tako da težište ekonomije ima tendenciju da se premešta ka najnaprednijim sektorima i da usmerava radnu snagu iz manje produktivnih u produktivnije sektore proizvodnje (isto: 15). Pored toga, centar karakteriše polarizacija društvenih klasa na buržoaziju i proleterijat, veća stopa produktivnosti rada, kao i viši nivo nadnica (Ghosh, 2019: 58).

---

57 Na primer, ekstraktivne industrije i energetski sektor obezbeđuju baznim industrijama sirovine potrebne za proizvodnju, dok bazne industrije, kroz proizvodnju kapitalnih dobara i polufabrikata, obezbeđuju neophodne komponente za laku industriju ili industrijalizovanu poljoprivrednu proizvodnju, koje zauzvrat proizvode potrošna dobra (Amin, 1974a: 16).

Na periferiji, sa druge strane, kapitalistički način proizvodnje dominira, ali ova dominacija ne vodi eliminaciji drugih načina proizvodnje, jer je rast vezan prvenstveno za spoljna tržišta (Amin, 1974a: 38). Kao tri osnovne karakteristike periferije, Amin navodi a) nejednaku produktivnost između sektora ekonomije, b) dezartikulaciju i c) spoljnu dominaciju (isto: 15). Strukturisanje ovih ekonomija određeno je spolja, prodorom kapitalističkog načina proizvodnje⁵⁸ i praćeno je „distorzijama“: 1. usmerenošću prema izvozu, koji apsorbuje veći deo kapitala pristiglog iz centra (ekstraverzija); 2. prenatrženim razvojem tercijarnog sektora, koji proizlazi iz specifičnih kontradikcija perifernog kapitalizma i izvornih struktura perifernih formacija (hipertrofija); i 3. neujednačenim razvojem grana industrije, s naglaskom na laku industriju. Ove distorzije za posledicu imaju dezartikulaciju ekonomije, dualističko strukturisanje i blokadu ekonomskog rasta (isto: 169–170). Pored toga, njihova posledica su dominacija agrarnog i trgovačkog kapitala u nacionalnom sektoru ekonomije, stvaranje lokalne (najčešće veletrgovačke), kompradorske buržoazije kojom dominira strani kapital i tendencija ka specifičnom birokratskom obliku razvoja (isto: 379).

Dezartikulacija, odnosno nizak stepen razmene i koordinacije između sektora i industrija, posledica je činjenice da su ove ekonomije okrenute spoljnoj razmeni (to jest, njihov razvoj je obeležen „ekstraverzijom“). Strane investicije su usmerene prema izvoznim sektorima, mahom u ekstraktivnoj industriji i plantažnoj poljoprivredi. Ukoliko i dođe do formiranja velikih preduzeća, ona su uglavnom zavisna od stranog kapitala, dok je upravljanje njima izmešteno van zemlje. Sirovine koje eksploatišu ova preduzeća (kao što su nafta, minerali, metali) nisu namenjene razvoju domaće industrije, već su predviđene za izvoz u razvijene zemlje. Tamo gde dođe do formiranja lake industrije široke potrošnje, usled nerazvijenosti bazne industrije, ne dolazi do integracije celokupnog procesa proizvodnje, kao što je slučaj u razvijenim zemljama (isto: 16). Drugim rečima, razvija se tehnološka zavisnost. Razvoj nacionalne industrije i buržoazije je spor, usled nedovoljne koncentracije kapitala koja bi im omogućila da se takmiče sa stranim monopolima. Njihova ulaganja su vezana za one sektore ekonomije u kojima nema konkurencije stranog kapitala, ali koje su komplementarne interesima stranih investitora (na primer, u sektor poljopri-

58 Kako bi objasnio ekspanziju kapitalističkog načina proizvodnje van zemalja centra u kojima je nastao, Amin se vraća Marksovoj tezi o tendencijskom padu profitne stope. Naime, da bi se ova tendencija zaustavila, jedan od tri mehanizma koji su na raspolaganju je širenje kapitalističkog načina proizvodnje na nova područja na kojima je stopa prisvajanja viška vrednosti veća, i gde je, pri tome, moguće pribaviti ekstra-profit kroz nejednaku razmenu. Amin izjednačava ovaj mehanizam sa primitivnom akumulacijom kapital (Amin, 1974a: 169).

vredne proizvodnje namenjene izvozu). Na taj način dolazi do formiranja kompradorske buržoazije, usmerene prema izvoznim i veletrgovačkim aktivnostima, i stoga pod dominacijom stranog kapitala (isto: 177–178).

Inicijalna specijalizacija periferije u poljoprivrednoj proizvodnji i ekstraktivnoj industriji, pri tome, nije bila posledica nedovoljne razvijenosti unutrašnjih tržišta, već većeg stepena produktivnosti u centru u svim oblastima proizvodnje. Sledeći načelo komparativnih prednosti, centar primorava periferiju da se specijalizuje za proizvodnju onih proizvoda kojima obiluju usled povoljnih prirodnih uslova. Ovom inicijalnom uzroku specijalizacije, kasnije se pridružuje još jedan: naime dolazi do dispariteta u nivou nadnica u centru i periferiji. Usled ovog dispariteta, cene industrijskih proizvoda prevazilaze cene poljoprivrednih proizvoda i sirovina, pa se razmena između ovih zemalja odvija na nejednakim osnovama. Posledica toga je da se unutrašnja tržišta zemalja periferije mogu samo ograničeno razvijati, a njihov razvoj postaje zavisn (Amin, 1978: 424).

Na sličan način, i sektor usluga (transport, finansije, trgovina) se razvija kroz oslonjenost na inostrana preduzeća ili kapital. Pri tome, ogroman porast tercijarnog sektora na periferiji nije posledica niti razvoja potražnje niti veće produktivnosti, već nedovoljne industrijalizacije (za razliku od zemalja centra u kojima tercijarni sektor raste usled smanjenih mogućnosti za investicije akumuliranog kapitala u sektoru proizvodnje). Ovaj ogromni porast neproduktivnog sektora na periferiji koči akumulaciju kapitala i vodi visokim javnim rashodima (isto: 425).

Kada je reč o poljoprivrednoj proizvodnji, neretko je karakteriše paralelno strukturisanje na samodovoljnu proizvodnju, s jedne strane, i plantažnu proizvodnju namenjenu izvozu, s druge. Pri tome, nije reč o jednostavnom dualnom strukturisanju, jer iste osobe mogu biti uključene u proizvodnju za tržište i proizvodnju za sopstvene potrebe. Pored toga, čak iako je komercijalizovana, poljoprivredna proizvodnja nije nužno industrijalizovana (Amin, 1974a: 16). Ovo dualno strukturisanje uzrok je nižih nadnica na periferiji, jer se reprodukcija radne snage ne odvija isključivo kroz kapitalistički način proizvodnje.

Dezartikulacija onemogućava da dođe do izdvajanja jednog sektora ekonomije, čiji bi razvoj bio zamajac razvoja ostalih sektora. Svaki takav efekat se prenosi u inostranstvo, pa se sektori nerazvijene ekonomije pojavljuju kao produžeci razvijenih ekonomija, bez kojih ne bi mogli da opstanu. Akumulacija kapitala je nedovoljna da bi došlo do investicija, usled odliva profita u inostranstvo i rashoda koje generišu hipertrofirani tercijarni sektor i javna uprava. Kao posledica dezartikulacije i prateće neujednačenosti u produktivnosti, raspodela bruto domaćeg proizvoda i investicija se u velikoj meri razlikuje od one koja je tipična za razvijene

zemlje (isto: 17). Produktivnost rada i nivoi nadnica niži su nego u centru, kao što se i društveno strukturisanje razlikuje. Pošto je kapitalizam uvezen spolja, on ne istiskuje alternativne načine proizvodnje, pa stoga nema ni potpune polarizacije društva u dve klase. Uz to, kapitalističko strukturisanje na periferiji je „skraćeno“, jer je dominantna grupa – buržoazija iz metropole – odsutna. Drugim rečima, periferijske formacije nemaju sopstvenu dinamiku razvoja koja je nezavisna od metropole (Ghosh, 2019: 58–59).

Ono što je Marks opisao kao primitivnu akumulaciju kapitala, nije stvar prošlosti, kako navodi Amin, već se ona reprodukuje na svetskom nivou, kako se kapitalizam širi. Uporedo sa proširenom reprodukcijom kapitala, koja je tipična za zemlje centra i za kapitalistički način proizvodnje, opstaje i primitivna akumulacija kapitala, koja određuje odnose između centra i periferije. Ona, naravno menja svoju formu, pa se pojavljuje u različitim oblicima „međunarodne specijalizacije“ centra i periferije (Amin, 1974a: 38), između kojih se odvija nejednaka razmena. Da bi objasnio na koji način dolazi do nejednake razmene i hijerarhijskog strukturisanja kapitalizma, Amin ukazuje na istorijske faze kroz koje je prolazio ovaj sistem (tokom kojih su se odnosi centra i periferije menjali): 1. „predistorijski“ period koji traje do Industrijske revolucije, u kojem dominira merkantilistički karakter kapitalizma; 2. period procvata kapitalističkog načina proizvodnje u centru, obeležen Industrijskom revolucijom, dominacijom novog industrijskog kapitala i kompetitivnim oblikom kapitalističkog tržišta; i 3. period imperijalističkog monopola, koji počinje krajem devetnaestog veka (isto: 39–40).

Odnosi koji su uspostavljeni između centra i nove periferije tokom merkantilističkog perioda bili su odlučujući za razvoj kapitalizma. Veći deo unutrašnjih razmena, koje su se odvijale u centru, bio je usmeren na preraspodelu proizvoda koji potiču iz periferije. Centar je uvezio luksuzne, poljoprivredne i zanatske proizvode. Njihova je nabavka počivala na jednostavnoj razmeni, pljački ili organizaciji proizvodnje koja je bila uspostavljena u tu svrhu. Primera radi, Južna Amerika je predstavljala izvor poljoprivrednih proizvoda (poput šećerne trske), ali i plemenitih metala koji su razmenjivani u trgovini sa Istokom. Inicijalna faza pljačke resursa na ovom kontinentu i uništavanja domorodaca, ustupila je mesto fazi u kojoj je ekstrakcija ruda organizovana u vidu preduzeća i zasnovana na izrazitoj eksploataciji rada, dok je istovremeno plantažna proizvodnja šećera ili indiga počivala na uvođenju robovlasništva. Celokupna ekonomija Amerike vrtela se oko ovih razvojnih područja u korist centra. Sličnu funkciju, akumulaciju kapitala i zadovoljenja potreba vladajućih klasa u Evropi, koje su i same bile u procesu transformacije iz feudalnih zemljo-

posednika u poljoprivredne kapitaliste, imala je i trojna trgovina između Evrope, Afrike i Amerike (isto: 40–41).

Nakon Industrijske revolucije, funkcija razmene između centra i periferije se menja. Sada je centar isporučivao periferiji industrijske proizvode široke potrošnje, dok je, istovremeno, nabavljao prevashodno poljoprivredne proizvode sa periferije, a nešto kasnije i metale, minerale i druge proizvode neophodne za sopstvenu industrijsku proizvodnju. Tokom ove faze je uspostavljena specijalizacija proizvodnje u centru i periferiji. Potom, formiranjem monopola, krajem 19. veka, dolazi do još jedne novine – izvoza kapitala iz centra u periferiju. Ova vrsta razmene, pri tome, nije zamenila robnu, već ju je još jače stimulisala time što je omogućila promene u specijalizaciji periferije, koja nije više izvozila isključivo tradicionalne poljoprivredne proizvode ili rude, već i robu proizvedenu kapitalističkom organizacijom proizvodnje (isto: 41).

Dakle, iz navedenog je jasno da i Amin pripada grupi teoretičara koji strukturisanje kapitalističkog sistema na centar i periferiju posmatraju kroz odnose razmene. Ipak, on neće zanemariti odnose proizvodnje, nastojeći da popuni teorijske praznine koje su postojale u Frankovoj teoriji. Pre nego što prikažemo Aminovu verziju teorije nejednake razmene, na ovom mestu ćemo se kratko zadržati na tezi o prelazu u periferni kapitalizam. Već smo, naime, naglasili da Amin smatra da su kapitalizam periferije i kapitalizam centra dve različite formacije. To znači da se i načini na koji su ove zemlje ili regije postale kapitalističke razlikuju (Amin, 1974b: 97). Amin konstatuje da su elementi teorije prelaza u centralni kapitalizam prisutni u Marksovom delu. Na osnovu toga, formulisano je nekoliko različitih pristupa. U „degenerisanoj“ verziji marksizma, prelaz je sveden na mehanički model smene društveno-ekonomskih formacija. Pri tome, on naglašava da u ovim modelima dolazi do konfuzije u shvatanju koncepta društveno-ekonomske formacije i načina proizvodnje, kao i do izostanka artikulacije određujućih instanci u različitim načinima proizvodnje i njihovim kombinacijama u istorijskim formacijama (isto: 97). Druga grupa teorija, teorije prelaza u kapitalizam⁵⁹, ukazuje na uslove koji su neophodni da bi došlo do razvoja kapitalizma: akumulaciju kapitala i proletimizaciju rada. On naglašava da se akumulacija kapitala sreće i u drugim pretkapitalističkim formacijama (antičkim ili feudalnim društvima), ali da one nisu oslobodile rad. Da bi došlo do nastanka kapitalizma, bilo je neophodno stvoriti raspoloživu i slobodnu radnu snagu, što je, u evropskom slučaju, postignuto raspadom feudalnih odnosa. Pored toga, ukazuje da su teorije prelaza naglasile još jednu specifičnu karakteristiku kapitalističke

---

59 Amin ovde referiše na Svizija, Doba, Hiltona i druge.

akumulacije, a to je razaranje zatečenih načina proizvodnje širenjem unutrašnjeg tržišta (isto: 98).

Međutim, marksistička teorija nije se bavila prelazom u periferni kapitalizam. Amin nastoji da popuni ovu teorijsku prazninu i da poveže teoriju prelaza u periferni kapitalizam sa nejednakom razmenom i akumulacijom kapitala. On ukazuje da su pretkapitalističke formacije koje su prethodile perifernom kapitalizmu predstavljale strukturisane kombinacije različitih načina proizvodnje prvobitne zajednice, robovlasničkog načina proizvodnje, feudalnog načina proizvodnje, prostog robnog načina proizvodnje i tributarnog načina proizvodnje (za razliku od centralnog kapitalizma kojem su prethodile formacije u kojima je dominirao feudalni način proizvodnje). Već iz ovog nabiranja je jasno da Amin uvodi jednu inovaciju, to jest da, pored onih načina proizvodnje koje su isticali Marks i nastavljači njegovog dela, on ukazuje na postojanje još jednog – tributarnog, koji donekle odgovara azijskom načinu proizvodnje. Tributarni način proizvodnje sličan je feudalnom: društvo se strukturise na dve klase – seljaštvo, organizovano u zajednicu, i upravljačku klasu, koja ima monopol nad političkom organizacijom društva i prikupljanjem poreza. Razlikuje ga od feudalizma to što vlasništvo nad zemljom ne pripada isključivo feudalnom gospodaru, već seoskoj zajednici. Dok feudalni gospodar može da se oslobodi svojih kmetova i proleterizuje ih, što je suštinski dovelo do stvaranja gradskog proleterijata u Zapadnoj Evropi i omogućilo stvaranje kapitalističkih odnosa, pravo seljaka na korišćenje zemlje u tributarnom načinu proizvodnje onemogućava ovaj proces proleterizacije rada (isto: 98–100).

Nevropska pretkapitalistička društva predstavljaju različite kombinacije pomenutih načina proizvodnje. Amin smatra da je marksistička teorija neopravdano, pojednostavila ovu raznovrsnost, svodeći je na jedan azijski način proizvodnje. Umesto toga on ističe postojanje različitih pretkapitalističkih formacija, koje su bile podložne različitim mehanizmima prodora stranog kapitala i specifičnim modelima političke integracije. Jedan od tih modela bile su „orijentalne i afričke“ formacije, u kojima je dominirao tributarni način proizvodnje, s manje ili više izraženom tendencijom feudalizacije, dok su u isto vreme u ograničenom obimu postojali i elementi proste robne proizvodnje i trgovine na velike udaljenosti⁶⁰. U transformaciji ovih ekonomija u periferni kapitalizam, Amin je razlikovao tri mehanizma, koji su u različitim kombinacijama bili prisutni u konkretnim istorijskim formacijama: 1. uspostavljanje prostih robno-novčanih

---

60 Amin, pri tome, napominje da su afričke formacije jednostavnije u odnosu na orijentalne, i da ih čini kombinacija prvobitnih zajednica i tributarnog načina proizvodnje (Amin, 1974a: 141).

odnosa; 2. spoljna (kolonijalna) trgovina; 3. investicije stranog kapitala (Amin, 1974a: 142).

Drugi tip pretkapitalističkih formacija su američke formacije, koje su nastale velikim geografskim otkrićima Novog sveta. Reč je o slabo naseljenim područjima, na kojima su evropski migranti potisnuli lokalno stanovništvo ili ga podredili potrebama merkantilnog evropskog kapitala. Ono što je karakteristično za ovaj tip formacija je da je u njima merkantilni kapital organizovao kapitalistička preduzeća za eksploataciju plemenitih metala i proizvodnju poljoprivrednih proizvoda, uspostavivši istovremeno monopole koji su služili za dalju, pravu akumulaciju kapitala. Oblici eksploatacije lokalnog stanovništva su varirali, kako navodi Amin, od „pseudofeudalnih“ (*encomienda*), preko „pseudorobovlasničkih“, do plantažne robovlasničke proizvodnje. Amin, slično Franku, naglašava da su svi ti različiti oblici proizvodnje bili u funkciji kapitalizma koji se tek rađao. Budući da je reč o proizvodnji za tržište, ovi oblici proizvodnje ne mogu se, smatra Amin, mešati sa pravim robovlasničkim ili feudalnim načinom proizvodnje⁶¹ (Amin, 1974b: 101–102).

Ovde dolazimo do pitanja mehaniz(a)ma nejednake razmene, to jest do objašnjenja kako dolazi do nejednakog razvoja između centra i periferije. Svoju interpretaciju mehanizma nejednake razmene, Amin izlaže kritički se osvrćući na analizu koju je ponudio Imanuel (videti: Emmanuel, 1974, I i II), uzimajući u obzir Betelhajmove primedbe ovoj koncepciji. U fokusu Imanuelove teorije je globalna trgovina, koja perpetuiira nejednakosti između razvijenih i nerazvijenih zemalja kroz razlike u nadnicama. Nejednaka razmena podrazumeva takav vid razmene na međunarodnom nivou u okviru koje su siromašne zemlje primorane da prodaju proizvode u koje je uloženi veliki broj sati rada i da od bogatih zemalja kupuju proizvode u koje je uloženi manji broj sati rada (Bettelheim, u: Emmanuel, 1974). Amin nastoji da ovu definiciju unapredi i ponudi svoje određenje nejednake razmene: reč je o razmeni proizvoda čija proizvodnja uključuje razlike u platama koje su veće od razlika u produktivnosti rada (Amin, 1977: 211). Naravno, jasno je da nisu svi proizvodi, koje periferijske ekonomije razmenjuju, proizvedeni u okviru kapitalističkog načina proizvodnje, ali za Amina to nije od naročitog značaja, ako su razlike u platama više od razlika u produktivnosti (isto: 215). On, za razliku od Imanuela, koji plate posmatra kao nezavisnu varijablu, naglašava da su nivoi plata određeni klasnim sukobima koji predstavljaju subjektivni element, s jedne

---

61 Uz to, ova su preduzeća i sama razvijala svoje anekse, to jest nova preduzeća koja su ih snabdevala hranom i drugim proizvodima. Iako su neretko bila organizovana na feudalnim osnovama, ona svakako nisu bila feudalna, jer su funkcionalno bila predodređena da proizvode za kapitalistička tržišta (Amin, 1974b: 102).

strane, i kontekstom koji je određen uslovima akumulacije (to jest, objektivni element), s druge strane (isto: 206). Drugim rečima, nivoi plata u uskoj su vezi sa stepenom razvoja proizvodnih snaga. Pored toga, on polazi od pretpostavke da je nivo tehnološkog razvoja u većini sektora sa periferije koji proizvode za izvoz sličan onome u centru, ali da su plate radnika sa periferije i dalje niže.

Međutim, iz činjenice da su radnici sa periferije u većoj meri eksploatisani u odnosu na radnike iz centra, ne proizlazi, kao što je to tvrdio Lenjin, da korist ubiru radnici iz centra (zbog transfera viška) (isto: 222). Amin je ovde dosledan kada kaže da je visok nivo plata u centru posledica visokog stepena razvoja proizvodnih snaga, a ne međunarodnih transfera (Larrain, 1989: 140). Stoga, da bi rešio dilemu da li je nejednaka razmena određena međuklasnim ili međunacionalnim odnosima, on izmešta analizu klasnih borbi sa nacionalnog na svetski nivo, te osnovnu suprotnost vidi između međunarodne buržoazije i međunarodnog proleterijata. Međunarodnu buržoaziju, pri tome, određuje kao grupu koja kontroliše akumulaciju kapitala na svetskom nivou, dakle, kao buržoaziju centra, dok međunarodni proleterijat predstavlja proleterijat periferije, usled činjenice da je on u većoj meri eksploatisan.

Da rezimiramo, Amin ukazuje da je stopa viška vrednosti na periferiji veća nego u centru, jer su, pri istom nivou upotrebe tehnologija, plate na periferiji niže nego plate u centru (kao posledica različitog nivoa razvijenosti proizvodnih snaga). Upravo zato što je stopa viška vrednosti viša na periferiji, dolazi do emigracije (međunarodnog) kapitala na periferiju, u potrazi za višim profitom. Uz to, penetracija stranog kapitala na periferiju i razvoj orijentisan na izvoz, dovode do strukturnih poremećaja, kako u pogledu načina na koji se integrišu sektori ekonomije, tako i u pogledu političkih saveza između različitih društvenih klasa. Rezultat ovih procesa je nejednaka razmena (Amin, 1977: 221–222).

Izmeštanjem analize na svetski nivo, Amin je, kako navodi Larain (Larrain, 1989: 144), uspešno demonstrirao zavisni karakter ekonomija na periferiji, ukazujući da, jednom kada su integrisane u kapitalistički sistem, one više nisu u stanju da se samostalno razvijaju. S druge strane, u analizi karakteristika ekonomija centra, Amin gotovo da ne referiše na periferiju i na njenu ulogu, što je i očekivano budući da je reč o autocentričnim formacijama koje su u stanju da same vrše proširenu reprodukciju i akumulaciju kapitala. Ovo, kako ističe Larain, ima svojih prednosti, jer time izbegava grešku koju su pravili Frank ili Vollerstin, kada su tvrdili da se ekonomije centra ne mogu reprodukovati bez periferije.

Upravo je ova konstatacija dobar povod da se, ukratko, osvrnemo i na neke kritičke primedbe upućene elementima Aminove teorije. Pre sve-

ga, kako navodi Goš (Ghosh, 2019: 67), iako njegovu teoriju karakteriše eklekticism (koji je posledica nastojanja da se popune teorijske praznine u analizi zavisnosti), ona i dalje ostaje u polju razmatranja odnosa razmene kao ključnih za reprodukciju međunarodnog kapitalizma, ne uspevši da ponudi teorijske inovacije kada je reč o proizvodnim odnosima. Ova nedoslednost marksističkoj teoriji ogleda se i u činjenici da njegova analiza periferije ostaje na površinskom, deskriptivnom nivou, bez ukazivanja na proizvodne odnose koji se uspostavljaju u podrazvijenim društvima. Potom, kritičari ukazuju da se distorzije koje izaziva penetracija kapitala ne mogu smatrati validnim za celokupnu istoriju periferijskih društava, kao što ideja o unipolarnom karakteru razvoja ne uvažava specifičnosti istorijskih situacija različitih podrazvijenih društava.

Kada je reč o kritikama koje se odnose na unutrašnje protivrečnosti u Aminovoj teoriji, svakako je jedna od najozbiljnijih ona koja ukazuje da koncept svetskog sistema nužno isključuje autocentrični karakter akumulacije u centru. Iako na teorijskom nivou Amin pokazuje da centru nije potrebna periferija da bi se reprodukovao, pitanje je onda, čemu služi periferija, to jest, zbog čega je ne tretira kao prolaznu razvojnu fazu podrazvijenih društava već kao trajno stanje koje konstituiše kapitalizam kao svetski sistem. Ovoj kritici pridružuje se ona koja se odnosi na teoriju nejednake razmene koja počiva na razlikama u platama: naime, pitanje je zbog čega se ovakva razmena isključivo vezuje za centar i periferiju, kada i u razvijenim zemljama razlike u platama mogu dovesti do nejednake razmene? (Ghosh, 2019: 68).

8. Reformistički pristup – Fernando Kardozo

Brazilski sociolog Fernando Kardozo pripada grupi dependista čiji se pristup u literaturi najčešće označava kao reformistički ili umeren (za razliku od radikalnih pristupa). Njegova teorijska razmatranja su inicijalno bila inspirisana marksističkim analizama i konceptima, dok je kasniji, politički angažman u velikoj meri bio obeležen sprovođenjem liberalnih ekonomskih politika. Kardozo je akademsku karijeru započeo u Čileu, u kojem se, kao i mnogi drugi intelektualci iz Brazila, zatekao bežeći pred nasiljem vojne hunte koja je došla na vlast 1964. godine. Na Latinoameričkom institutu za ekonomska i društvena planiranja u Santjagu (koji je osnovan kao podružnica ECLA-e) predavao je razvojnu sociologiju, da bi 1967. godine karijeru nastavio na Univerzitetu u Parizu-Nanter. Već naredne godine vraća se u Brazil i u Sao Paulu dobija poziciju profesora političkih nauka. Međutim, nakon svega godinu dana, njemu je, kao i drugim intelektualcima u Brazilu, zabranjeno da predaje na fakultetu, iako dobija mogućnost da nastavi sa istraživačkim radom. Tokom 1970-ih godina, mahom predaje na prestižnim univerzitetima u Evropi i Sjedinjenim Državama, a paralelno sa akademskom karijerom, počinje i njegov politički angažman u Brazilu. U periodu od 1982. do 1985. godine bio je predsednik Međunarodne sociološke asocijacije. Nakon višegodišnjeg angažmana u parlamentu, 1992. godine postaje ministar spoljnih poslova, a naredne godine i ministar finansija. Konačno, 1995. godine izabran je za predsednika Brazila, i na toj poziciji ostaje sve do 2003. godine.

Kao što smo rekli, Kardozovo teorijsko stanovište inspirisano je marksističkom teorijom, iako se nije odlikovalo radikalnošću koja je karakterisala druge dependiste ove orijentacije. U koautorstvu sa čileanskim

sociologom Encom Faletom, objavljuje seminalno delo *Zavisnost i razvoj u Latinskoj Americi* (*Dependency and Development in Latin America*), 1969. godine, koje je, nakon deset godina, dobilo i svoje englesko izdanje, a potom i tekst pod nazivom „Udruženo-zavisni razvoj: teorijske i praktične implikacije“ („Associated-Dependent Development: Theoretical and Practical Implications“).

Po čemu se razlikuje Kardofov i Faletov pristup analizi zavisnosti u odnosu na druge dependiste? Pre svega, Larain (Larain, 1898: 194), konstatuje da kod Kardoza i Faleta, za razliku od drugih dependista, nailazimo na rigorozniju primenu marksističke teorijske aparature u analizi zavisnosti. Oni se, pri tome, ne bave zavisnošću na apstraktnom nivou, kao što je to slučaj sa Frankom, već ukazuju na konkretne situacije i različite istorijske faze zavisnosti (videti u: Cardoso, 1977: 11, 14). Potom, njihova koncepcija zavisnosti nije mehanicistička i statična; zavisnost se ne shvata kao formacija koja je uslovljena isključivo spoljnim činiocima eksploatacije i prisile, već naglašavaju da je reč o strukturnoj kategoriji koja je određena istorijsko specifičnim interesnim podudarnostima lokalnih i međunarodnih vladajućih klasa, s jedne strane, i izazovima pred koje ih stavljaju potlačene klase, sa druge (Cardoso & Faletto, 1979: xvi). Drugim rečima, oni nude teorijski nijansirano, dinamično određenje zavisnosti, ukazujući da zavisnost i razvoj nisu nekompatibilni, već da u specifičnim istorijskim situacijama mogu ići zajedno, u okviru strukture koju nazivaju „udruženo zavisnim razvojem“ (Cardoso, 1973: 149).

U građenju svog pristupa, Kardofo i Faletto su kritični prema određenim teorijskim postavkama i rešenjima koja su dolazila od ekonomista okupljenih oko ECLA-e, kao i prema tezama radikalnih dependista. Istovremeno, njihovo se stanovište, bez sumnje, oblikovalo pod uticajem rezultata do kojih su došli stručnjaci okupljeni oko ECLA-e, kao što postoje tačke u kojima je evidentna bliskost sa radikalnim dependistima (videti u: Cardoso & Faletto, 1979: vii, xxii; Dos Santos, 1998). Sam Kardofo ističe da se njegov pristup nadovezuje na onu tradiciju koja nastoji da oživi analizu ekonomskih struktura i struktura zavisnosti, a koja neće „gušiti istorijski proces uklanjanjem kretanja koje proizlazi iz stalne borbe među grupama i klasama“ (Cardoso, 1977: 10). Nema unapred određenog toka istorije; reč je procesu koji je otvoren. Drugim rečima, zalažu se za globalno i dinamično razumevanje društvenih struktura, umesto da ih tretiraju kao međusobno nezavisne fenomene. U tom smislu, sledeći marksističku tradiciju, naglašavaju društveno-političku prirodu ekonomskih proizvodnih odnosa, te ideju da je „hijerarhija koja postoji u društvu rezultat uspostavljenih načina organizovanja proizvodnje materijalnog i duhovnog života“ (Cardoso & Faletto, 1979: ix).

Posmatrajući strukture kao dinamične fenomene, koje su stalno u procesu transformacije, oni ukazuju na značaj proučavanja konflikata, društvenih pokreta i klasnih borbi, kao ključnih za razumevanje situacija zavisnosti. Strukture zavisnosti nisu stabilne i nepromenjive, već upravo suprotno. Stoga naglašavaju važnost proučavanja svake konkretne situacije zavisnosti, jer one nose specifične strukturne kontradikcije i tenzije koje otvaraju put za pojavu alternativnih ideologija ili pokreta koji potencijalno vode promenama (isto: x–xi). Pored toga, ističu da zavisnost ne treba posmatrati kao krovni pojam, primenljiv na sve situacije, niti kao osnov za formalna poređenja stepena zavisnosti jer nemaju sve forme zavisnosti iste karakteristike (isto: xii). Potom, naglašavaju da zavisnost nije isključivo spoljna kategorija, koja se razvija i postoji izvan dominantnih klasnih odnosa, a gde se ti klasni odnosi pojavljuju kao neka vrsta epifenomena spolja izazvanih procesa (poput logike kapitalističke akumulacije). Naprotiv, naglašavaju interakciju spoljašnjih i unutrašnjih sila koje formiraju kompleksne i istorijski specifične strukture zavisnosti. Ove strukture se oblikuju uspostavljanjem komplementarnih interesa lokalnih i stranih vladajućih klasa, pri čemu oblik i sastav mreža koje čine ove klasne saveze može da varira. Tako, u pojedinim okolnostima, ovi klasni savezi mogu da se prošire i uključe segmente srednje, a ponekad i otuđene delove radničke klase. U drugim okolnostima, pak, delovi lokalne vladajuće klase mogu stupati u klasne saveze sa srednjim klasama, radnicima ili seljacima, kako bi sprečili prodor međunarodne buržoazije itd. (isto: xv–xvi).

Kardoza i Faletto ukazuju da se nastanak periferije svakako ne može razumeti bez spoljašnjeg, ekonomskog impulsa koji je integrisao tradicionalne nekapitalističke ekonomije u međunarodno tržište. Ipak, uprkos tome što su ove periferne zemlje bile izložene istoj globalnoj dinamici, putanje zavisnosti i posledice su se razlikovale. Ovo nije samo posledica različitih prirodnih resursa kojima su raspolagale, niti je samo reč o istorijskom momentu u kojem su integrisane, iako su i ovi faktori od značaja. Objašnjenja zavisnosti moraju uzeti u obzir prisustvo ili odsustvo podudarnih interesa i saveza između lokalnih klasa i međunarodnih činilaca, kao i forme organizovanja države, dominantne ideologije, strategije upravljanja ekonomskim procesima itd. (isto: xvii). Drugim rečima, autori ukazuju da nivo analize situacija zavisnosti mora da se pomeri sa apstraktnih modela ka konkretnim istorijskim situacijama i konkretnim društvenim odnosima. U tom smislu, pozivaju se na Marksa i zasnivaju svoju analizu zavisnosti na shvatanju da je istorija akumulacije kapitala poprište klasnih sukoba, odnosno ustanovljenih formi dominacije i reakcije na njih (isto: xviii).

U konkretizaciji ovog plana analize, polaze od određenja zavisnosti, koje je slično Aminovom: sistem je zavisan onda kada akumulacija i

ekspanzija kapitala ne uspevaju da pronađu unutrašnju dinamičku komponentu (isto: xx). Pored toga, prihvataju ideju da je kapitalizam svetski sistem, u okviru kojeg određeni delovi imaju vodeću ulogu i kontrolu nad onim sektorima koji su od ključnog značaja za proizvodnju i akumulaciju kapitala (na primer, nad proizvodnjom tehnologije ili nad finansijskim sektorom). Saglasni su i sa tezom da ekonomije centra svakako izvlače korist od nejednake razmene sa periferijom ili iz supereksploatacije rada. Međutim, za razliku od radikalnih dependista, ističu da je akumulacija kapitala u centru u prvom redu zavisna od proizvodnje relativnih viškova vrednosti i povećanja produktivnosti, a ne od eksploatacije periferije (isto: xxi; Larrain, 1989: 166). Kada je reč o perifernim ekonomijama, i ovde je njihov pristup „na liniji“ sa stanovištima drugih dependista. Naime, ukazuju da čak i kada prestanu da budu specijalizovane u proizvodnji sirovina, periferije ostaju zavisne, samo u drugoj formi. Ovaj stav obrazlažu poznatim argumentom da proizvodnja kapitalnih dobara u perifernim ekonomijama nije u toj meri razvijena da bi mogla permanentno da unapređuje sistem, kako u pogledu nivoa tehnološkog razvoja, tako i u pogledu finansija kojima raspolažu ili formi organizacije proizvodnje. Da bi bile u stanju da napreduju, periferne zemlje su primorane da igraju igru „međuzavisnosti“, ali su, kako navode Kardoza i Faletto, u poziciji koja je slična klijentu koji traži pozajmicu od banke. One mogu da pokušaju da se izbore za nezavisnost, ali je ovaj proces neizvestan usled strukturnih prepreka ili nametnute dominacije (Cardoso & Faletto, 1979: xxi–xxii).

U čemu se njihovo stanovište razlikuje od drugih? Pre svega, Kardoza i Faletto, kao što smo rekli, zavisnost ne posmatraju kao apstraktan fenomen. Oni nastoje da konkretizuju njegovo značenje, uzimajući u obzir različita istorijska iskustva. U tom smislu, razlikuju tri situacije zavisnosti. Prve dve se odnose na fazu „spoljne ekspanzije“ mladih latinoameričkih država nakon sticanja kolonijalne nezavisnosti, dok je poslednja vezana za period nakon Drugog svetskog rata (takozvana „nova zavisnost“, slično kao kod Dos Santosa) (isto: 29, 127, 149). Reč je sledećim situacijama:

1. Ekonomije – enklave, koje nastaju kada strani kapital prodre u lokalne proizvodne procese, delom se transformišući u plate i poreze. Svoju vrednost strani kapital povećava eksploatacijom lokalne radne snage, koja transformiše prirodne resurse u robu. Ova roba je namenjena isključivo prodaji na stranim tržištima.
2. Ekonomije koje kontroliše lokalna buržoazija karakteriše suprotan pravac cirkulacije kapitala. Naime, akumulacija je proizvod prisvajanja prirodnih resursa od strane lokalnih preduzetnika, kao i eksploatacije lokalnih radnika. Početna tačka eksploatacije je unu-

trašnja, kao što se i valorizacija kapitala odvija u unutrašnjem proizvodnom procesu. Međutim, da bi se cirkulacija kapitala dovršila, neophodna su spoljna tržišta. Ove ekonomije su karakteristične za fazu unutrašnje industrijalizacije na temelju supstitucije uvoza.

3. Treći slučaj su savremene forme industrijalizovanih ekonomija koje su pod kontrolom multinacionalnih korporacija. Iako je inicijalna akumulacija rezultat spoljnih investicija, prodaja robe se mahom vrši na unutrašnjim tržištima (isto: xix).

Navedene varijante zavisnosti razlikuju se i na osnovu društveno-političkih konteksta u kojima nastaju, a posebno s obzirom na varijacije u karakteru vladajućih i potčinjenih klasa, potom, tipa birokratskih struktura koje se u ovim zemljama uspostavljaju, kao i ideologija koje baštine različiti društveni pokreti. Kako navode Kardoza i Faletto, upravo se kroz ove socio-političke strukture, koje pokreću i održavaju društvene klase i grupe čiji su interesi suprotstavljeni, kapital, kao ekonomska forma sa svojom logikom ekspanzije, ostvaruje u istoriji (isto: xx).

Dvojica autora naglašavaju da zavisne periferne ekonomije nisu identične ekonomijama u centru, čak ni kada dođe do industrijalizacije. Uprkos tome, naglašavaju da njihov pristup ne treba posmatrati kao teoriju zavisnog kapitalizma koja ima za cilj da otkrije specifične zakone zavisnog razvoja, već predlažu da se postojeće teorije kapitalizma prošire i preciziraju kako bi obuhvatile zakone razvoja zavisnih zemalja (Kay, 2011: 136). U tom smislu kritički se odnose prema onim pristupima koji su pesimistično predviđali permanentnu stagnaciju zavisnih zemalja u stanju podrazvijenosti usled tendencije opadanja profitne stope u centru ili usled nedovoljne veličine unutrašnjih tržišta (Cardoso & Faletto, 1979: xxxiii; Kay, 2011: 137). Takođe, za razliku od Franka ili Amina, odbacuju tezu da su zavisnost i imperijalizam dve strane istog novčića. Ovakvo stanovište, smatraju, ne uzima u obzir moguće alternative, dok zavisnim društvima dodeljuje pasivnu ulogu (isto: xv-xvi).

Na koji način Kardoza obrazlaže ovakav stav? U građenju sopstvenog pristupa polazi od Lenjinove teorije imperijalizma, koju ocenjuju kao najrazvijeniju analizu ovog fenomena (Cardoso, 1978: 451). Ipak, smatra da se savremeni kapitalizam razlikuje u odnosu na onaj o kojem Lenjin piše. Promene koje su se desile, izmenile su odnos između imperijalističkih i zavisnih zemalja, što zahteva nova teorijska promišljanja. Na neke od ovih promena su, kako navodi Kardoza, već ukazali Baran i Svizi u svojim razmatranjima, a među njima je najvažnija ona koja se odnosi na prirodu savremenog kapitalizma i na značaj koji dobija multinacionalni kapital (isto: 454–455). Međutim, on navodi da se menja i priroda zavisnosti. „Nova zavisnost“, koju karakterišu investicije multinacionalnog

kapitala u zavisne zemlje, ne odlikuje se više samo investicijama u primarnu proizvodnju i ekstrakciju minerala (iako i one opstaju), već i u industrijski sektor i u proizvodnju namenjenu unutrašnjem tržištu. Pri tome, ove investicije neretko vode transferu savremenih tehnologija, kao i novih formi vlasništva nad preduzećima u kojima se prepliću lokalni privatni i državni kapital sa međunarodnim monopolskim kapitalom. Investicije ne pokazuju više samo odlike eksploatacije, već i dinamičnog rasta. Drugim rečima, Kardoza tvrdi da monopolistička ekspanzija nije više nužno nesaglasna sa razvojem zavisnih zemalja (isto: 456).

Ključna razlika između klasičnog imperijalizma i savremene forme je u tome što je u ranijim fazama proizvodnja robe, u koju su strana preduzeća ulagala u zavisnim zemljama, bila namenjena gotovo isključivo međunarodnim tržištima. Međunarodni kapital nije ulagao niti razvijao unutrašnja tržišta ovih zemalja (ova roba se eventualno vraćala na zavisna tržišta u obliku luksuzne potrošnje viših slojeva). U savremeno doba, međutim, međunarodni kapital ulaže u proizvodnju robe široke potrošnje namenjene unutrašnjim tržištima. Ipak, Kardoza upozorava, da postoje ograničenja kada je reč o ovim investicijama: da bi uopšte do njih došlo, potrebno je da zavisne zemlje prethodno dostignu određeni nivo industrijskog razvoja, što nije uvek slučaj. Takođe, ukazuje da, uprkos unutrašnjem ekonomskom razvoju, ove zemlje ostaju vezane za međunarodni kapitalizam i ekonomski zavisne, pre svega, usled toga što je proizvodnja tehnologija i dalje koncentrisana u razvijenim ekonomijama (isto: 458; Cardoso, 1973: 149).

Analizirajući „novu zavisnost“, Kardoza i Faletto nastoje da pokažu na koji način uzajamno delovanje unutrašnjih strukturnih i razvojnih potreba zavisnih država, transnacionalnog kapitala, klasnih saveza i konflikata, političkih struktura, te ideoloških opravdavanja politika, daje dinamičnu sliku zavisnosti u zemljama Latinske Amerike. Ova dinamika se ogleda u postojanju nekoliko razvojnih faza, kao i različitih ishoda. Tokom rane (lake) faze industrijalizacije, zasnovane na supstituciji uvoza (proizvoda široke potrošnje), u zemljama Latinske Amerike dolazi do formiranja „razvojnih saveza“ (Cardoso & Faletto, 1979: 131), koje su mahom, uz određene varijacije, činili industrijska buržoazija, srednji slojevi i industrijski proleterijat. Ponegde su ovi savezi bili poduprti „razvojnim državama“ (isto: 132), razvijajući ideologiju „razvojnog populizma“, usmerenu ka unutrašnjoj industrijalizaciji (isto: 130). Iscrpljivanjem ove razvojne strategije, strukturne prepreke supstituciji uvoza dovele su do kraha saveza. Upravo tokom ove faze dolazi do postepenog preusmeravanja stranih investicija iz primarnog u industrijski sektor, čime su nacionalna tržišta postala podložna stranoj kontroli (isto: 158–159; Kay, 2011: 136).

Produblјivanje unutrašnje industrijalizacije i širenje sektora polufabrikata i kapitalnih dobara zahtevalo je povećanu akumulaciju kapitala, potom pristup savremenim tehnologijama, te priliv deviznih sredstava kako bi se uvezle neophodne komponente za ovu vrstu proizvodnje (Kay, 2011: 137). Drugim rečima, bila je neophodna saradnja sa transnacionalnim kapitalom, odnosno stvaranje novih klasnih saveza (iako je okretanje stranom kapitalu ovoga puta bilo znatno drugačije nego u slučaju ekonomija-enklava /Cardoso & Faletto, 1979: 161/). Prvi su na udaru bili interesi i zahtevi radništva. Vlade odustaju od redistributivnih i socijalnih politika, smanjujući nivoe plata i na taj način pružajući garancije stranom kapitalu da će ulaganja biti praćena koncentracijom prihoda. U velikom broju latinoameričkih zemalja ove politike su izazivale nemire, praćene slomom demokratskih vlada, najčešće vojnim udarima. Vojne hunte, koje bi dolazile na ovaj način na vlast, uspostavljaju militarističke, neparticipativne režime u kojima centralno mesto dobijaju tehnobirokratske strukture. Ove režime Kardoza i Faletto nazivaju „autoritarno-korporativnim“ režimima (Cardoso & Faletto, 1979: 167), praveći paralelu sa O'Donellom (Guillermo O'Donnell) terminom „birokratsko-autoritarna“ država (isto: 204).

Do ove tačke, njihova razmatranja problema industrijalizacije ostaju relativno slična analizama ekonomista i sociologa okupljenih oko EC-LA-e. Međutim, oni nude (kontroverznu) reviziju pristupa zavisnosti (Razmirez-Faria, 2011: 109), koja odstupa od stagnacionističkih pozicija Furtada ili Franka (Kay, 2011: 137), ukazujući da ova vrsta situacije u kojoj su se našle latinoameričke zemlje tokom faze produbljene industrijalizacije ne mora nužno da vodi održavanju podrazvijenosti, već može da ima i povoljan ishod (Cardoso, 1978: 463). Njega će Kardoza nazvati „udruženo-zavisnim razvojem“ (Cardoso, 1973: 149), ističući da pod određenim okolnostima, poput onih u kojima se našao Brazil 1960-ih godina, autoritarni režimi uspevaju da prevaziđu problem ekonomske stagnacije tako što vrše restrukturisanje političkog sistema i redefinišu veze zavisnosti (Kay, 2011: 137).

Po čemu je bila karakteristična situacija u Brazilu, koju Kardoza uzima kao primer udruženo-zavisnog razvoja? Naime, ono što je karakterisalo Brazil, nakon vojnog puča 1964. godine, bile su visoke stope industrijskog rasta. Ključno pitanje koje se postavlja jeste kako je autoritarni režim, na čelu sa vojno-birokratskim strukturama, uspeo da sprovede političko i ekonomsko restrukturiranje koje je rezultiralo ekonomskim razvojem.

Vojnom puču prethodila je duboka ekonomska i politička kriza u Brazilu, uzrokovana iscrpljenošću strategije unutrašnje industrijalizacije kao motora ekonomskog rasta. Populistički režim, oslonjen na savez nacionalne

buržoazije, srednjih klasa i radništva, pokušao je da odgovori na ekonomsku krizu socijalnim reformama i redistributivnim politikama. Podršku socijalnim reformama pružili su radnički pokreti, seljaštvo, studenti i drugi akteri organizovani „odozdo“. S druge strane, rapidna industrijalizacija menjala je socijalni pejzaž zemlje, doprinoseći rastu gradskih srednjih klasa koje su bile okrenute tržištima robe široke potrošnje i koje su se protivile redistributivnim politikama. Rast ovih tržišta je, u značajnoj meri, bio oblikovan stranim investicijama, koje su se uvećavale usled naraslih potreba međunarodnog kapitala da ih plasira na periferijska tržišta. Nivo stranih investicija u Brazilu rastao je do mere u kojoj nacionalna buržoazija nije više predstavljala dominantnu socijalnu grupu koja bi mogla da ima uticaj na ekonomske politike. Ovakva situacija dovela je do jačanja anti-populističkih, vojnih i tehnokratskih krugova (Cardoso, 1973: 143–146).

Suočeni sa pritiscima odozdo, pripadnici nacionalne buržoazije su isprva podržali vojnu hunt, nadajući se da je reč o privremenoj situaciji koja će, nakon stabilizacije društva i neutralisanja populističkih pokreta i radničkih organizacija, dovesti do uspostavljanja nove demokratske vlade. Međutim, ovo se nije dogodilo. Vojna hunta je uvela političku represiju, koja je primarno bila usmerena prema radništvu, ali je istovremeno, onemogućila uspostavljanje civilne kontrole nad političkim procesima. Na taj način, u pokušaju da obuzda „pritisak odozdo“, buržoazija je podržala mere koje su suštinski uništile mogućnost njenog političkog uticaja (isto: 148). Stare vladajuće grupacije našle su se u nepovoljnoj poziciji formiranjem novog režima. Krupni zemljoposednici (latifundisti), kao i delovi industrijskog i trgovačkog kapitala, nisu uspeali da se prilagode novim oblicima ekspanzije tržišta i promenjenoj ulozi države u njemu. Pored toga, došlo je do erozije značaja i statusa činovničkih i tradicionalnih delova srednje klase. Konačno, sindikalni lideri, koji su predstavljali sponu između države i radništva, u potpunosti su, na represivan način, uklonjeni sa političke scene, dok su političke mobilizacije podređenih klasa obeshhrabrivane. Drugim rečima, demontiran je klasni savez koji je bio osnova prethodnih nacionalno-populističkih režima (isto: 147).

Novi klasni savez uspostavljen je između države (kojom su rukovodile vojne i birokratsko-tehnokratske elite), multinacionalnih korporacija, državnih preduzeća i delova lokalne krupne buržoazije. Delovi nacionalne buržoazije koji su bili oslonjeni na državu zamenjeni su internacionalizovanim segmentima buržoazije, čije su aktivnosti bile vezane za dinamične, „moderne“ sektore ekonomije. Režim je počivao na jačanju vojne i birokratske kontrole nad ekonomskim i političkim procesima, kako bi se olakšala intenzivna akumulacija kapitala. Nove ekonomske politike bile su usmerene ka snažnijem povezivanju sa međunarodnim kapitalističkim

snagama i restrukturiranju ekonomije u skladu sa zahtevima promenjene konfiguracije međunarodne ekonomske organizacije (isto: 161).

Uprkos ovom opisu situacije, Kardoza se ne slaže sa pojednostavljenim interpretacijama koje su režim u Brazilu, uspostavljen vojnim udarom, tumačile isključivo kao produženu ruku međunarodnog kapitala. Smatra da je preciznije određenje ono koje ukazuje da je relativni stepen stabilnosti postignut u savezu između vojske, buržoazije i urbanih srednjih klasa proizvod kompromisnog razvojnog modela u kojem su interesi ovih grupa usaglašeni kako bi se suprotstavile znatno ozbiljnijem neprijatelju – podređenim klasama (isto: 160).

Kardoza zastupa stanovište da udruženo-zavisni model donosi dinamičan ekonomski razvoj. Naime, deo industrijskog sistema hegemonih zemalja se, pod kontrolom međunarodnih korporacija, prenosi u one zemlje periferije koje su prethodno uspele da dostignu određeni nivo industrijskog razvoja i koje imaju dovoljno velika unutrašnja tržišta koja mogu da generišu potražnju za potrošnim dobrima (poput Brazila, Argentine ili Meksika). U okviru ovog procesa, njihova se unutrašnja tržišta internacionalizuju i omogućavaju izvestan porast društvene pokretljivosti, posebno kada je reč o gradskim srednjim slojevima (isto: 157). Dolazi do novih formi vlasničke organizacije kapitala, koje uključuju kombinovanje međunarodnih monopola, lokalnih preduzeća, pa čak i državnih firmi, posebno u sektoru primarne proizvodnje i ekstrakcije minerala. Javna preduzeća postepeno počinju da funkcionišu po uzoru na privatna, dok udružene forme vlasništva doprinose redukovanju konflikata između javnog i privatnog sektora (isto: 161–162).

Međutim, Kardoza upozorava da ova vrsta razvoja nije bila bez svojih socijalnih troškova. Pre svega, koncentracija kapitala u rukama malog broja ljudi vodila je izrazitom porastu društvenih nejednakosti i siromaštva (isto: 157). Potom, sistem je počivao na vojnoj represiji i političkoj marginalizaciji podređenih društvenih slojeva. Iako je birokratsko-autoritativna država osigurala održivost kapitalističkog razvoja, to je učinila jačanjem veza zavisnosti i alijenacijom vladajućih klasa od ostatka stanovništva, doprinoseći fragmentaciji interesa onih grupa koje su bile vezane uz međunarodni kapital i onih koji su isključeni iz ovih sektora (Namkoong, 1999: 136; Kay, 2011: 138). Strana zaduženost i tehnološka zavisnost i dalje su opstajale (budući da održive industrije kapitalnih dobara nisu uspostavljene), a kako lokalna buržoazija nije uspevala da izvrši akumulaciju kapitala i stvori autonomni kapitalistički put razvoja, ona je svoj opstanak vezivala uz transnacionalni kapital (Kay, 2011: 138).

Imajući pred sobom ova ograničenja udruženo-zavisnog razvoja, Kej (Kay, 2011: 138) konstatuje da je, uprkos Kardozovom naglašavanju

međudejstva političkih i ekonomskih faktora, razvoj, u konačnici, ipak dominantno bio određen ekonomskim činiocima. Ključni činilac zavisnosti periferije, tehnološka zavisnost, uprkos novim klasnim savezima, nije prevaziđena. Konačno, iako je Kardoza bio svestan ograničenih mogućnosti udruženo-zavisnog modela za razvoj i, iako je smatrao neodrživim autonomni kapitalistički razvoj zemalja periferije, alternativno socijalističko rešenje razmatrao je tek kao jedno od mogućih, ostavljajući ga nedovoljno razrađenim i van revolucionarnih okvira (videti: Cardoso & Faletto, 1979: xxiv; Katz, 2022: 71).

Ukoliko bismo, na ovom mestu, pokušali da ukažemo na prednosti Kardozovog stanovišta, neizbežno bismo morali pomenuti njegov nedogmatски pristup problemu zavisnosti, kao i nastojanje da razvoj sagleda kao multidimenzionalan i istorijski otvoren proces koji se ne može proučavati kroz unapred zadate modele (Sánchez-Rodríguez, 2006: 64). U tom smislu, poredeći Kardoza i Franka, Larain (Larrain, 1989: 113) konstatuje da je Kardozovo stanovište uverljivije, ne zato što je manje apstraktno, već naprotiv, zato što uzima u obzir istorijske procese kako bi ponudio nijansirane uvide i povezao ih, uz pomoć različitih koncepata, u fleksibilan teorijski model. Drugim rečima, svojim nastojanjem da zavisnost definiše kao posledicu međusobnog uticaja promenljivih ekonomskih konjunktura na međunarodnom nivou i unutrašnjih klasnih sukoba, Kardoza je napravio pomak u odnosu na rigidne i pojednostavljene modele koji su sve situacije zavisnosti tumačili s obzirom na spoljne činioce. Uprkos ovom „razvodnjavanju“ revolucionarnog potencijala teorije u korist nastojanja da se zadrži naučna distanca prema predmetu proučavanja, ne može se poreći da je Kardozovo stanovište inspirisano Marksovom analizom i, u pojedinim segmentima, doslednije Marks, nego kada je reč o radikalnim dependistima. Istovremeno, budući da njegov pristup deli određene zajedničke elemente sa stanovištem radikalnih dependista, nema sumnje da se može tretirati i kao teorijska nadogradnja postojećih modela.

S druge strane, ovome treba dodati i kritički osvrt na neke elemente njegovog pristupa, izostavljajući procenu njegovog kasnijeg političkog angažmana (koji je bio obeležen sprovođenjem neoliberalnih politika u korist multinacionalnog kapitala). Pre svega, za razliku od drugih radikalnih dependista, čini se da je njegov pristup obeležen snažnijom sklonošću ka konvencionalnoj, funkcionalističkoj sociologiji (Katz, 2022: 71). Njegova upotreba marksističke teorijske aparature, iako u pojedinim segmentima vrlo uspešne, ostaje pretežno instrumentalnog karaktera. U tom smislu, iako je ukazivao na značaj ekonomskih činilaca u objašnjenju zavisnosti, čini se da je veću važnost davao političkim aspektima, a pre svega klasnim sukobima (isto: 71). Pojedini kritičari, uz to, naglašavaju da je preterani

značaj pridavao agensnosti periferijskih buržoazija u razvoju udruženo-zavisnog kapitalizma, zanemarujući strukturalna ograničenja razvoju koja je nametao globalni kapitalizam, kao i činjenicu da su ove lokalne elite neretko bile podređene međunarodnom kapitalu, a ne njihov ravnopravni partner. Ovome treba dodati i opasku da je radničku klasu sveo na pasivnu grupu koja sledi politike industrijalizacije nametnute odozgo, bez sopstvenog organizacionog potencijala (De Oliveira, 2021), potpuno izostavivši analizu eksploatacije rada na periferiji (Katz, 2002: 71).

Druga linija kritike odnosi se na njegov funkcionalistički pristup analizi zavisnosti. Kac (Katz, 2022: 71–72) ističe da Kardozaova analiza situacija zavisnosti počiva na proceni kompatibilnosti svakog procesa sa mogućnostima razvoja, prateći funkcionalistički model prilagođavanja zahtevima kapitalizma. U tom smislu, neke situacije zavisnosti procenjuje kao disfunkcionalne za razvoj, dok druge posmatra kao kompatibilne. Pored toga, Kac skreće pažnju da Kardoza nije ulazio u razmatranje mehanizma zavisnosti koji proizvode podrazvijenost, a koje nalazimo kod drugih dependista.

Takođe, iako ukazuje na socijalne troškove udruženo-zavisnog razvoja, nedovoljno ističe dugoročne posledice zavisnosti, poput rastućih i sve zaoštrenijih nejednakosti u primanjima i posledice koje to ima na društveno strukturisanje, ali i ekonomski razvoj.

Konačno, Kardozaov model je primenljiv na pojedina društva Latinske Amerike, ali nije dovoljno specifičan za neke druge periferne regije sa drugačijim istorijama kolonijalne zavisnosti, oblicima klasnog strukturisanja i formama političke organizacije (detaljnije kritike videti u: Dos Santos, 1998 i Katz, 2022).

9. Zaključna razmatranja

Teorije zavisnosti, kao što smo rekli, svoj uspon i vrhunac doživljavaju u periodu od pedesetih do sedamdesetih godina dvadesetog veka, razvijajući se u nekoliko avenija koje su se međusobno razlikovale i u teorijskim postavkama i u praktičnim političkim implikacijama. Svoju popularnost one su primarno sticale na teritoriji Latinske Amerike, ali i šire, u levim intelektualnim krugovima u Sjedinjenim Američkim Državama, Evropi, među misliocima koji su dolazili iz Afrike ili sa azijskog kontinenta. Međutim, s konsolidacijom autoritarnih režima i neoliberalnim kontrareformama, mlađe generacije društvenih naučnika postepeno gube interesovanje za radikalne antikapitalističke pristupe (Katz, 2022: 84). Ovome su svakako doprineli kriza, a potom i raspad socijalističkih režima u Evropi, koji su predstavljali neku vrstu, kakvog-takvog, alternativnog modela razvoja. Kao rezultat toga, tokom osamdesetih godina prošlog veka, teorije zavisnosti se povlače na intelektualne i akademske margine, što potvrđuju i bibliometrijske analize i podaci o broju objavljenih radova autora ove orijentacije (Arman & Ahmed, 2021). Naravno, ovo povlačenje je bilo samo delimično, jer je jedan deo, pre svega radikalnih teoretičara zavisnosti, poput Franka, Volerstina, Arigija itd., nastavio da razvija svoja stanovišta u sklopu svetsko-sistemske perspektive, kao svojevrsnog evolucionog rukavca teorija zavisnosti (Chilcote, 1981: 6). S druge strane, pojedini autori, poput Kardoza, u potpunosti su napustili svoje primarne teorijske i praktične pozicije u korist neoliberalnih teorija i politika (Katz, 2022: 127). Ovome treba dodati teorijski „kulturni zaokret“, koji je svoje početke imao sedamdesetih godina prošlog veka, a koji je iznedrio nove pristupe, poput postkolonijalnih i dekolonijalnih teorija (Smith & Lester, 2023), izmestivši iz fokusa društvene analize zemalja periferije ekonomske činioce podrazvienosti.

9.1. Teorije zavisnosti i nasleđe klasičnog marksizma

Kritičke ocene teorija zavisnosti i njihove heurističke plodnosti svakako moraju uzeti u obzir izrazitu heterogenost ovih pristupa, ali i određene zajedničke tačke koje ih povezuju. U tom smislu, treba reći da su debate koje su se vodile svakako bile najživlje u okviru marksističkog tabora, iako prigovori nisu dolazili samo sa te strane.

Strukturalistički pristup, koji se razvijao u okviru ECLA škole, predstavljao je svojevrsni intelektualni izraz napora latinoameričkih nacionalnih buržoazija da osmisle kapitalističke modele razvoja koji bi svoj oslonac tražili u autonomnim snagama, a u kontekstu sve snažnijeg prodora multinacionalnog kapitala u zemlje regiona (Chilcote, 1981: 5). Iako je primarni cilj bio formulisanje praktičnih razvojnih politika, izveštaji Komisije Ujedinjenih nacija istovremeno su pružali dragocene uvide u prirodu i obim zavisnosti različitih ekonomija latinoameričkog kontinenta. Najžešće kritike ovih modela dolazile su od predstavnika alternativnih pristupa – radikalnih dependista, koji su osporavali mogućnost autonomne industrijalizacije unutar kapitalističkog poretka, ističući da ona vodi novim formama zavisnosti (Dos Santos, 1970). Pored toga, prigovori su se odnosili na ekonomistički karakter njihovih modela, u okviru kojih nije bilo mnogo mesta za sociološke analize, a posebno za ispitivanje dinamike klasnih odnosa na periferiji. Drugim rečima, strukturalisti su „optuživani“ za redukcionizam, a njihove teorije kritikovane usled manjka revolucionarnog potencijala.

Istovremeno, radikalni dependisti su, uprkos kritičkoj proceni, preuzeli od strukturalista elemente njihove konceptualne aparature, pre svega pojmove centra i periferije, kao i koncept nejednake razmene. Time su napravili svojevrsan spoj između marksističke terminologije, naročito one koja je formulisana u okviru studija imperijalizma, i sadržaja koji pripadaju buržoaskim teorijama nacionalnog razvoja (Chilcote, 1981: 6). Jedna od posledica ovog teorijskog amalgama bilo je pomeranje analitičkog fokusa s proučavanja konflikata između buržoazija i radničke klase unutar okvira nacionalnog društva na sukobe između međunarodne buržoazije i nacionalne radničke klase.

Kada je reč o kritičkim procenama pristupa radikalnih dependista koje su dolazile iz marksističkog tabora, one su mahom bile fokusirane na Franka i njegovo određenje kapitalizma i uzroka podrazvijenosti zemalja periferije (Laclau, 1971; Brenner, 1977; Warren, 1973; 1980). Osporavanja Franka, koja će potom biti primenjena i na Volerstina i njegovu svetsko-sistemsku perspektivu, paradigmatična su jer ukazuju gde su tačke u kojima je došlo do razilaženja između dependista i klasičnog

marksizma. Naime, Frankovo stanovište polazi od teze da su ekonomije kolonija postajale kapitalističke od momenta njihovog osvajanja, odnosno uključivanja u tokove međunarodne razmene, bez obzira na koji je način bila organizovana proizvodnja u njima. Ova teza podrazumeva da je prevlast merkantilnog kapitala stavila u pogon one mehanizme koji su bili dovoljni da se kapitalizam kao svetski ekonomski sistem razvije već u 15. veku. Na ovo se nadovezivala druga teza, da je ekonomsko zaostajanje u nekadašnjim kolonijama direktna posledica kapitalizma, a ne zaostavština feudalnih odnosa. I konačno, Frankovo stanovište je počivalo na tezi da se nejednakosti između metropola i satelita uspostavljaju na temelju nejednake razmene između zemalja na različitim nivoima razvoja, odnosno prisvajanja viška proizvedenog na periferiji od strane centra i organizovanjem unutrašnjeg načina proizvodnje satelita tako da služi zadovoljavanju proizvodnih i potrošačkih potreba metropole.

Odredivši kapitalizam i uzroke zavisnosti na ovaj način, Frank je, kako navodi Brener (Brenner, 1977: 29), postavio osnovu za odstupanje od Marksove teze da dinamika kapitalističkog razvoja leži u proširenoj reprodukciji kapitala kroz tehnološke inovacije, sveviši je gotovo u potpunosti na prvobitnu akumulaciju kapitala kroz prisvajanje viška sa periferije. Brener ukazuje na još nekoliko problema u ovakvoj konceptualizaciji kapitalizma. Pre svega, on ističe da Frank – a isti prigovor se odnosi i na Volerstina – ne pravi razliku između kapitalizma kao svetskog sistema i kapitalističkog načina proizvodnje koji počiva na radu oslobođenom od vanekonomske prinude, implicirajući da se u okviru njegovog pristupa najamni rad pojavljuje kao epifenomen širenja tržišnih odnosa, odnosno da se pitanje porekla kapitalizma svodi na pitanje ekspanzije trgovačkog kapitala (isto: 33). Potom, postulirajući spoljne mehanizme kao ključne u razvoju podrazvijenosti periferije, on je, smatra Brener, nedovoljno pažnje posvetio unutrašnjim klasnim kontradiktornostima, kao i mogućnostima periferijskih ekonomija da generišu ekonomski razvoj na samostalnim osnovama. Dalje, fokusirajući se na odnose razmene, Frank i drugi teoretičari zavisnosti zanemarili su transformaciju proizvodnih odnosa, pre svega vlasničkih, kao ključnih za razvoj kapitalističkog načina proizvodnje, uprkos tome što se u okviru klasičnog marksizma upravo iz njih izvode dinamički motori ekonomskog rasta – konkurencija i pritisak ka povećanju produktivnosti (isto: 50). U konačnici, prigovara mu se da je napustio Marksovo određenje kapitalizma, izjednačivši ga sa novčanom ekonomijom (Cueva et al., 1976).

Ipak, Brener priznaje da je Frank jasno ilustrovao neubedljivost ortodoksne marksističke evolucione teorije smene društveno-ekonomskih formacija, koja je predviđala da će s buržoaskim revolucijama nužno nastu-

piti faza demokratskih revolucija. U tom smislu, na obimnom istorijskom materijalu, on je pokazao kako ekspanzija komercijalnog kapitalizma i tržišta ne donose uvek i svuda ekonomski razvoj (Brenner, 1977: 90). Pored toga, Brenner ukazuje i na to da je Frank ispravno primetio kako penetracija kapitala i formiranje industrijske buržoazije na periferiji ne vode razaranju postojećih nekapitalističkih načina proizvodnje, već, naprotiv njihovom sapostojanju, praćenom saradnjom između različitih frakcija buržoazije (zemljoposledničke i industrijske), koja se uspostavlja kroz političke strukture (isto: 90–91).

Pored navedenih kritika upućenih Franku, koje se ponavljaju i kada je reč o drugim autorima (posebno u slučaju Vollerstinove svetsko-sistemske perspektive), zamerke su upućivane i Dos Santosu, jer nije na adekvatan način pravio razliku između globalne ekspanzije kapitalizma i ekonomskog razvoja na periferiji. Potom kritikuju se Kardoza i Faleta, jer su, poput strukturalista pre njih, vršili fuziju developmentalističkih i marksističkih koncepata. Mariniju se zamera jer je ukazivao na međusobnu nesvodivost klasičnog i zavisnog kapitalizma, a Stavehagenu, jer je klasne konflikte i eksploataciju zanemarivao na račun regionalnih i nacionalnih suprotnosti (Chilcote, 1981: 5). Naravno, jasno je da se primedbe koje su dolazile iz marksističkog tabora ovim kratkim popisom ni izbliza ne iscrpljuju, a mnoge od njih su već navedene u okviru ove studije, te stoga nema potrebe za njihovim ponavljanjem.

Ipak, treba reći da su pojedini marksisti odbacivali u potpunosti ne samo marksistički karakter teorija zavisnosti, već i potrebu za takvim pristupima, smatrajući da teorije imperijalizma i klasičnog marksizma pružaju dovoljnu osnovu za proučavanje problema razvoja na periferiji. Drugi autori, poput Ernesta Mandela (Ernest Mandel) ili Džona Viksa (John Weeks), nisu prihvatili pojam zavisnosti, preimenjujući ga u srodne koncepte neujednačenog i kombinovanog razvoja (Mandel, 1970; Weeks, 2001). Međutim, postoje i oni mislioci, poput Dos Santosa, Marinija ili Bambire, koji su, uprkos kritičkim ocenama, odbijali da se odreknu pojma zavisnosti, nastojeći da ga čvršće povežu sa marksističkim nasleđem i da održe njegovu teorijsku relevantnost u savremenim kontekstima (Chilcote, 1981: 6). U tom smislu, koncept zavisnosti svoju primenu i dalje nalazi u analizama efekata procesa globalizacije i neoliberalnih politika čije sprovođenje počiva na mehanizmima finansijalizacije, strukturalnog prilagođavanja ekonomija periferije, sklapanja trgovinskih aranžmana u korist zemalja centra ili putem akumulacije razvlašćivanjem (videti u: Harvi, 2012; 2017). Potom, na njegove refleksije nailazimo i u kritikama pozicija koje su dodeljene perifernim zemljama u okviru globalnih lanaca vrednosti, kao i u pristupima koji ukazuju na

nove oblike imperijalizma ili zavisnosti (poput, akademskog imperijalizma/zavisnosti /Mignolo, 2000; Alatas, 2003; Jessop, 2018; Grosfoguel, 2019/ ili ekoloških nejednakosti i neoekstraktivizma /Martinez-Alier i drugi, 2016; Veltmeyer & Petras, 2014/).

Teorije zavisnosti su bez sumnje pružile važan doprinos marksističkim analizama razvoja i podrazvijenosti, otvorivši pitanja kojima se klasici marksizma nisu nužno bavili, ujedno ih obogaćujući novim kategorijama i pojmovima (Chinchilla & Dietz, 1981: 138). Istovremeno, one su ukazale i na izvesne slabosti klasičnog marksizma i teorija imperijalizma. Marksova analiza kapitalizma neminovno je bila ograničena istorijskim kontekstom u kojem je nastajala, a koji je bio obeležen činjenicom da je u svojoj zreloj formi, kapitalistički način proizvodnje bio prisutan samo u najrazvijenijim zemljama. Stoga ne čudi što je Marks kapitalizam analizirao kao zatvoren, homogen sistem, iako je ukazivao na tendenciju ekspanzije kapitalističkog načina proizvodnje usled unutrašnjih protivrečnosti (poput pada profitne stope i nedovoljne potrošnje). Međutim, ono što njegova teorija nije predvidela je mogućnost da ova ekspanzija proizvede posve različite forme kapitalizma u razvijenim i nerazvijenim delovima sveta. Teorije imperijalizma su, u tom smislu, svakako otišle korak dalje u analizi, ukazavši na uzroke, mehanizme i posledice kapitalističke ekspanzije. Ipak, premda su dale doprinos konceptualizaciji kapitalizma kao svetskog sistema, one su bile ograničene sopstvenom evrocentričnom perspektivom. Imajući u vidu ovaj aspekt analize, teorije zavisnosti bez sumnje nude novu perspektivu proučavanju kapitalizma, to jest pogled iz vizure periferije, koji je nedostajao i klasičnom marksizmu i teorijama imperijalizma. One ističu kontradikcije u načinu na koji se ovaj sistem globalno strukturise, a koje nisu nužno prisutne u zemljama kapitalističkog centra. Iako su se razvijale na eklektičan način (Weeks, 2024: 124), generišući donekle protivrečne postavke, istovremeno su pozivale na nova promišljanja o karakteristikama globalnog oblikovanja kapitalističkog sistema, te na nadogradnju postojećeg konceptualnog aparata.

9.2. Teorije zavisnosti i svetsko-sistemska perspektiva

Na kraju, važno je istaći da su teorije zavisnosti dobile „novi život“ unutar perspektive koja je i dalje relevantna i aktuelna u pokušajima da se razumeju i objasne karakteristike savremenog kapitalizma i njegova globalna dinamika. Reč je o više puta pomenutoj svetsko-sistenskoj perspektivi, koju je inicijalno i najcelovitije formulisao Imanuel Volerstin, a koju su dalje u svojim radovima, između ostalih, razvijali sociolozi Đovani Arigi, Kristofer Čejs-Dan (Christopher Chase-Dunn), Terens Hopkins

(Terence Hopkins), kao i pojedini teoretičari zavisnosti, pre svega Frank i Amin. Iako je na ovom mestu nemoguće celovito izložiti i komentarisati svetsko-sistemska perspektivu (koja, bez sumnje, zaslužuje zasebnu studiju, poput Popovićeve monografije *Ritam sveta. Škola svetskog sistema Immanuel Wallersteina* /Popović, 1995/), vredi ukazati na to koje je elemente teorija zavisnosti Volderstina preuzeo i ugradio u sopstveni teorijski okvir, kao i na to gde su tačke razmimoilaženja ove dve perspektive. Na ovaj način, pružićemo temeljniji – iako ne potpuno iscrpan i dubinski – uvid u savremene refleksije teorija zavisnosti, te doprineti izgradnji solidne osnove za ocenu njihove heurističke plodnosti u nastojanjima da objasne i razumeju način na koji se kapitalistički sistem strukturiše i restrukturiše na globalnom nivou.

Pre svega, svetsko-sistemska perspektiva izrasta na nešto širem intelektualnom i teorijskom zaleđu u odnosu na teorije zavisnosti. Pored ambivalentnog odnosa prema nasleđu klasičnog marksizma (koji je, kao što smo videli, prisutan i kod radikalnih dependista; opširnije u: Brewer, 1987: 243), ova perspektiva se, između ostalog, oslanja na pristup Fernana Brodela (Fernand Braudel) i istraživanja istorijskih procesa dugog trajanja (Hopkins, 1982: 9), zatim na Šumpeterovu (Joseph Schumpeter) klasifikaciju recipročnih, redistributivnih i tržišnih privreda, kao i na Polanijeva (Karl Polanyi) objašnjenja nastanka i prirode kapitalizma. Na taj način, kako konstatuje Kac (Katz, 2022: 10), svetsko-sistemska perspektiva proširuje horizonte kako teorija zavisnosti tako i klasičnih marksističkih pristupa, pružajući mogućnost nijansiranijeg objašnjenja nastanka, reprodukcije i ekspanzije kapitalističkog sistema i njegovih savremenih oblika strukturisanja. Ipak, poput teorija zavisnosti, i svetsko-sistemska perspektiva u značajnoj meri proizlazi iz kritike teorija modernizacije i modela koji su zapadne razvojne perspektive i imitativne obrasce smatrali neupitnim (Hopkins & Wallerstein, 1982: 42; Chirot & Hall, 1982).

Kao što sam naziv implicira, svetsko-sistemska perspektiva počiva na ideji, koju, u nešto umerenijoj formi nalazimo i kod dependista, o jedinstvenom kapitalističkom sistemu koji se strukturiše na globalnom nivou i počiva na monopolističkim obrascima razmene (Brewer, 1987: 244). Oslanjajući se na Prebiš-Singerovu hipotezu o dugoročnim pogoršanjima uslova trgovine, Imanuelovu teoriju o nejednakim nivoima plata i Aminovu reviziju ove teorije (Hopkins & Wallerstein, 1982: 48), teoretičari svetskog sistema prihvataju tezu da je osnova ovog strukturisanja nejednaka razmena između ekonomski naprednih i manje razvijenih geografskih područja, odnosno globalna podela rada koja ishodi iz jedinstvenog procesa akumulacije kapitala (Hopkins, 1982: 11; Katz, 2022: 97). U tom smislu, valja napomenuti da se veći deo prigovora koji je upućivan dependistima,

u okviru već pomenutih debata na akademskoj levisi, odnosi i na Volverstina i njegovu varijantu svetsko-sistemske teorije (Laclau, 1971; Brenner, 1977). Pored toga, usvojivši Prebiševu kategoriju centra i periferije, svetsko-sistemiški teoretičari prihvataju Frankovu tezu da je proizvod ovog strukturisanja suprotnost koja se oblikuje u okviru jedinstvenog procesa razvoja kapitalističkog sistema, gde razvoj jednih – koji počiva na izvlačenju viška vrednosti – nužno proizvodi podrazvijenost drugih (Hopkins & Wallerstein, 1982: 45; Wallerstein, 1982: 92).

Međutim, valja reći da teoretičari svetskog sistema uvode i izvesne teorijske inovacije u odnosu na teorije zavisnosti. Naime, za razliku od dependista, u ovoj varijanti teorije, centar i periferija nisu fiksirani, već se tretiraju kao istorijski i geografski promenljivi entiteti (Hopkins, 1982: 11). Sledeći Brodelov poziv na analizu istorijskih procesa dugog i srednjeg trajanja (Brodel, 1989), svetsko-sistemiški teoretičari ukazuju na ciklični karakter promena u strukturi kapitalističkog sistema do kojih dolazi usled iscrpljivanja monopola u pojedinim sektorima ekonomije i opadanja profitnih stopa (Wallerstein, 2004: 32–51). Na ovaj način, svetsko-sistemska perspektiva nadilazi statičnost modela koji su karakterisali teorije zavisnosti, omogućavajući jasnije sagledavanje dinamičkih aspekata razvoja svetskog kapitalističkog sistema i preciznije predviđanje njegovih budućih pravaca promena. Upravo je ova dinamička komponenta bila ključna za Arigiju u formulisanju teze o Kini kao novom centru svetskog kapitalističkog sistema, čija se pozicija zasniva na izgradnji alternativnog modela kapitalističkog razvoja (Arighi, 2007).

Pored toga, druga dinamička komponenta teorijskog modela svetsko-sistemske perspektive zasniva se na uvođenju koncepta poluperiferije, koja predstavlja neku vrstu amortizera između polarizovanih struktura u okviru svetskog kapitalističkog sistema (Wallerstein, 1982; 2004), ali i formaciju koja funkcioniše kao svojevrsna stepenica ili tranzitorna faza u usponu ili padu država i regiona u procesu istorijskog kretanja i pozicioniranja u globalnoj hijerarhijskoj podeli rada (Katz, 2022: 99). Na ovaj način, Volverstin je nastojao da prevlada pojednostavljeni dualni model teorija zavisnosti, te da ukaže na to kako se reprodukcija hijerarhijskih struktura moći, stabilnosti poretka i uključivanja novih oblasti u svetski sistem neretko zasniva na postojanju saveza između hegemonih centara i njihovih subalternih partnera (Chase-Dunn, 2012).

Apstrahujući koncept zavisnosti van specifičnog regionalnog (latinoameričkog) konteksta, svetsko-sistemska perspektiva je ponudila nešto univerzalniju model analize u okviru kojeg se kao primarna jedinica pojavljuje svetski sistem, a ne pojedinačne regije ili zemlje, odnosno gde se svaki element sistema objašnjava s obzirom na njegove posledice po

sistem kao celinu (Petras, 1981: 148). U tom smislu, svetsko-sistemska perspektiva daje prednost globalnoj logici reprodukcije kapitalizma, za razliku od teorija zavisnosti, kod kojih je u fokusu dijalektički odnos između centra i periferije (Katz, 2022: 98). Iako je ova promena teorijskog fokusa dovela do svojevrsnog distanciranja koncepta zavisnosti od konteksta za koji se primarno vezivao, nisu retke ocene da je svetsko-sistemska perspektiva obogatila i nadogradila teorije zavisnosti, podarivši im univerzalniji karakter, mogućnost šire primene i veći objašnjavajući potencijal (isto: 98). Pored toga, u savremenim verzijama svetsko-sistemske teorije, odnosi zavisnosti dobijaju šire razumevanje, koje uključuje ne samo ekonomske, nego i političke i kulturne aspekte, iako će ovi potonji biti u potpunosti prepoznati tek u okviru postkolonijalnih teorija.

Literatura

- Alatas, S. F. 2003. Academic Dependency and the Global Division of Labour in the Social Sciences. *Current Sociology* 51(6): 599–613.
- Alexander, R. 1990. Import Substitution in Latin America in Retrospect. In: Dietz, J., James, D. (eds.) *Progress Toward Development in Latin America*. Boulder and London: Lynne Rienner Publishers.
- Amin, S. 1974a. *Accumulation on a World Scale. A Critique of the Theory of Underdevelopment*. New York: Monthly Review Press.
- Amin, S. 1974b. Prijelaz u periferni kapitalizam. *Marksizam u svetu* 1(9): 86–104.
- Amin, S. 1976. *Unequal Development: An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism*. Sussex: The Harvester Press.
- Amin, S. 1977. *Imperialism and Unequal Development*. Monthly Review Press.
- Amin, S. 1978. Geneza i razvoj nerazvijenosti. *Treći program* 36(1): 423–449.
- Amin, S. 1996. On Development: For Gunder Frank. In: Chew, S., Denmark, R. (eds.) *The Underdevelopment of Development*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Antonić, S. 1995. *Izazovi istorijske sociologije*. Beograd: Institut za političke studije.
- Antonić, S. 2011. Svetskosistemski aspekti krize i Srbija. *Politeia* 1: 203–215.
- Arighi, G. 2007. *Adam Smith in Beijing: Lineages of the 21st Century*. London: Verso.
- Arman, S., Ahmed, T. 2021. A bibliometric analysis on dependency theory. *Journal of Community Positive Practices* 21(4): 98–115.
- Babović, M. 2019. Ekonomske strategije domaćinstava u Srbiji u periodu oporavka od ekonomske krize. U: Lazić, M., Cvejić, S. (ur.) *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*. Beograd: ISI FF.
- Babović, M., Pešić, J., Spasić, I. 2024. The Role of Sociology in Post-Socialist Transformation in Serbia. In: Roncevic, B., Besednjak Valič, T. (eds.) *Sociology and Post-Socialist Transformations in Eastern Europe*. Cham: Springer.
- Baran, P. 1973. *The Political Economy of Growth*. London: Penguin Books.

- Baran, P. 1987. O političkoj ekonomiji nerazvijenosti. U: Pirec, D., Jakšić, M. (prir.) *Svetski kapitalistički sistem*. Beograd: Ekonomika.
- Bagchi, A. K. 2018. Samir Amin: A Short Intellectual Portrait. *Social Scientist* 46(9–10): 544–545.
- Baer, W. 1962. The Economics of Prebisch and ECLA, *Economic Development and Cultural Change* 10(2): 169–182.
- Baer, W. 1972. Import Substitution and Industrialization in Latin America: Experiences and Interpretations. *Latin American Research Review* 7(1): 95–122.
- Bath, R., James., D. 1976. Dependency Analysis of Latin America: Some Criticisms, Some Suggestions. *Latin American Research Review* 11(3): 3–54.
- Baran, P., Sweezy, P. 1978. *Monopolni kapital*. Stvarnost: Zagreb.
- Bergesen, A. 2015. World-System Theory after Andre Gunder Frank. *Journal of World-Systems Research* 21(1): 147–161.
- Birešev, A. 2018. Protest protiv diktature iz perspektive društvenih pokreta na evropskoj periferiji. U: Pešić, J., Backović, V., Mirkov, A. (ur.). *Srbija u uslovi-ma globalne krize neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije*. Beograd: ISI FF.
- Boianovsky, M. 2010. A View from the Tropics: Celso Furtado and the Theory of Economic Development in the 1950s. *History of Political Economy* 42(2): 221–266.
- Boianovsky, M. 2019. Macroeconomics the Latin American Way: Sunkel and the Quest for a Structuralist Model. *Cahiers d'économie Politique / Papers in Political Economy* 76: 151–172.
- Brenner, R. 1976. Agrarian Class Structure And Economic Development In Pre-Industrial Europe. *Past & Present* 70(1): 30–75.
- Brenner, R. 1977. The Origins of Capitalist Development: A Critique Of Neo-Smithian Marxism. *New Left Review* 104(1): 25–92.
- Brewer, A. 2001. *Marxist Theories of Imperialism. A Critical Survey*. London and New York: Routledge.
- Brewer, A. 1987. Frank, Wallerstein i „teoretičari zavisnosti“. U: Pirec, D., Jakšić, M. (prir.) *Svetski kapitalistički sistem*. Beograd: Ekonomika.
- Brodel, F. 1989. *Dinamika kapitalizma*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Brolin, 2021. Unequal Exchange. In: Ness, I., Cope, Z. (eds.) *The Palgrave Encyclopedia Of Imperialism And Anti-Imperialism*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Bukharin, N. 1972. *Imperialism and the Accumulation of Capital*, New York and London: Monthly Review Press.
- Bukharin, N. 1973. *Imperialism and World Economy*. New York and London: Monthly Review Press.
- Burns, T. 2024a. Marx and the Concept of a Social Formation. *Historical Materialism* 13(2): 1–30.
- Burns, T. 2024b. Marx's Capital and the concept of super-exploitation. *Capital & Class* 48(3): 335–355.
- Bushnell, D. Kittelson, R. A., Lockhart, J. 2024. History of Latin America. *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/place/Latin-America>. Pristupljeno: 25. oktobra 2024.

- Čakardić, A. 2019. *Sablasti tranzicije. Socijalna historija kapitalizma*. Zagreb: Jenesski i Turk & Drugo more.
- Caporaso, J. 1978. Dependence, Dependency and Power in the Global System: A Structural and Behavioral Analysis, *International Organization* 32(1): 13–43.
- Caporaso, J. 1980. Theory: Continuities and Discontinuities in Development Studies. *International Organization* 34(4): 605–628.
- Cárdenas, M., Helfand, S. 2011, Latin American economic development. In: Durlauf, S., Blume, L. (eds.) *The New Palgrave Dictionary of Economics*. Palgrave Macmillan.
- Cardoso, F. H. 1973. Associated-Dependent Development: Theoretical and Practical Implications. In: Stepan, A. (ed.), *Authoritarian Brazil: Origins, Policy, and Future*. New Haven: Yale University Press.
- Cardoso, F. H. 1974. O Imimigo de Papel (The Paper Enemy). *Latin American Perspectives* 1(1): 66–74.
- Cardoso, F. H. 1977. The Consumption of Dependency Theory in the United States. *Latin American Research Review* 12(3): 7–24.
- Cardoso, H. F. 1978. Zavisnost i razvoj u Latinskoj Americi. *Treći program* 36(1): 451–464.
- Cardoso F. H., Faletto, E. 1979. *Dependency and Development in Latin America*. Berkley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Cardoso, F. H. 1987. The Dependency Perspective. In: Archetti, E., Cammack, P., Roberts, B. (eds.) *Sociology of "Developing Societies"*. Latin America. Basingstoke and London: Macmillan Education.
- Chandra, N. K. 1986. Theories of Unequal Exchange: A Critique of Emmanuel and Amin. *Economic and Political Weekly* 21(30): 77–84.
- Chase-Dunn, C. 2012. The Emergence of Predominant Capitalism: The Long Sixteenth Century. *Contemporary Sociology* 41(1): 9–12.
- Chew, S., Denemark, R. 1996. On Development and Underdevelopment. In: Chew, S., Denemark, R. (eds.) *The Underdevelopment of Development*. London, New Delhi: Sage Publications.
- Chinchilla, N. S., Dietz, J. L. 1981. Toward a New Understanding of Development and Underdevelopment. *Latin American Perspectives* 8(3–4): 138–147.
- Chilcote, R. 1974. Dependency. A Critical Synthesis of Literature. *Latin American Perspectives* 1(1): 4–29.
- Chilcote, R. 1981. Issues of Theory in Dependency and Marxism. *Latin American Perspectives* 8(3–4): 3–16.
- Chiot, D., Hall, T. 1982. World-System Theory. *Annual Review of Sociology* 8: 81–106.
- Cockroft, J., Frank, A. G., Johnson, D. 1972. *Dependence and Underdevelopment: Latin American Political Economy*. New York: Anchor Books.
- Cohen, B. 1974. *The Question of Imperialism: Political Economy of Dominance and Dependence*. London and Basingstoke: Palgrave Macmillan.

- Cueva, A., Villamil, J. Fortin, C. 1976. A Summary of "Problems and Perspectives of Dependency Theory". *Latin American Perspectives* 3(4): 12–16.
- De la Escosura, L. P. 2009. Lost Decades? Economic Performance in Post-Independence Latin America. *Journal of Latin American Studies* 41(2): 279–307.
- De Oliveira, F. A. 2021. Lost and Found: Bourgeois Dependency Theory and the Forgotten Roots of Neodevelopmentalism. *Latin American Perspectives* 49(1): 36–56.
- Denemark, R. A., Thomas, K. P. 1988. The Brenner-Wallerstein Debate. *International Studies Quarterly* 32(1): 47–65.
- Dos Santos, T. 1970. The Structure of Dependence. *American Economic Review* 60(2): 231–236.
- Dos Santos, T. 1998. The Theoretical Foundations of the Cardoso Government: A New Stage of the Dependency-Theory Debate. *Latin American Perspectives* 25(1): 53–70.
- Džuverović, N. 2012. *Smanjenje ekonomskih nejednakosti kao pretpostavka mira: slučaj Latinske Amerike*. Doktorska disertacija: Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka.
- Džuverović, N. 2015. (Ne)razvijenost i (ne)jednakost: Pogled sa periferije. U: Viđević, J., Milošević, A. Perišić, N. (ur.) *Izazovi globalizacije: Siromaštvo i nejednakost*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka.
- Elster, J. 2005. *An Introduction to Karl Marx*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Emmanuel, A. 1974. *Nejednaka razmjena I–II*. Beograd: Izdavački centar „Komunist“.
- Fernández, R. A., Ocampo, J. F. 1974. The Latin American Revolution: A Theory of Imperialism, Not Dependence. *Latin American Perspectives* 1(1): 30–61.
- Fitzgerald, E. V. K. 1994. ECLA and the Formation of Latin American Economic Doctrine. In: Rock, D. (ed.) *Latin America in the 1940s*. Berkeley: University of California Press.
- Frank, A. G. 1967. Sociology of development and underdevelopment of sociology. *Catalyst* 3: 20–73.
- Frank, A. G. 1969. *Capitalism and Underdevelopment in Latin America Historical Studies of Chile and Brazil*. New York and London: Monthly Review Press.
- Frank, A. G. 1970. *Latin America: Underdevelopment or Revolution*. New York: Monthly Review Press.
- Frank, A. G. 1971. *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*. New York: Monthly Review Press.
- Frank, A. G. 1974a. Razvoj nerazvijenosti. *Marksizam u svetu* 1(9): 56–67.
- Frank, A. G. 1974b. Lumpenbourgeoisie: lumpendevlopment. Dependence, Class and Politics in Latin Amerika. New York: Monthly Review Press.
- Frank, A. G. 1974c. Dependence Is Dead, Long Live Dependence and the Class Struggle: An Answer to Critics. *Latin American Perspectives* 1(1): 87–106.

- Frank, A. G. 1975: *On Capitalist Underdevelopment*. Bombay: Oxford University Press.
- Frank, A. G. 1979. *Accumulation, Dependence and Underdevelopment*. New York: Monthly Review Press.
- Frank, A. G. 1987: Kapitalizam i nerazvijenost u Latinskoj Americi, u: Pirec, D., Jakšić, M. (ur.), *Svetski kapitalistički sistem*. Beograd: Ekonomika.
- Frankenhof, C. A. 1962. The Prebisch Thesis: A Theory of Industrialism for Latin America. *Journal of Inter-American Studies* 4(2): 185–206.
- Furtado, C. 1964. *Development and Underdevelopment*. Berkeley and. Los Angeles: University Of California Press.
- Furtado, C. 1978. Eksterna zavisnost i ekonomska teorija, *Treći program* 36(1): 465–478.
- Furtado, C. 2003. *Economic Development of Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Furtado, C., Girvan, C. 1973. The Brazilian Model. *Social and Economic Studies* 22(1): 122–131.
- Ghosh, B. N. 2019. *Dependency Theory Revisited*. London: Routledge.
- Grigera, J. 2021. Food and the International Division of Labour. In: Ness, I., Cope, Z. (eds.) *The Palgrave Encyclopedia Of Imperialism And Anti-Imperialism*. Palgrave Macmillan.
- Grosfoguel, R. 2017. *Decolonizing Western Universalisms*. London: Routledge.
- Grosfoguel, R. 2019. Epistemic Extractivism. A Dialogue with Alberto Acosta, Leanne Betasamosake Simpson, and Silvia Rivera Cusicanqui. In: de Sousa Santos, B., Meneses M. (eds.), *Knowledges Born in the Struggle*. New York and London: Routledge.
- Harding, T. F. 1974. Maoism: An Alternative to Dependency Theory? *Latin American Perspectives* 1(1): 62–65.
- Harvi, D. 2012. *Kratka istorija neoliberalizma*. Novi Sad: Mediterran.
- Harvi, D. 2017. *Novi imperijalizam*. Beograd: Baraba.
- Hilferding, R. 1981. *Finance capital*. London, Boston and henley: Routledge and Kegan Paul.
- Hopkins, T. 1982. Introductory Considerations. In: Hopkins, T., Wallerstein, I. (eds.) *World-System Analysis. Theory and Methodology*. Beverly Hills, London and New Delhi: Sage.
- Hopkins, T., Wallerstein, I. 1982. Patterns of Development. In: Hopkins, T., Wallerstein, I. (eds.) *World-System Analysis. Theory and Methodology*. Beverly Hills, London and New Delhi: Sage.
- Hoselitz, B. 1960. *Sociological Aspects of Economic Growth*. Glencoe: The Free Press.
- Hout, W. 2016. Classical Approaches to Development: Modernisation and Dependency. In: Grugel, J., Hammett D. (eds.). *The Palgrave Handbook of International Development*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

- Hout, W. 2023. Dependency Theory. In: Clarke, M., Zhao, X. (eds.) *Elgar Encyclopedia of Development*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Jakšić, M. 1985a. *Teorija načina proizvodnje*. Zagreb: CEKADE.
- Jakšić, M. 1985b. *Periferna privreda i zavisni razvoj*. Beograd: Ekonomski fakultet.
- Jessop, B. 2018. On academic capitalism. *Critical Political Studies*, 12(1): 104–109.
- Katz, C. 2022. *Dependency Theory after Fifty Years the Continuing Relevance of Latin American Critical Thought*. Leiden: Brill.
- Kay, C. 1989. Relevance of Structuralist and Dependency Theories in Neoliberal Period: A Latin American Perspective. *Working Paper Series* no. 281. Hague: Institute of Social Studies.
- Kay, C. 2005a. Celso Furtado: Pioneer of Structuralist Development Theory. *Development and Change* 36(6): 1201–1207.
- Kay, C. 2005b. André Gunder Frank: From the 'Development of Underdevelopment' to the 'World System'. *Development and Change* 36(6): 1177–1183.
- Kay, C. 2011. *Latin American Theories of Development and Underdevelopment*. London and New York: Routledge.
- Kay, C. 2019. Modernization and Dependency Theory. In: Cupples, J., Palomino-Schalscha, M., Prieto, M. (eds.) *The Routledge Handbook Of Latin American Development*. New York: Taylor & Francis.
- Korać, V. 1968. *Marks i savremena sociologija*. Beograd: Kultura.
- Korolija, A. 2024. *Teorija ideološke hegemonije i imperijalna faza kapitalizma*. Doktorska disertacija. Beograd: Univerzitet u Beogradu.
- Kowalewski, Z. M. 1977. The Cultural Dependency of Rural Communities and Peasant Guerrillas in Latin America. In: Sevilla-Casas, E. (ed.) *Western Expansion and Indigenous Peoples. The Heritage of Las Casas*. The Hague and Paris: Mouton Publishers.
- Laclau, E. 1971. Feudalism and Capitalism in Latin America, *New Left Review* 67(1): 19–38.
- Laclau, E. 2018. Feudalism and Capitalism in Latin America. In: Klaren, P., Bossert, T. J. (eds.) *Promise of Development. Theories of Change in Latin America*. London: Routledge.
- Larrain, J. 1989. *Theories of Development: Capitalism, Colonialism, and Dependency*. Oxford: Oxford Polity Press.
- Lazić, M. 1978. O zakonu tendencijskog padanja profitne stope. *Kulturni radnik* 6: 3–19.
- Lazić, M. 1988. *Kapitalizam u evoluciji*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Lazić, M. 1996. Delatni potencijal društvenih grupa. *Sociologija* 38(2): 259–288.
- Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić, M. 2016. Uvod: konsolidacija liberalno-demokratskog poretka i formiranje nove političke elite u Srbiji. U: Lazić, M. (ur.) *Politička elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISI FF.
- Lazić, M. 2024. Crises of Capitalism in The Twenty First Century: Cyclical Or Permanent? *Sociologija* 66 (2): 161–184.

- Lazić, M., Pešić, J. 2012. *Making and Unmaking State-centered Capitalism in Serbia*. Beograd: Čigoja, ISI FF.
- Lazić, M., Pešić, J. 2024. Values, Norms and Social Dynamics. *Filozofija i društvo* 35(3): 703–724.
- Leaver, R. 1977. The debate on underdevelopment: “On situating Gunder Frank”. *Journal of Contemporary Asia* 7(1): 108–115.
- Lenjin, V. I. 2011. *Imperijalizam kao najviši stadijum kapitalizma*. Beograd: Crvena inicijativa.
- López-Maya, M. 1995. The change in the discourse of US-Latin American relations from the end of the second world war to the beginning of the cold war. *Review of International Political Economy*, 2(1): 135–149.
- Love, J. 1980. Raúl Prebisch and the Origins of the Doctrine of Unequal Exchange. *Latin American Research Review* 15(3): 45–72.
- Love, J. 1990. The Origins of Dependency Analysis. *Journal of Latin American Studies* 22(1–2): 143–168.
- Lukacs, G. 1972. *History and Class Consciousness: Studies in Marxist Dialectics*. Cambridge: The MIT Press.
- Luxemburg, R. 1972. *The Accumulation of Capital – An Anti-Critique*. New York and London, Monthly Review Press.
- Luxemburg, R. 2003. *The Accumulation of Capital*. London and New York: Routledge.
- Mallorquin, S. 2021. *Southern Perspective on Development Studies*. Santiago: Ariadna Ediciones.
- Mandel, E. 1970. The Laws of Uneven Development. *New Left Review* 1(59).
- Mandić, S. 2024. *Teorije o nastanku kapitalizma. Poreklo savremenog sveta*. Beograd: ISI FF.
- Marini, R. M. 2022. *The Dialectics of Dependency*. New York: Monthly Review Press.
- Marks, K., Engels, F. 2009. *Komunistički manifest*. Beograd: Centar za liberterske studije.
- Marks, K. 1969. *Prilog kritici političke ekonomije*. Beograd: Kultura.
- Marks, K. 1971. *Kapital I–III*, Beograd: BIGZ.
- Marks, K. 1987. Društvo i društvene strukture. U: Korać, V. *Marksovo shvatanje čoveka*. Zagreb: Naprijed.
- Marx, K. 1959. *Beda filozofije*. Zagreb: Naprijed.
- Marx, K. 1973. *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy*. Harmondsworth: Penguin.
- Marx, K. Engels, F. 1974. *Nemačka ideologija*. Dela, VI tom. Beograd: Prosveta.
- Marx, K. Engels, F. 1975. *Selected Correspondence*. Moscow: Progressive Publishers.
- Marx, K. Engels, F. 1978. *Ireland and the Irish Question*. Moscow: Progressive Publishers.
- Marx, K. 2019. *The Political Writings*. New York and London: Monthly Review Press & Verso.

- Martinez-Alier, J.; Temper, L.; Del Bene, D.; Scheidel, A. 2016. Is there a Global Environmental Justice Movement? *Colloquium Paper* No. 16. The Hague: International Institute for Social Studies.
- Milić, V. 1989. Odnosi središte-periferija kao problem u društvenim proučavanjima nauke. *Sociologija* 31(4): 625–653.
- Milios, J. 2018. *The Origin of Capitalism as a Social System*. London and New York: Routledge.
- Milios, J., Sotiropoulos, D. P. 2009. *Rethinking Imperialism. A Study of Capitalist Rule*. Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan.
- Mignolo, W. 2000. *Local Histories/Global Designs: Coloniality, Subaltern Knowledges, and Border Thinking*. Princeton University Press.
- Mohammed, S. A., Ibrahim, M. 2023. Critique of the Modernization Theory's Conceptions of Underdevelopment: A Theoretical Approach. *Nnamdi Azikiwe Journal of Political Science* 8(2): 113–129.
- Muñoz, H. 2018. From Dependency To Development. Strategies To Overcome Underdevelopment And Inequality. London: Routledge.
- Namkoong, Y. 1999. Dependency Theory: Concepts, Classifications, and Criticisms. *International Area Studies Review* 2(1): 121–150.
- Nisbet, R. 1966. *The Sociological Tradition*. New York: Basic Books.
- O'Brien, P. 1987. Dependency Revisited. In: Archetti, E., Cammack, P., Roberts, B. (eds.) *Sociology of "Developing Societies" Latin America*. Basingstoke and London: Macmillan Education.
- Oliverio, A., Lauderdale, P. 2015. The World System According to Andre Gun-der Frank: Hegemony and Domination. *Journal of World-Systems Research* 21(1):184–192.
- Pajvančić-Cizelj, A. 2019. Struggling with the Title: A Capital of Culture at the Superperiphery of Europe. In: Petrović, J., Backović, V. (eds.) *Experiencing Postsocialist Capitalism: Urban Changes and Challenges in Serbia*. Belgrade: University of Belgrade – Faculty of Philosophy Institute for Sociological Research
- Palma, G. 1981. *Dependency theory: a critical reassessment*. London: Pinter.
- Paligorić, Lj. 1983a. *Latinska Amerika. Nerazvijenost i revolucija*. Beograd: Prosveta.
- Paligorić, Lj. 1983b. Marksistička kritika latinoameričkog kapitalizma. U: Paligorić, Lj. 1983a (prir.) *Latinska Amerika. Nerazvijenost i revolucija*. Beograd: Prosveta.
- Parsons, T. 1928. "Capitalism" In Recent German Literature: Sombart and Weber. *Journal of Political Economy* 36(6): 641–661.
- Petkovska, S. (ed.) 2024. *Decolonial Politics in European Peripheries Redefining Progressiveness, Coloniality and Transition Efforts*. New York: Routledge.
- Petrović, M., Pešić, J. 2023. Potentials and Obstacles for the Transnationalisation of Recent Environmental Struggles in Serbia. *Sociologija i prostor* 62(2): 397–422.

- Petrović, I. Radoman, M. 2019. Patrijarhalnost, autoritarnost i nacionalizam u Srbiji – promene vrednosnih orijentacija. U: Lazić, M., Cvejić, S. (ur.) *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*. Beograd: ISI FF.
- Persaud, N. 1987. Conceptualizations of Development and Underdevelopment: The Works of Frank and Amin Naraine Persaud. *International Review of Modern Sociology* 17: 337–360.
- Pešić, J., Svilanović, T. 2016. Vrednosne orijentacije političke elite: politički i ekonomski liberalizam. U: Lazić, M. (ur.) *Politička elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISI FF.
- Pešić, J. 2017. *Promena vrednosnih orijentacija u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske*. Beograd: ISI FF.
- Pešić, J., Backović, V., Mirkov, A. (ur.). 2018. *Srbija u uslovima globalne krize neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije*. Beograd: ISI FF.
- Pešić, J. 2022. Doprinos Vojina Milića proučavanju globalnih nejednakosti u proizvodnji znanja: teorijsko razmatranje upotrebe konceptualnog para središte-periferija u proučavanju organizacije nauke. U: Manić, Ž., Mirkov, A. (ur.) *Sociološko nasleđe Vojina Milića – 100 godina od rođenja*. Beograd ISI FF.
- Pešić, J., Vukelić, J. 2022. Europeanisation from below at the semi-periphery: the movement against small hydropower in Serbia. *Sociologija* 64(1): 5–27.
- Petras, J. 1981. Dependency and World-System Theory: A Critique and New Directions. *Latin American Perspectives* 8(3–4): 148–155.
- Petrović, I. 2020. *Oporavljena preduzeća. Nastanak i održavanje radničkog samoupravljanja u Argentini*. Beograd: ISI FF.
- Pirec, D., Jakšić, M. (prir.) 1987. *Svetski kapitalistički sistem*. Beograd: Ekonomika.
- Phelps, C. 1999. Introduction: A Socialist Magazine in the American Century. *Monthly Review* 51(1): 1–30.
- Piketi, T. 2023. *Kratka historija jednakosti*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Polanji, K. 2003. *Velika transformacija*. Beograd: Filip Višnjić.
- Popović M. 1995. *Ritam sveta. Škola svetskog sistema Immanuela Wallersteina*. Podgorica: CID.
- Platt, D. C. M. 1980. Dependency in Nineteenth-Century Latin America: An Historian Objects. *Latin American Research Review* 15(1): 113–130.
- Poulantzas, N. 1975. *Classes in Contemporary Capitalism*. London and New York: New Left Books.
- Pradella, L. 2022. Marx and Colonialism. *Debating Development Research*. <https://www.developmentresearch.eu/?p=1347>, pristupljeno 15. oktobra 2024.
- Prebisch, R., Economic Commission for Latin America. 1950. *The Economic Development of Latin America and its Principal Problems*. New York: United Nations Department of Economic Affairs.
- Prebisch, R. 1980. Towards a theory of change. *CEPAL Review* 10: 155–208.
- Pregger-Roman, C. 1984. Dependence, Underdevelopment, and Imperialism in Latin America: A Reappraisal. *Science & Society* 47(4): 406–426.

- Raine, B. 2021. The Anti-Colonial Revolt Was Key to Lenin's Vision of Revolution. *Jacobin*. <https://jacobin.com/2021/03/lenin-imperialism-anti-colonialism-empire>. Pristupljeno 12. novembra 2024.
- Ramirez-Faria, C. 2011. *The Origins of Economic Inequality Between Nations*. London and New York: Routledge.
- Reyes, J. A., Sawyer, W. C. 2019. *Latin American Economic Development*. London: Routledge.
- Resanović, M. 2021. Kulturna potrošnja i proizvodnja kroz prizmu poluperiferijalnosti. U: Ćopić, S., Antonijević, Z. (ur.) *Feminizam, aktivizam, politike: proizvodnja znanja na poluperiferiji*. Zbornik radova u čast Marine Blagojević Hughson. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Rodney, W. 2011. *How Europe Underdeveloped Africa*. Dar El Salaam: Black Classic Press.
- Rostow, W. 1960. *The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Roxborough, I. 1987. Cardoso and Faletto: Multiple Paths. In: Archetti, E., Cammack, P., Roberts, B. (eds.) *Sociology of "Developing Societies" Latin America*. Basingstoke and London: Macmillan Education.
- Sánchez-Rodríguez, R. 2006. Fernando Henrique Cardoso. In: Simon, D. (ed.) *Fifty Key Thinkers on Development*. New York and London: Routledge.
- Sandmu, A. 2013. *Istorija ekonomskih ideja*. Beograd: Službeni glasnik.
- Seligson, M. 1998. Development and Underdevelopment: The Political Economy of Inequality. In: Seligson, M. and Passé-Smith, J. (eds.), *The Political Economy of Global Inequality*. London: Boulder.
- Sikkink, K. 1988. The Influence of Raul Prebisch on Economic Policy-Making in Argentina, 1950–1962. *Latin American Research Review* 23(2): 91–114.
- Smith, M. N., & Lester, C. A. 2023. From "dependency" to "decoloniality"? The enduring relevance of materialist political economy and the problems of a "decolonial" alternative. *Social Dynamics* 49(2): 196–219.
- Sotelo Valencia, A. 2017. *Sub-imperialism Revisited: Dependency Theory in the Thought of Ruy Mauro Marini*. Leiden: Brill.
- Spasić, I. 2021. Lociranost znanja: novije kritike slepih mrlja društvene teorije. U: Ćopić, S., Antonijević, Z. (ur.) *Feminizam, aktivizam, politike: proizvodnja znanja na poluperiferiji*. Zbornik radova u čast Marine Blagojević Hughson. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Stein S., Stein, B. 1970. *The Colonial Heritage of Latin America: Essays on Economic Dependence in Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Sternberg, M. 1974. Dependency, Imperialism, and the Relations of Production. *Latin American Perspectives* 1(1): 75–86.
- Sunkel, O. 1972. Big Business and "Dependencia": A Latin American View. *Foreign Affairs* 50(3): 517–531.
- Sunkel, O. 1977. The Development of Development Thinking. *IDS Bulletin* 8(3): 6–12.

- Sunkel, O. 1978. Unutrašnje polarizovanje, *Treći program* 36(1): 515–535.
- Sunkel, O. 1988. The Pattern of Latin American Dependence. In: Urquidi, V., Thorp, R. (eds.). *Latin America in the International Economy*. London: Palgrave Macmillan.
- Sztompka, S. 1993. *The Sociology of Social Change*. Oxford and Cambridge: Blackwell.
- Thorp, R. 1994. The Latin American Economies in the 1940s. In: Rock, D. (ed.) *Latin America in the 1940s*. Berkeley: University of California Press.
- Tomlinson, B. R. 2003. What Was the Third World? *Journal of Contemporary History* 38(2): 307–321.
- Uzan, M. (ed.). 2019. *Bretton Woods: the next 70 years*. New York: Prudential.
- Valenzuela, S., Valenzuela, A. 2018. Modernization and Dependency: Alternative Perspectives in the Study of Latin American Underdevelopment. In: Muñoz, H. (ed.), *From Dependency to Development: Strategies to Overcome Underdevelopment and Inequality*. London and New York: Routledge.
- Veltmeyer, H., Petras, J. (2014). *The New Extractivism: A Post-Neoliberal Development Model or Imperialism of the Twenty-First Century?* London: Zed Books.
- Vratuša, V. 2012. *Tranzicija-odakle i kuda?* Beograd: ISI FF.
- Wallerstein, I. 1979. *Capitalist World Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wallerstein, I. 1982. Theoretical Issues. In: Hopkins, T., Wallerstein, I. (eds.) *World-System Analysis. Theory and Methodology*. Beverly Hills, London and New Delhi: Sage.
- Wallerstein, I. 2004. *World-System Analysis. An Introduction*. Durham and London: Duke University Press.
- Warren, B. 1973. Imperialism and Capitalist Industrialization. *New Left Review* 81: 3–44.
- Warren, B. 1980. *Imperialism; Pioneer of Capitalism*. London: Verso.
- Weeks, J. 2001. The Expansion of Capital and Uneven Development on a World Scale. *Capital & Class* 25(2): 9–30.
- Weeks, J. 2024. *From Value to Uneven Development*. Leiden and Boston: Brill.
- Weissenbacher, R. 2022. *The Core-Periphery Divide in the European Union. A Dependency Perspective*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Wood, E. M. 2002. *The Origin of Capitalism: A Longer View*. London and New York: Verso Books.
- Zvijer, N. 2018. Kratak osvrt na neoliberalnu agendu u kulturi (primer jedne lokalne sredine u Srbiji). U: Pešić, J., Backović, V., Mirkov, A. (ur.). *Srbija u uslovima globalne krize neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije*. Beograd: ISI FF.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.42

330.85

ПЕШИЋ, Јелена, 1978–

Teorije zavisnosti : kapitalizam iz vizure periferije / Jelena
N. Pešić. – 1. izd. – Beograd : Univerzitet, Filozofski fakultet, 2025
(Beograd : JP Službeni glasnik). – 203 str. ; 24 cm

Tiraž 100. – Napomene i bibliografske reference uz tekst. –
Bibliografija: str. 193–203.

ISBN 978-86-6427-365-7

a) Социологија – Друштвене промене

COBISS.SR-ID 165938697

TEORIJE ZAVISNOSTI

Knjiga *Teorije zavisnosti. Kapitalizam iz vizure periferije* čitaocima na ovim prostorima po prvi put pruža jedan sistematičan teorijski uvid u prirodu savremenog kapitalizma iz perspektive onih eksploatisanih društava i društvenih grupa koje se nalaze izvan centara njegove reprodukcije. U fokusu analize su (nepravedno) zanemarene teorije zavisnosti koje su svoj uspon doživele sredinom prošlog veka, ali su ipak ostavile dugotrajni trag na sociološku misao – pre svega kroz uticaj na teoriju svetskog sistema, kao i raznorodne varijacije postkolonijalnih i dekolonijalnih kritika savremenog kapitalizma.

Srđan Prodanović

Gledano u celini, u ovoj studiji se analiziraju suprotnosti globalnog kapitalizma, pre svega vezane za mehanizme nejednake razmene, transfer viška vrednosti i reprodukciju odnosa dominacije na relaciji centar – periferija. Zaključak je da ove odnose istovremeno oblikuju i spoljni i unutrašnji faktori. Među spoljnim posebno se naglašavaju kolonijalizam, imperijalizam i strane investicije, a među unutrašnjim – klasne borbe, institucionalne strukture i alokacija radne snage. U kontekstu rečenog, autorka ističe važnost traganja za novim teorijskim pristupima koji bi mogli, u skladu sa istorijskim, političkim i društvenim specifičnostima, da ponude drugačija rešenja za problem nerazvijenosti i zavisnosti zemalja periferije.

Slobodan Miladinović

ISBN 978-86-6427-365-7

